

- *Multikulturalizam i etnicitet*
Goran Bašić
- *Social Culture: Reevaluating the Paradigm*
Ljubomir Hristić
- *Slepe ulice istorije: Elita, (dis)kontinuitet i legitimitet*
Neven Cvetičanin
- *О парагоксу проїреса*
Владимир Ментус
- *Sudskomedicinska veštačenja u teoriji i praksi medicinskog prava*
Hajrija Mujović
- *Nasilje i mi: Mediji o nasilju nad ženama*
Zorica Mršević
- *U susret regionalnoj depopulaciji u Srbiji*
Vladimir Nikitović
- *Генешички и групи здравствени основи дискриминације на раду*
Сања Н. Стојковић Златановић
- *Populism, Stabilocracy and Multiculturalism*
Zoran Lutovac
- *Pravni aspekti nasilja nad starijim osobama*
Marta Sjeničić
- *Демографска анализа утицаја здравствене заштите и јавног здравља на шirenove смртности становништва Србије*
Иван Маринковић
- *Tržišna ekonomija i poslovna kultura: Nemačka i Japan*
Marijana Maksimović
- *Opažanje i čulna spoznaja kod Tome Akvinskog*
Predrag Milidrag
- *Niske stope rađanja i rodne uloge: teorijski okvir i praktični izazovi*
Ankica Šobot
- *Homo experimentalis – geografija socioloških eseja*
Veselin Mitrović
- *Pravni položaj investicionih društava na tržištu kapitala*
Ranko Sovilj
- *Bihevioralna ekonomija u funkciji održivog razvoja*
Predrag Jovanović
- *SELF: From One to Many and Back to None*
Janko Nešić
- *Institutions and Investment as Growth Drivers*
Jelena Zvezdanović Lobanova
- *Међународна академска мобилност у Србији: Од идеје покрећача модерној групишва до глобализације образовања*
Нена Васојевић
- *Tradicijska i korupcija u Srbiji*
Milica Joković Pantelić
- *Politička legitimnost: Dobrovoljno prihvatanje vlasti i poretka i dostojnost vlasti i poretka da budu prihvaćeni*
Zoran Lutovac

9 788670 932852

www.idn.org.rs

Termin legitimnost se upotrebljava u različitim oblastima društvenog života i pod njim se podrazumevaju slične ili različite stvari kako u nauci tako i u političkom i svakodnevnom životu. Koriste ga različiti akteri – od građana i aktivista do profesora i akademika, od političara do novinara, od tužilaca i sudija do činovnika administracije. Uopšteno, definiše se kao svesno i dobrovoljno prihvatanje poretka od strane onih koji u njemu žive ili vlasti pod kojom (sa kojom) žive. Iz ugla onog ko vrši vlast to je osnova na kojoj vlast traži podršku ili prihvatanje, a iz ugla građanina to je dostojnost vlasti da bude prihvaćena. Ukratko, legitimnost poretka, političkog sistema i vlasti počiva na podršci građana.

Posmatrano iz perspektive građana politički sistem je legitiman, institucije su legitimne kada ostvaruju opšte interese zajednice kojoj pripadaju. Legitimnost je značajna zbog toga što transformiše moć u autoritet i tako omogućava vladavinu neprisilnim sredstvima, odnosno vladavinu uz pristanak građana. Drugim rečima, institucije države koje su legitimne i vlast koja je legitimna mogu u praksi obezbediti partnerstvo sa građanima.

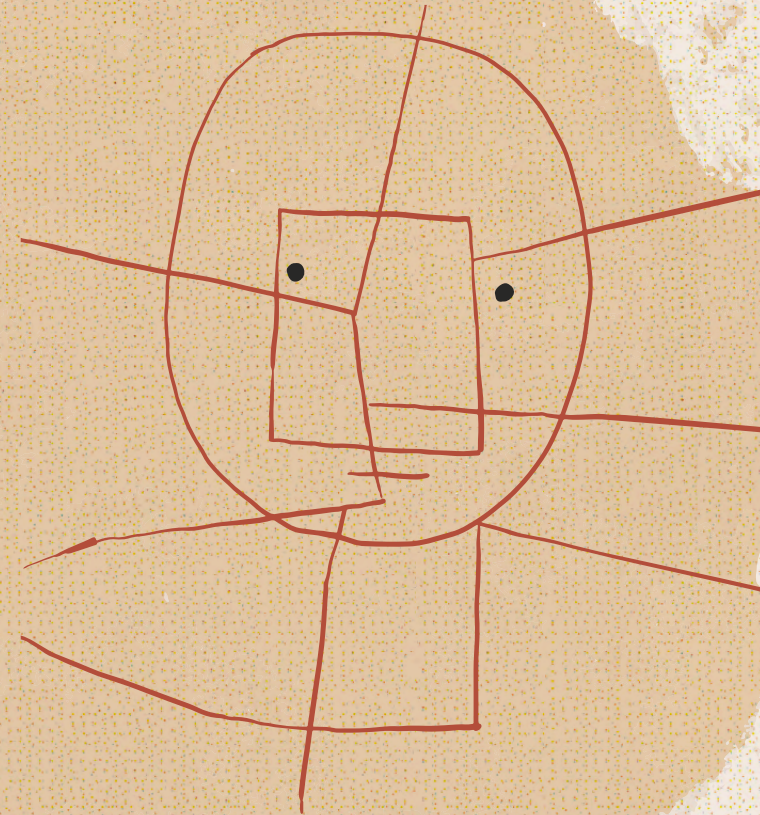
Može se reći da od prošlog veka, od kada poreci koje nazivamo demokratskim postaju standardi za razvijene demokratske države, a uzori za one koji to žele postati, vlast ima demokratsku legitimaciju ako ima dovoljnu podršku građana, ako ima proceduralni legitimitet, tako što se poštuju demokratske procedure i ako uvažava i poštuje opšteprihvaćeni sistem liberalnih vrednosti – vladavinu prava, građanske i političke slobode, jednakost, ljudska prava.

Zoran Lutovac

monografije

POLITIČKA LEGITIMNOST

DOBROVOLJNO PRIHVATANJE VLASTI I PORETKA I DOSTOJNOST VLASTI I PORETKA DA BUDU PRIHVAĆENI

INSTITUT
DRUŠTVENIH NAUKA
Institut od nacionalnog značaja
za Republiku Srbiju

0 autoru

Zoran Lutovac

Glavna polja istraživanja Zorana Lutovca su populizam, legitimnost, politička kultura, defekti predstavničke demokratije, ljudska i manjinska prava, političke stranke i politički sistem u Srbiji. Autor je monografija *Populism, Stabilocracy and Multiculturalism*, *Srpski identitet u Crnoj Gori* i *Manjine KEBS i jugoslovenska kriza*, kao i više desetina članaka u domaćim i stranim naučnim i stručnim časopisima ili zbornicima iz oblasti međunarodnih odnosa, ljudskih i manjinskih prava i političkih odnosa u Srbiji i regionu. Učestvovao je u desetina empirijskih istraživanja političkog javnog mnjenja, međunacionalnih odnosa i etničke distance. Organizovao je desetine okruglih stolova, stručnih rasprava, letnjih škola i javnih tribina. Član je Odbora za manjinska i ljudska prava SANU, Udruženja za političke nauke Srbije, Forumu za međunarodne odnose Evropskog pokreta u Srbiji, i Srpskog udruženja za ustavno pravo.

Bio je ambasador Republike Srbije u Crnoj Gori i upravnik Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka u Beogradu.

:idn

DOBROVOLJNO PRIHVATANJE VLASTI I PORETKA
I DOSTOJNOST VLASTI I PORETKA DA BUDU PRIHVAĆENI

POLITIČKA LEGITIMNOST

Zoran Lutovac

POLITIČKA LEGITIMNOST

Dobrovoljno prihvatanje vlasti i poretka
i dostojnost vlasti i poretka da budu prihvaćeni

Edicija
Monografije

Urednik edicije
dr Ranko Sovilj

Izdavač
Institut društvenih nauka
Beograd, 2025.

Za izdavača
dr Goran Bašić

Recenzenti
Prof. dr Čedomir Čupić
Akademik Alpar Lošonc
dr Goran Bašić

Fotografija na koricama
Paul Klee „Onaj koji razume“, ulje na platnu, 1934;
Metropolitan muzej Njujork.

ISBN 978-86-7093-285-2
<https://doi.org/10.59954/RFTH9827>

Monografija je napisana u okviru
Programa istraživanja Instituta društvenih nauka
za 2025. godinu, koji podržava Ministarstvo nauke,
tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Zoran Lutovac

POLITIČKA LEGITIMNOST

**Dobrovoljno prihvatanje
vlasti i poretka
i dostojnost vlasti i poretka
da budu prihvaćeni**

● monografije

**INSTITUT
DRUŠTVENIH NAUKA**
Institut od nacionalnog značaja
za Republiku Srbiju

Sadržaj

9	UVOD: O POJMU I KONCEPTIMA LEGITIMNOSTI
13	OSNOV LEGITIMNOSTI KROZ ISTORIJU: OD RELIGIJE, MAGIJE I VIŠE SILE DO DEMOKRATSKE LEGITIMIZACIJE
17	Pravo kao osnov legitimisanja
19	Vrednosti i pravne norme kao faktor legitimnosti
19	<i>Legalnost i legitimnost</i>
23	Sukob legalnosti i legitimnosti
25	Politički i ideološki osnov legitimisanja
28	Preteče koncepta moderne legitimnosti
28	Klasifikacije (formule) legitimnosti
29	Demokratska legitimnost
31	Savremeno značenje i definisanje legitimnosti
31	<i>Sila kao zaštitnik, a ne nosilac legitimiteta</i>
33	LEGITIMNOST I LEGITIMACIJA: SVOJSTVO I PROCES
33	Legitimnost, politički sistem, poredak: opšta pojmovna određenja danas
36	Legitimnost i kvazilegitimnost
36	<i>Odnos straha i legitimnosti</i>
36	<i>Kvazilegitimnost</i>
37	<i>Legitimnost kroz prizmu ljudskih prava i narodne suverenosti</i>
39	Izvor legitimnosti zakonodavne, izvršne i sudske vlasti
41	Konstitucionalne pretpostavke legitimnosti
42	LEGITIMNOST U SRBIJI
42	Ustavne osnove legitimnosti u Srbiji
44	Izborni sistem i legitimnost
45	Referendum kao sredstvo provere i učvršćavanja legitimnosti
47	Parlament i legitimnost
48	<i>Ideatera i realitera</i> na primeru Srbije
51	Legitimnost kao politički instrument
55	Legitimnost političkog sistema i legitimnost vlasti iz empirijskog ugla

56	<i>Zainteresovanost za politiku i mogućnost uticaja na vlast i na zbivanja u zemlji</i>
58	<i>Zadovoljstvo funkcionisanjem demokratije</i>
68	<i>Vrednosti kao deo legitimiteta</i>
68	<i>Zadovoljstvo slobodama i ljudskim pravima: liberalne vrednosti demokratije</i>
69	<i>Odnos prema političkom sistemu</i>
72	<i>Poverenje u institucije</i>
79	Stavovi o izborima u Srbiji
81	<i>Stavovi o izbornim uslovima</i>
84	(Ne)zadovoljstvo vlastima
90	Protest kao vid osporavanja legitimiteta vlasti
90	<i>Nezadovoljstvo i protesti</i>
93	<i>Protesti Stop krvavim košuljama i Jedan od pet miliona</i>
94	<i>Protesti Srbija protiv nasilja</i>
97	<i>Protesti protiv eksploatacije litijuma</i>
97	<i>Društveni kontekst</i>
98	<i>Protesti u parlamentu i na ulicama</i>
102	<i>EU i litijum</i>
103	<i>Protesti posle tragedije na železničkoj stanici u Novom Sadu</i>
108	<i>Zašto su protesti studenata dobili široku podršku drugih socijalnih slojeva?</i>
109	ODRŽAVANJE NELEGITIMNE VLASTI I POLITIČKOG PORETKA (SISTEMA)
112	Legitimnost i izbori
113	<i>Legitimnost i izlaznost na izborima</i>
114	<i>Legitimnost i princip predstavljanja</i>
115	Izbori 2023: duboka kriza legitimnosti
117	<i>Evropski parlament o izborima u Srbiji</i>
124	<i>Ponovljeni izbori, ponovljene neregularnosti: lokalni izbori 2024.</i>
127	Legitimnost i građanski otpor
129	Građanska neposlušnost i legitimnost
129	<i>Savremene teorije građanske neposlušnosti</i>
130	<i>Habermas i Rols o građanskoj neposlušnosti</i>
135	<i>Građanska neposlušnost iz postmodernističkog ugla</i>
137	<i>Legitimnost građanske neposlušnosti</i>
138	<i>Metode nenasilnog otpora</i>
139	<i>Građanska neposlušnost kao legitimno delotvorno sredstvo političke borbe</i>
141	Građanski protesti i (ne)politički pokreti: učestvovanje u politici bez predstavljanja

145	LEGITIMNOST U OBNOVLJENOM VIŠESTRANAČKOM SISTEMU SRBIJE
146	Legitimnost u vreme transformacije
151	Legitimnost vlasti u nelegitimnom poretku
151	Legitimnost posle petooktobarskih promena 2000. godine
153	Srbija posle atentata na Đinđića
155	LEGITIMNOST U POPULIZMU I STABILOKRATIJI: VLADAVINA NAPREDNJAKA I SOCIJALISTA 2012–2024.
158	Sudar refleksivnog i generičkog populizma u borbi za podršku građana
161	<i>Vođa, mediji i javno mnjenje</i>
164	<i>Uticaj društvenog i političkog konteksta na prirodu poretka u Srbiji</i>
170	Legitimnost i stabilokratija
170	<i>Pojam i definicija stabilokratije</i>
172	<i>Evropeizacija naspram stabilokratije</i>
176	<i>Sušтина stabilokratije: spoljna stabilnost na temelju autokratskog populizma</i>
179	U STALNOJ POTRAZI ZA LEGITIMNOŠĆU
180	Nacionalna homogenizacija i nedostatak demokratske legitimnosti
180	<i>Dan srpskog jedinstva, slobode i nacionalne zastave</i>
183	<i>Deklaracija o zaštiti nacionalnih interesa i političkih prava i zajedničkoj budućnosti srpskog naroda</i>
185	<i>Usklađenost Deklaracije sa međunarodnim dokumentima i načelima</i>
185	<i>Motivi za donošenje Deklaracije</i>
186	<i>Kosovo i Metohija u Deklaraciji</i>
187	<i>Republika Srpska u Deklaraciji</i>
193	<i>Odnos prema BiH i Republici Srpskoj</i>
195	<i>Identitetske tačke u užem smislu</i>
201	<i>Šta Deklaracija pokušava da nadomesti?</i>
202	<i>Šta se krije iza Svesrpske deklaracije?</i>
207	Legitimnost u liberalnoj i neliberalnoj demokratiji
210	Bez demokratske konsolidacije nema demokratske legitimnosti
212	ZAVRŠNE NAPOMENE
215	LITERATURA

UVOD: O POJMU I KONCEPTIMA LEGITIMNOSTI

Ako bi se slikovito, sa što manje reči, pokušalo predstaviti šta je to legitimnost, odnosno čemu ona služi onda bi to mogle biti reči *Taljerana* (*Talleyrand*) upućene Napoleonu Bonaparti da se tron može osvojiti mačem, ali da se na mačevima ne može sedeti. Kao što kaže Ruso (Rousseau): „vlast mora tako delovati da svoju moć pretvori u pravo, kako bi je građani dobrovoljno prihvatili“, „Ni najjači nikada nije toliko jak da bi zauvek mogao ostati gospodar ne pretvori li svoju moć u pravo, a poslušnost u dužnost“ (Rousseau, 1978: 96). Drugim rečima, svaka vlast, ma koliko izgledala stabilna, stalno ima potrebu da se opravda ili stvori osnov da se legitimiše pred građanima (Tadić, 1979: 1).

U srpskom jeziku koriste se i legitimnost i legitimitet kao termini za isti pojam koji označava potrebu da neki politički poredak, odnosno vlast počivaju na dobrovoljnom pristajanju članova političke zajednice. Legitimnost, odnosno legitimitet (koji će se ovde koristiti kao sinonimi), nije samo jedan od bazičnih koncepata koji se upotrebljava u političkim i drugim društvenim naukama, nego je postao pojam u veoma širokoj upotrebi u javnoj sferi: od politike do svakodnevnog života (Dogan, 1988: 1). Sve se češće čuje kako izbori nemaju legitimitet ili režim nema legitimitet, ili neko u stranci nema legitimitet, a tako je i u svakodnevnom životu – na poslu, u nekom udruženju ili sportskom društvu. Kada se kaže da neko nema legitimitet obično se podrazumeva da neko nema podršku ili prihvatanje većine grupe kojoj pripada. I obrnuto, kada se tvrdi da neko ima legitimitet misli se najčešće da ima većinsku podršku.

U najopštijem smislu legitimitet znači utemeljenje i delanje političke vlasti na principima koji su opšte prihvaćeni u okviru jedne političke zajednice (Podunavac, 1993: 593). Pripadnici političke zajednice prihvataju politički poredak, pre svega, zbog

uverenja u njegovu valjanost i opravdanost i pretpostavlja njegovu usaglašenost sa, kako to Monteskje kaže, *načinom mišljenja jednog naroda*. On kaže da je legitiman onaj poredak u kome postoji „saglasje između političke formule kojom se pravda vladarski titulus i nazora naroda o prirodi tog poretka“ (Podunavac, 1993: 593). Kako kaže Rols (John Rawls), legitiman poredak uvek stoji u određenom odnosu sa principima prava i pravičnosti i obuhvata stanje dobro uređenog poretka (Podunavac, 1993: 593).

Još početkom 20. veka problem legitimnosti se smatrao središnjim problemom politike filozofije i kao jedno od najsloženijih filozofskih pitanja (Tasić, 1920). U političkoj teoriji pojam legitimnosti je 60-ih i 70-ih godina dvadesetog veka označen kao jedan od ključnih pojmova (Stanovčić, 2006: 11), ali je on u životu, u praksi, prisutan otkako je moći i vlasti i pokušaja da se ona učini prihvatljivom podanicima i građanima. Centralno pitanje političke filozofije i praktične politike bilo je, na jednoj strani, *osnovanost pretenzija na vlast*, odnosno legitimnost ili ispravnost nečijeg zvanja ili titule i, na drugoj strani, *praktična strana te vladavine*, posledice, odnosno valjanost načina na koji se vlada.

Iako nema saglasnosti oko definicije i kriterijuma legitimnosti, postoje razni teorijski okviri i kriterijumi za utvrđivanje legitimnosti od onih da vlast sama sebe legitimise svojom silom, pa sve do onih da je odnos vlasti i građana dvostrani odnos koji se legitimise kroz vrednosti, kroz način dolaska na vlast i kroz način vršenja vlasti. Većina savremenih autora smatra da nema univerzalne definicije, da je to istorijski pojam koji u različitim epohama različito znači.

Pitanja legitimnosti, odnosno pitanja svojstava vlasti koja su neophodna da bi se pridobila podrška, tj. priznanje podanika ili građana neke političke, verske ili društvene zajednice od uvek su zaokupljala vlastodršce. Priroda legitimnosti vlasti bila je odraz vremena u kojem se živelo i dominacije verskih učenja, političke filozofije ili ideologije tog vremena i prostora.

Legitimare (lat.) znači proglasiti zakonitim, a legitimnost je dobrovoljno prihvatanje vlasti ili poretka – ili, kako to kaže Lipset (Seymour Martin Lipset), dostojnost priznavanja jednog

poretka (Lipset, 1969). Svako društvo, svaki poredak traži neku vrstu priznanja, a do njega se može doći prinudom ili prihvatanjem. Da bi vlast bila trajna, stabilna i lakše održiva, ne sme se zasnivati na tome da se sve što čini, čini putem prinude na šta je Taljeran upozoravao Napoleona, a što je opšte mesto u izučavanju legitimnosti.

Legitimnost se uopšteno definiše kao svesno i dobrovoljno prihvatanje poretka od strane onih koji u njemu žive ili vlasti pod kojom (sa kojom) žive. Iz ugla onog ko vrši vlast to je osnova na kojoj vlast traži podršku ili prihvatanje, a iz ugla građanina to je dostojnost vlasti da bude prihvaćena. Legalnost ili legalitet je pravni pojam, a *legitimnost* ili legitimitet je prvenstveno politički, a potom i etičko-moralni pojam.

Legitimnost se upotrebljava u različitim oblastima društvenog života i pod njom se podrazumevaju slične ili različite stvari kako u nauci tako i u političkom i svakodnevnom životu. Koriste je različiti akteri od građana i aktivista do profesora i akademika, od političara do novinara, od tužilaca i sudija do činovnika administracije. Reč je o pojmu koji se različito definiše, klasifikuje ili sistematizuje, s obzirom da se pravi razlika između normativne i sociološke legitimnosti i normativne i empirijske legitimnosti, *de jure* i *de facto* legitimiteta. Sve veći broj autora pravi klasifikaciju na *pravni, moralni i društveni legitimitet* (Thomas, 2013: 7).

Etimološki gledano, latinska reč *lex* (zakon) je zajednička pojmu legitimiteta i legaliteta. Ova dva srodna pojma, iako zajedničkog jezičkog porekla, imaju jasno odvojena značenja u domenu pravnih, politikoloških i uopšte društvenih nauka. *Legalitet* označava zakonitost, odnosno postupanje u skladu sa važećim zakonskim i pravnim normama uopšte. S druge strane, *legitimitet* prevashodno znači prihvatljivost, dopuštenost, opravdanost.

Ta opravdanost, prihvatljivost može se odnositi na pojedine *institucije, ponašanje* aktera ili na *celokupni društveni poredak* uopšte.

Istorijski postoji jako izražena tendencija da se nešto što se smatra legalnim proglasi i legitimnim. Legalitet se u svom najužem smislu može poistovetiti sa legitimitetom. Ipak pojam

legitimiteta se ne može svesti samo na *pravni legitimitet*. *Moralni legitimitet* je koncept koji zadire dublje od legalne ispravnosti. Akcenat nije na tome šta se pravno propisuje, nego na tome šta je moralno ispravno.

Za razliku od pravnog i moralnog legitimiteta, koji su normativni koncepti, *društveni legitimitet* je empirijski koncept koji se bavi pitanjem oblika moći koji ljudi smatraju moralno i legalno legitimnim. Max Weber govori o veri u legitimitet (*Legitimitäts-glaube*). Odnosi moći su legitimni ako oni koji su u njih uključeni, kako podređeni, tako i oni nadređeni, veruju u njih (Pavlović, 2009: 9–26). Dakle, Veber je legitimitet razmatrao *u kontekstu društvene motivacije građana da poštuju zakone i vlast*. On tvrdi da je društveni legitimitet koristan kako bi se moglo proceniti koliko su formalno-pravne odredbe u skladu s normativnim očekivanjima subjekata.

Prema Tomasu društveni legitimitet je veoma važan jer ima direktne posledice na primenu zakona i ponašanje građana saglasno zakonskim normama. Naime, što je veća distanca između pravnog ili moralnog i društvenoga legitimiteta, to će poredak biti manje stabilan i efektivan (Stanovčić, 2006). Tako i društveni legitimitet nije nepromenljiv, naprotiv, menjao se značajno tokom vremena.

OSNOV LEGITIMNOSTI KROZ ISTORIJU:

OD RELIGIJE, MAGIJE I VIŠE SILE
DO DEMOKRATSKE LEGITIMIZACIJE

Kroz istoriju se kontinuirano izražavala težnja i borba vladodržaca za racionalizaciju i opravdanje političke vladavine i menjao se *osnov legitimnosti*, počevši od najranijih društvenih zajednica – otkako su se pojavili prvi oblici političke vlasti. Istorijski posmatrano, legitimitet je oduvek imao dvostruku ulogu: *olakšavati vladavinu i olakšavati teret političke vlasti onima nad kojima se vlada.*

U Egiptu i Mesopotamiji vlast faraona legitimisala se kroz „vladara-boga“, odnosno kroz kult vladara i naglašavanje njegove božanske prirode. Faraon se predstavljao i doživljavao kao inkarnacija boga. On u zajednici nije bio jedan od njih, smrtno biće, on je bio iznad svih, iznad zajednice koju je predstavljao i kojom je vladao (Dobrić, 2011: 246).

Među najranijim oblicima legitimizacije, odnosno opravdanja svrhe i smisla vlasti, bila su verska učenja, religije. Od davnina su magovi, vračevi, sveštenici, duhovnici, astrolozi igrali važnu ulogu u legitimisanju vlasti, povezujući je sa višom silom, božjom voljom ili sudbinom. Ta uloga se materijalizovala kroz običaje, predanja ili pisane zakone, poput Hamurabijevog zakonika, Moj-sijevog Dekaloga, Manuovog zakona, zakona egipatskih vladara inspirisanih Ozirisovim božanskim autoritetom, zakona inspirisanih hrišćanskim jevanđeljima, islamskih zakona inspirisanih Kuranom. Vlastodršci su se legitimizovali pozivajući se na božju volju, dakle, nije bilo neposrednog legitimizacijskog odnosa između vladara i naroda. Vladari su bili sprovoditelji božje volje ili čak samo božje ovaploćenje.¹

¹ Postoje pretpostavke da se sumerski vladar Naramsin, u trećem milenijumu pre Hrista, proglasio za cara boga (Stanovčić, 2006: 30).

I dan-danas postoje teokratske države u kojima religija ima dominantnu ulogu u političkom životu, poput Islamske Republike Iran. I dan-danas se u nekim sekularnim državama zakletve završavaju pozivanjem na Boga („Tako mi Bog pomogao“), pa i u „svetioniku demokratije“, u SAD. Iako to mnogi doživljavaju pre kao deo političkog folkloru ili rituala nego kao deo stvarnog osnova legitimisanja vlasti, za dobar deo religioznog stanovništva to ima i legitimizacijski značaj.

U antičkom Rimu kult vladara imao je integracioni karakter – čuvar reda i poretka u zajednici, ali je pre svega služio ostvarenju interesa oligarhije. Osnov legitimnosti bila je *aklamacija legija*. Uz pomoć „hleba i igara“ (*panem et circenses*) manifestovala se podrška vladaru i poretku. Ipak vladarima je bilo stalo do toga šta Rimljani o njima misle. Tako je Torkvatus, kada je želeo da se proglasi za kralja, poslao svoje ljude među narod da provere šta o tome misle Rimljani. Bila je to neka vrsta ispitivanja javnog mnjenja na osnovu kojeg je došao do saznanja da su Rimljani protiv njegove namere da postane kralj, jer su to smatrali običajem necivilizovanih naroda (Podunavac, 1984: 3).

Prihvatanjem hrišćanstva kao državne religije javlja se novi legitimacijski osnov: vladavina *po Božjoj milosti* – svaka vlast je od Boga. Važna uloga crkve ogledala se u činu krunisanja vladara. Ovaj legitimizacijski osnov dominirao je tokom srednjeg veka. *U epohi hrišćanstva* pitanje odnosa svetovne i duhovne vlasti bilo je mnogo više od pitanja osnova legitimитета vlasti, bilo je to pitanje prevlasti u narodu. Sa terena prakse to sučeljavanje i pokušaji usklađivanja prenosili su se i na teorijski plan. I kada su razdvojene na svetovnu i duhovnu, te dve vlasti se spajaju ili sukobljavaju na terenu legitimитета. Crkva kruniše ili legitimise, daje signal narodu da prihvati ili odbaci pretendenta na vladarski presto.

Kada se govori o ulozi religije u legitimisanju vlasti i poredaka, ne bi trebalo smetnuti s uma da je ta uloga bila kroz teoriju i praksu različita, ali i da je mimo toga *religija igrala značajnu ulogu u evoluciji prirode legitimisanja*: od jednostrane bezuslovne podrške svakoj vlasti do utvrđivanja kriterijuma koje bi vlast morala da ispuni kako bi se prihvatila legitimnom.

U okviru hrišćanstva javljaju se i teorije o pravu naroda na otpor tiranskoj vlasti, na svrgavanje, pa čak i ubistvo vladara tiranina – tiranocid.

Na teorijskom planu, od Aurelija Avgustina (Aurelius Augustinus), pa do Tome Akvinskog (Thomas Aquinas), pređen je put od „svaka vlast je od Boga“ do opravdanja pobune protiv kralja tiranina, pa i tiranocida, kada se vladavina ne legitimise ispravnim činjenjem. Slično je i u okviru Reformacije: Martin Luter (Martin Luther) je zagovarao bezuslovnu poslušnost vlasti po kojoj nijedan hrišćanin nema pravo da se stavi protiv svoje vlade, bilo da ona radi pravedno ili nepravedno. Nasuprot njemu, kalvinisti govore o međuzavisnosti vlastodržaca i građana (podanika) pozivajući se na teoriju tiranocida i prava na pobunu (Stanovčić, 2006: 31).

Odnos verskih institucija i autoriteta i vladara, odnosno poretka, menjao je istorijski pojavne oblike u svima kulturama i civilizacijama. Tako je bilo i u starom Egiptu i u Kini, gde su se carevi legitimisali kao „sinovi neba“, da bi se kroz političku filozofiju od vladara tražilo da se pravo vladanja povezuje sa vrlinama vladara (Konfučije) i rezultatima vladavine – da se narodu obezbede uslovi za egzistenciju (Mencije, Konfučijev sledbenik). U verskim učenjima, dakle, ne nalaze se samo osnovi za legitimisanje, nego i osporavanje vlasti, ako se do nje nije došlo na odgovarajući način ili ako se vlast nije vršila na odgovarajući način, odnosno ako se zloupotrebljavala.

Krajem srednjeg veka počinju se javljati ideje o narodnoj suverenosti nasuprot teoriji o suverenosti monarha – Padovanski (st. Antun Padovanski), Kuzanski (Nicolaus Cusanus), Altuzijus (Johannes Althusius), a time i ideje o novom legitimizacijskom nivou. Iz ove ideje proistekla je ideja o pravu naroda na otpor vladaru. Na ovaj način narod je postao suveren, a vladar onaj koji ispoljava tu suverenost. U 16. veku pojavila se teorija prirodnog prava, prema kojoj vlast ne proističe iz božje volje, nego iz sporazuma ljudi, što je u osnovi promenilo i legitimizacijski osnov. Filozofi prosvetiteljstva – Didro (Denis Diderot), Helvecijus (Claude Adrien Helvétius), Volter (Voltaire), Holbah (Paul Henri Thiry d'Holbach) – u 18. veku ističu da je vlast institucija

koja podleže ljudskim zakonima i merilima (Blažević, 2010: 323). *U prosvetčenom apsolutizmu država se depersonalizuje, a vladar postaje državni organ.*

U 20. veku liberalno-demokratski poreci postaju uzorni modeli za razvijene demokratije. *Vlast ima demokratsku legitimaciju ako ima podršku biračkog tela, proceduralni legitimitet i ako poštuje opšteprihvaćeni sistem vrednosti (vladavina prava, pravna država, sloboda, jednakost, ljudska prava itd.).*

U izučavanju i klasifikaciji legitimnosti nezaobilazna je klasifikacija Maksa Vebera koji je razlikovao tri čista tipa vlasti: *harizmatSKU, tradicionalnu i racionalnu* (Pavlović, 2009: 9–26). Za Vebera *harizma* nije urođeni kvalitet nekog vođe, nego način na koji ga podanici doživljavaju. Radi se o emocionalnom odnosu podanika prema vođi kojeg doživljavaju superiornim u svakom smislu. Upravo zbog tih natprirodnih osobina njemu pripada pravo da bude vođa. I dok uverava podanike da je on taj, vođa dobija podršku i legitimiše se kao prirodni izbor za vladara. Dakle, da bi zadržao vlast, vlastodržac mora neprestano, kontinuirano dokazivati da poseduje osobine koje ga legitimišu da vlada.

I za *tradicionalnu vlast* važan je lični autoritet vlastodršca, ali on mora da vlada u skladu sa tradicionalnom svesti o granicama vlasti, odnosno u skladu sa tradicionalnim opšteprihvaćenim običajima. *Racionalna, legalna vlast* je odlika moderne države u kojoj se legitimnost temelji na opštim pravnim pravilima kojima su podvrgnuti i građani i vlastodršci. Dakle, ova vlast za osnov legitimnosti ima poštovanje ustava, zakona i opštih pravila. Radi se o vlasti u kojoj je položaj nosilaca funkcija vlasti baziran na izbornim pravilima propisanim odgovarajućim zakonom.

Nacistički i fašistički poredak bili su radikalni odgovor na krizu liberalne demokratije. Totalitarna ideologija i država i kult ličnosti političkih vođa osnova su tog radikalnog odgovora. Ideologija krvi i tla (*Blut und Boden Ideologie*) u Nemačkoj bila je spoljni okvir, a ideja nacije biva zamenjena idejom rase. *U italijanskom fašizmu država je sve, a građanin ništa, što je razrada makijavelističkog „državnog razloga“ kojeg personalizuje harizmatSKI vođa.*

Socijalistički poreci počivaju na ideologiji marksizma-lenjinizma koju oblikuje komunistička partija. Ona ima istorijski zadatak da izgradi besklasno društvo, ali i ova društva grade autoritet harizmatiskog vođe i prave fasadnu izbornu demokratiju u jednostranačkom sistemu. Veliki jaz između svetle budućnosti i realnog života učinili su da je bilo nemoguće pribavljati podršku na duži rok i kula od karata realsocijalizma se urušila kao da je nika da nije ni bilo. Ideologija koja je zasnovana na tome da odgovara istoriji, a ne podanicima nije mogla opstati u konkurenciji društava koja su bila znatno bogatija i efikasnija (Blažević, 2010: 323).

Među najistaknutije „postveberijance“ koji su se bavili legitimitetom ubrajaju se: Luman (Niklas Luhmann), Habermas (Jürgen Habermas) i Henis (Wilhelm Hennis). *Luman* navodi *proceduralni legitimitet* kao nužan i dovoljan uslov za opravdanje političke vlasti. *Henis* smatra da legitimnost neke vlasti čine: lični autoritet vlastodržca, legitimisanje na osnovu zadataka (u odnosu na svrhe) i legitimisanje pomoću ograničenja i struktura koje postižu konsenzus. Do krize legitimnosti dolazi zbog kulturnih i nacionalnih sukoba, te sukoba oko fundamentalnih vrednosti. Ti sukobi dovode u pitanje dati okvir nacionalne države kao dominantnog tipa političke zajednice (Blažević, 2010: 323).

Dakle, u liberalno-demokratskim porecima vlast čine legitimnom *volja građana*, *proceduralni legitimitet* i poštovanje odgovarajućeg sistema *vrednosti*. Krize legitimacije su moguće, ali ih takav tip političkog poretka relativno uspešno prevladava mehanizmima koje poseduje.

PRAVO KAO OSNOV LEGITIMISANJA

Pravo će u kontekstu legitimnosti biti shvaćeno kao sistem pravila kojim se racionalno uređuju odnosi u društvu i u kojem vlast, na jednoj strani, utvrđuje očekivana ponašanja građana u određenim prilikama i, na drugoj strani, sopstvena očekivana ponašanja. Istovremeno pravo postaje osnov legitimnosti, nekada dovoljan, nekada jedan od osnova. Pravo jeste izraz političke volje, ali može biti i način ograničavanja političke volje

u zavisnosti kome i čemu služi pravni poredak, kakav politički poredak ga uspostavlja i održava.²

Kada je u pitanju pravo kao osnov legitimnosti, trebalo bi imati u vidu koncept pravne države ili vladavine prava. Norberto Bobio pravnu državu vidi kao državu „u kojoj se javna vlast reguliše opštim normama (temeljnim ili ustavnim zakonima) i vrši se u okviru zakona koji je regulišu, dok građani imaju zajamčena prava da se obrate nezavisnom sudstvu radi utvrđivanja i sprečavanja svake zloupotrebe i prekoračenja vlasti“ (Bobio, 1995: 29).

I to je pravo kao osnova legitimnosti iz liberalnog ugla. Međutim, postoje znatno starija učenja koja se oslanjaju na pravo kao osnov legitimnosti, od klasičnih vremena preko srednjovekovne političke teorije. Vladavina ljudi je podređena vladavini prava – zakon čini kralja (*lex facit regem*). Bobio navodi, pozivajući se na Brektona (Bracton), kako je, čak i u razdoblju apsolutizma, ova doktrina imala dejstvo tako što je geslo „vladar je iznad zakona“ tumačeno tako da je ipak podvrgnut božanskom, odnosno prirodnim zakonima i temeljnim zakonima kraljevstva (Bobio, 1995: 30).

Pravna država, prema liberalnom učenju, znači *ne samo da su građani dužni da poštuju zakon* nego i da je *vlast podvrgnuta zakonima, a i to da su i sami zakoni podvrgnuti kontroli* i da moraju biti u skladu sa nepovredivim fundamentalnim pravima koja se štite i garantuju najvišim pravnim aktom. Ustavni mehanizmi sprečavaju nelegitimno (samovoljno) vršenje vlasti i obeshrabruju, odnosno sprečavaju njeno protivzakonito (nelegalno) vršenje.

Kao najvažniji ustavni mehanizam Bobio navodi efektivnu podelu vlasti:

1. podređivanje izvršne vlasti zakonodavnoj
2. odgovornost parlamenta nadležnom (ustavnom) sudu
3. autonomiju lokalne u odnosu na centralnu vladu i
4. sudstvo nezavisno od političkog uticaja (Bobio, 1995: 30–33).

² Preteče takozvane sociološke jurisprudencije bavile su se temom cilj u pravu (Jering, 1998).

Ovo su i dan-danas osnovna načela podele vlasti u savremenim demokratskim ustavima.

VREDNOSTI I PRAVNE NORME KAO FAKTOR LEGITIMNOSTI

Legalnost i legitimnost

Svaki oblik vlasti ima iza sebe hijerarhiju vrednosti koje imaju integrativnu funkciju. One su vezivno tkivo zajednice, neizostavni činilac legitimiteta.

Pojam legitimitet sadrži u sebi *filozofski, pravni i politički aspekt*, pa se u izučavanju ovog fenomena sam po sebi nameće multidisciplinarni pristup kako bi se ovaj pojam bolje razumeo. U tom smislu on je neodvojiv od pojma legaliteta i odnosi se ne samo na utemeljenost vlasti nego i na moralnu opravdanost pravnog i političkog poretka. Dakle, u širem smislu pojam legitimiteta odnosi se na utemeljenost države sa moralnog stanovišta, kao i povezanost ovog pojma sa fenomenima moći i vlasti, sa jedne strane, i ljudskim slobodama i vrednostima, sa druge strane (Gujaničić, 2013; Stanovčić, 2014).

Kada su vrednosti, običaji u skladu sa zakonima, pravnim normama, onda se postiže visok stepen društvene harmonije i tada legitimitet nije upitan za vlastodršce koji tu harmoniju poštuju i održavaju. Međutim, često su u istoriji običaji ili vrednosti dolazili u nesaglasje sa pravnim normama. Sukob vrednosti i poretka upečatljivo je dočarao još Sofokle u *Antigoni*.³

Još je Ciceron u ideji prirodnog prava video suprematiju u odnosu na pozitivno pravo i smatrao da pozitivno pravo mora biti u saglasju sa nekim prirodnim (etičkim) principima (Stanovčić, 2006: 56). Platon (Πλάτων) je pak stao u odbranu zakona i kada je bilo očigledno da je duboko nepravedan prema Sokratu

³ Zanimljivo je kako Hegel tumači sukob Kreonta i Antigone: oboje su pogrešili, jer Kreont nije smeo da izdaje zapovesti suprotne nepisanom božanskom zakonu, a Antigona nije smela da prekrši pozitivnopravni zakon (Stanovčić, 2006: 61).

(Σωκράτης). Najviše do čega dopire Platon je da se obraća vlastodršcima i sugerije da bi oni svojom odmerenošću trebalo da izbegavaju nepravde, poput one učinjene Sokratu, odnosno da, koliko god je to moguće, približe pravdu i pravo. Platon zastupa stav da bi pravda trebalo da bude osnov zajednice, ali istovremeno smatra da je država ta koja odlučuje o moralu. Ipak za Platona ako nema sklada između pravde i prava, prioritet imaju zakoni, odnosno država (Platon, 1970).

Platon se smatra jednim od filozofskih rodonačelnika ideje o vladavini zakona. On je pred kraj života evoluirao u stavovima, te je u svom nedovršenom delu *Zakoni* vlastodršce, upravljaoče nazvao „slugama zakona“, smatrajući da *od toga da li će oni biti sluge ili gospodari zakona zavisi održanje ili propast države*. Važno je da postoje zakoni i da se prema njima živi, kako bi se ljudi razlikovali od divljih životinja (Platon, 1971). Kao oblik najboljeg uređenja i Aristotel (Ἀριστοτέλης) je u *Politici* označio vladavinu zakona: „nije dobro da vrhovna vlast uopšte pripada čoveku, a ne zakonu, zato što je čovekova duša podložna strastima“ (Aristotel, 1960: III, 3). Ono o čemu je posebno pisao u ovom delu jeste kako da zakoni budu dobri, mudro sastavljeni, jer ako su zakoni loši, onda se vladavinom zakona ništa ne rešava.

Polazeći od Radbruchovog stanovišta da se pravo „može shvatiti samo u okviru ponašanja koje se povezuje s vrednošću“ (Radbruch, 2006: 14), *ne može biti ni legaliteta bez oslonca na opšteprihvaćeni vrednosni sistem. Isto tako, nema ni legitimeteta bez vrednosnog okvira*. Drugim rečima, legitimno je ono ponašanje, akt, ustanova, režim ili poredak koji prvenstveno ne protivreči opšteprihvaćenim temeljnim vrednostima političke zajednice. Ako je *pravo moralni minimum*, kako je to govorio Georg Jelinek (*Georg Jelinek*), onda bi se to moglo uzeti kao neophodni minimum za dostizanje (Janev, 2021: 178). On je bio na stanovištu da pozitivnodržavni poredak mora imati nekog udela u pravdi, bilo da mora da realizuje etički minimum, bilo da mora da bude, iako samo nedovoljan, pokušaj ispravnog prava, to jest da bude upravo *pravedan*“ (Kelzen, 2007: 22).

Odnos prava i morala je staro pravno, filozofsko i političko pitanje na koje se daju različiti odgovori. Oni se mogu

klasifikovati u tri grupe: 1. poželjno je i potpuno poklapanje sfere prava i sfere morala, odnosno pravo se razume kao sveobuhvatno sredstvo zaštite moralnih shvatanja; 2. potpuno drugačije je shvatanje koje ističe potrebu totalnog razdvajanja prava i morala – pravo ne bi trebalo da se obazire ni na kakve moralne imperative; 3. neophodno je i dovoljno da pravo štiti samo ona minimalna, opšteprihvaćena moralna načela (Pravna enciklopedija, 1985: 833). Naravno, stalan problem ostaje pitanje pluralizma moralnih shvatanja u društvu, ali nesporno je da će svaka pravna norma imati jači legitimitet što bude imala širu moralnu „bazu“ u društvu (Gujaničić, 2013: 257).

Stav da je *ispravno samo ono što je u skladu sa zakonom* (Platon, Tomas Hobs, Džon Ostin, Hans Kelzen, Herbert Hart) dobio je svoju najjasniju i najrazrađeniju formu u „čistoj“ teoriji prava čiji je utemeljivač Hans Kelzen. Pravni pozitivizam legalnost tumači u krajnjem slučaju kao usklađenost nižih pravnih akata sa višim u okviru pravnog sistema i tako shvaćenu legalnost poistovećuje sa legitimnošću, odnosno legitimnost se svodi na legalnost. Izvorišta prava nema izvan zakonskog poretka, odnosno *ne postoje metapравни temelji pravnog, odnosno političkog poretka*. Ne postoje metapравни kriterijumi za procenjivanje određenog pozitivnog zakonodavstva u odnosu na apsolutne moralne vrednosti.

Nasuprot ovome postoji gledište po kojem pravo i moral nisu drastično razdvojeni, nego se *moral posmatra kao svrha prava*, pravo predstavlja i *sredstvo ostvarenja moralnih vrednosti*. Gustav Radbruha je rekao: „*Pravo je stvarnost čiji je smisao da služi pravdi*“ (Radbruh, 2006: 50). Radbruh je, posle strašnih iskustava nacizma, modifikovao svoje stanovište prvobitno pozitivnopravnog gledišta.

Upravo iskustvo nacizma predstavlja najslikovitiji primer raskoraka *između legaliteta i legitimiteta*. Na prvom mestu je sporno donošenje zakona koji nisu dobri zakoni u aristotelovskom smislu i ne mogu se smatrati zakonima. Potom, ako ipak budu doneti, a u suprotnosti su sa javnim interesom i narušavaju ljudska prava i slobode, oni mogu i moraju biti predmet osporavanja. Insistiranje na poštovanju zakona koji nisu zakoni po svojoj

prirodi, ali ipak formalnopravno važe, mogu dovesti do toga da se ljudi proganjaju, maltretiraju, pa i ubijaju – po zakonu.

Tako je *nacistički režim zadovoljavao kriterijume legaliteta, ali ne i legitimiteta*. Radbruch je to ilustrovao kovanicama – *zakonsko nepravo* i *nadzakonsko pravo*, naglašavajući upravo to kako određeni zakonski poredak može biti neispravan u aristotelovskom smislu ako počiva na lošim zakonima. Drugim rečima, ono što je legalno ne mora biti i legitimno i obrnuto, nešto što deluje kao opravdano ili prihvatljivo ne mora istovremeno biti u skladu sa zakonom (Radbruch, 2006: 50).

Legitiman poredak je onaj koji građani prihvataju iz uverenja u njegovu opravdanost, korisnost, valjanost, pravednost... U tom smislu Radbruch naglašava da ne bi trebalo baš svaku državnu volju u formi zakona priznati kao pravo i da zakoni mogu predstavljati izraz arbitrarne volje vlastodržaca, instrument puke moći ili gole sile.

Od Aristotela do Tokvila (Alexis de Tocqueville) i Džona Stjuarta Mila (John Stuart Mill) raspravljalo se o tome da li je podrška većine dovoljna da bi se obezbedila legitimnost, odnosno ukazivalo se na tiraniju većine. Kako kaže Franc Nojman (Franz Leopold Neumann), većina svojom podrškom neće pretvoriti zlo u dobro, nego ga može učiniti samo većim zlom (Neumann, 1974: 177). Drugim rečima, što veća podrška je poželjna, neophodna, ali nije i dovoljna da bi neka vlast bila legitimna.

I Veber (Max Weber) legitimnost izvodi iz legalnosti, odnosno legitimnost se pravno pozitivistički svodi na legalnost. Ipak dovoljan je broj argumenata i primera (među kojima je najupečatljivija legalnost u vreme nacizma) koji upozoravaju da *se legitimnost ne može svesti na legalnost*, ona ima i vrednosnu osnovu. Ta vrednosna osnova se istorijski menjala, ali je bila manje ili više prisutna u strukturi koncepta legitimnosti.

Da bi vlast bila legitimna, osnovna pretpostavka je, još od Platona, da poštuje zakone, a ne samo da ih stvara: „gde je zakon gospodar upravljača, gde je vlast potčinjena zakonima“ vlast je legitimna (Platon, 1971: 145). Ono što je kod Platona pravednost, kod Kelzena je pravda. Kod Hansa Kelzena pravda je ključ legitimnosti, pravda shvaćena kao legalnost, kao zakonitost.

Tako shvaćena pravda se ne odnosi na sadržinu pozitivnog poretka, nego na njegovu primenu. Pravda, odnosno legitimnost, shvaćena kao zakonitost znači održavanje pozitivnog poretka njegovom savesnom primenom (Kelzen, 1951: 27). Kelzen nije pravio razliku između legalnosti, odnosno zakonitosti i legitimnosti, faktički svodeći legitimnost na puku zakonitost. Legitimni osnov državne vlasti nije sila, nego sila prava, zakonitosti.

SUKOB LEGALNOSTI I LEGITIMNOSTI

Savremeni pojam legitimnosti neki istoričari povezuju sa Taljermanom i Bečkim kongresom, obeležavajući doktrinu evropske reakcije koja se konstituisala posle Napoleonovog poraza. Ta doktrina uči da je svaka revolucija nelegitimna i uzurpatorska, zato što pravo ne može nastati iz neprava (Tadić, 1979: 29).

Kada legalitet i legitimitet dođu u sukob, postavlja se pitanje čemu bi trebalo dati prednost, odnosno kako se razrešava taj sukob. *Pravna sigurnost je razlog i ubedljiv argument u korist legaliteta*, međutim, ako bi se u konkretnom sukobu dva načela uključila vrednosna dimenzija, onda to pitanje izlazi iz pravnog i kreće se u filozofskom i politikološkom okviru.

Čuvena je Monteskijeova (Montesquieu) misao po kojoj zakoni moraju biti toliko svojstveni narodu zbog kojeg se i donose da bi u suprotnom bila velika slučajnost da zakoni jednog naroda odgovaraju nekom drugom narodu. Ova njegova misao često je mogla da se primeni na Srbiju kada su donošeni zakoni koji su išli u prilog investitorima, a nauštrb javnog interesa, a posebno je dobila na aktuelnosti kada je aktuelizovan projekat eksploatacije litijuma. Građani Srbije ovaj projekat su masovno doživeli kao projekat koji ide u korist kompanije koja će ga sprovoditi i u korist druge države (Nemačke) ili drugih država (EU) koje su u tom projektu videle šansu za snabdevanje sopstvenog tržišta. Na drugoj strani, niko nije mogao da garantuje ekološke standarde koji ne bi ugrožavali životnu sredinu i zdravlje ljudi, te je javno mnjenje burno reagovalo na oživljavanje ovog projekta za koji su predstavnici i tadašnja predsednica Vlade, uočili

izbora, rekli da se neće realizovati, a onda, posle izbora, da bi to ipak bilo dobro za Srbiju. U razvijenim demokratskim državama sa negovanim demokratskom političkom kulturom ovakav manevar bi značio gubitak podrške i poverenja građana. U Srbiji se to pretvorilo u obračun propagandne mašinerije režima protiv sopstvenih građana.

I ovo nije jedini primer u kojoj vlast ne samo da donosi odluke i zakone koji nisu u javnom interesu nego i ne poštuju one zakone koji nisu sporni, pa čak ih direktno i krši. Tu se onda nameće praktično pitanje: kakva se poruka šalje građanima – da se zakoni selektivno primenjuju, da ne važe za sve? Ako je to tako, onda se oni i ne mogu nazvati zakonima. U takvoj situaciji potkopavaju se temelji političkog poretka.

Takođe su poznati slučajevi *naknadnog ozakonjenja*, što je samo po sebi suprotstavljeno pravnoj i zdravorazumskoj logici: učiniš protizakoniti akt, a onda, umesto da budeš sankcionisan, dobiješ priliku da ga naknadno ozakoniš.

Kada dođu u sukob legalitet i legitimitet, nekada trijumfuje legalitet nauštrb legitimiteta, a nekada je obrnuto, ali je za političku zajednicu važno da postoji usklađenost legaliteta i legitimiteta, da legitimitet počiva na legalitetu, demokratskim procedurama i poštovanju opšteprihvaćenih vrednosti. Što je stepen ostvarivanja legaliteta veći u okviru jednog državnopravnog poretka, to je i stepen njegovog legitimiteta samim tim veći.

Da bi jedna vlast i politički režim u celini mogli biti prihvaćeni od većeg dela građana, neophodno je njihovo *delovanje saglasno važećim pravnim normama*. To je jedan od preduslova za jačanje njihovog legitimiteta, *ali to nije i dovoljno*. Pravni i državni poredak moraju garantovati i štititi minimum osnovnih i *opšteprihvaćenih vrednosti* da bi mogli pretendovati na odobravanje i podršku.

Kada dođe do sukoba formalne legalnosti i legitimnosti zakona, istinska snaga je na legitimnosti zakona, jer, osim što počiva na pravu, počiva i na pristajanju i vrednostima koje iza njega stoje.

Formalni kriterijumi su istorijski dobijali sve veći značaj za potvrđivanje legitimnosti, bilo da se legitimiše vlast, bilo

poredak. Za to je, u načelu, potrebno da ga je donelo neko odgovarajuće telo na unapred predviđen način i potrebno je da su zakoni doneti po određenoj proceduri, ali je veoma važno da su norme u skladu sa opšteprihvaćenim vrednosnim sistemom. Legalnost je bitna za hijerarhiju i sklad pravnih akata, a za ceo sistem je važna legitimnost u širem smislu, smislu koji, pored usklađenosti sa zakonom, podrazumeva uspostavljanje podrške i poverenja između onih koji vladaju i građana.

U raznim epohama i društvima legitimizacija je dobijala različite oblike. Što se tiče prava, Vojislav Stanovčić poredi tzv. kontinentalnoevropsku školu prava, koja svoje korene vuče iz rimskog prava, i tzv. anglosaksonsku školu opšteg prava. Legitimnost je kod ovih prvih svedena na legalnost, dok ovi drugi insistiraju na principu vladavine prava kao bitnom elementu legitimnosti čiji je važan sastojak sistem vrednosti – odnos građana i vlasti, procedure i postupci u procesu u kojem se odlučuje o ljudskim pravima. On se s pravom priklanja ovoj drugoj školi, insistirajući da jedan sistem normi koji pretenduje da se zove pravni ne sme potpuno da raskine sa kategorijom pravde (Stanovčić, 2006: 72).

POLITIČKI I IDEOLOŠKI OSNOV LEGITIMISANJA

Kao osnov legitimisanja vlasti vremenom se pojavljuju *političke* ili *ideološke formule* o kojima govori Moska (Gaetano Mosca) kojima se formira društvena svest – zajednička svest o poretku, vrednostima, ciljevima, interesima, opasnostima (Albertoni, 1987). Kolektivna svest može se zasnivati na mitologiji kao u antičkoj Grčkoj, ali i na učenjima ili delima velikih mislilaca i autoriteta poput Platona, Aristotela, Hobsa, Loka, Rusoa, Hegela, Monteskeja, francuskih prosvetitelja, Marksa, u čijim su delima sadržane različite legitimacijske osnove.⁴

⁴ Ep o Gilgamešu, koji se smatra najstarijim sačuvanim spisom starim oko pet hiljada godina, legitimise vladara preko ekskluzivnih atributa – „moćan i svevidiv poglavar državni“ (Ep o Gilgamešu, 1978).

Polazeći od toga da je traženje odgovarajućeg oblika uređenja klasični način legitimisanja jednog režima, Stanovčić se poziva na Herodota (Ἡρόδοτος) i njegove zapise o sedmorici perzijskih velikaša – zaverenika koji su srušili vlast magova i otvorili temu najpodesnijeg uređenja vlasti: tiranije, demokratije, oligarhije ili monarhije (Stanovčić, 2006: 72). Svaka epoha nosila je sa sobom nove okolnosti, tako da su se i „političke formule legitimnosti“ menjale. Ono što se nije menjalo jeste da se između vlastodržaca i podanika (građana) uvek uspostavljao obostrani odnos latentnog straha i sumnji. U prirodi fenomena legitimiteta je da se taj uzajamni strah prevlada i da se u što većoj meri otklone sumnje između onih koji vladaju i onih nad kojima se vlada (Podunavac, 1993: 594, 595; Janev, 2021: 178; Stanovčić, 2006: 72).

U novom veku politika se osamostaljivala od religije i morala, dok su se legitimacijske formule uglavnom orijentisale na političke argumente i ciljeve. Neki su bili usmereni na *opravdanje apsolutizma*, a neki na podsticanje njegovog *ograničavanja* (Stanovčić, 2006: 42).

Od 16. do 18. veka dominirale su teorije koje su zahtevale *neupitnu poslušnost* prema državnoj vlasti, dok se stanovništvo tretiralo kao podaništvo, a i samo je prihvatilo ulogu podanika. Jedna grupa teorija u tom razdoblju tražila je osnov za legitimisanje kraljeve apsolutističke vladavine kroz božansko poreklo njegove vlasti. Robert Filmer (Robert Filmer) je pisao o „slobodnoj monarhiji“, ali je pri tome mislio na kraljevsku vlast, slobodnu od kontrole i uticaja parlamenta.⁵

Teorije državnog razloga samu državu tretiraju kao vrhovni autoritet, zastupajući stav da je sila iznad prava. Rodonačelnik ove ideje bio je Nikolo Makijaveli (Niccolò Machiavelli), a tvorac kovanice Frančesko Gvičardini (Francesco Guicciardini). Državnim razlogom legitimisalo se državno nasilje i svaka vrsta zloupotrebe vlasti. Moralni i verski obziri nisu bili nikakav ograničavajući činilac vladavine puke sile, a Makijaveli je govorio da ako vladara optužuju činjenice, opravdava ga rezultat i pisao o tome kako bi

⁵ Filmer poznatost duguje pre svega Džonu Loku, koji ga kritikuje u Prvoj raspravi o vladi (Lok, 1978).

trebalo da se ponaša jedan vladalac da bi bio poštovan (Makijaveli, 2015: 106). Izgradnja tzv. Države moći (Machtstaat), koja počiva na neupitnoj poslušnosti podanika, postavlja se kao cilj. Sve, počevši od poseda, preko duša do samih života, vredno je žrtve za takvu državu. Patriote su oni koji to prihvataju, a njihovo prihvatanje temelj je legitimizacije takve države i vlasti. „Cilj opravdava sredstvo“ ostala je do dan-danas poznata deviza makijavelističkog „državnog razloga“, državni interes iznad bilo kakvog javnog interesa, iznad morala, pa i iznad logike (Stanovčić, 2006: 44).

„Viši državni interes“ je do dan-danas deo različitih ideologija i populističkih narativa i često se koristi kao legitimizacijsko sredstvo ili puko pravdanje nedemokratske prakse, pa i strahovlade. Kreiranje slike o neprijateljima i „opasnim drugima“ i pravdanje razlozima nacionalne bezbednosti deo su politika mnogih nedemokratskih režima i populističkih vlasti (Lutovac, 2020).

Iznad bilo kakvih stvarnih interesa društvenih grupa državnih interes se nameće od strane vlasti, ali i prihvata od strane onih u čije se ime vlada. Niklas Luman (Niklas Luhmann) je rekao da je istorijski posmatrano „demokratija kopile rođeno iz veze državnog razloga i moralnosti“ (Topić, 2001: 23). Na temelju srednjovekovnog prirodnog zakona razvijena je doktrina državnog razloga, a potom je prenetu u političku teoriju (Luman, 2001).

Politička kultura, zasnovana na nekim temeljnim vrednostima i moralnosti, uvela je u demokratiji korekcije kojima se čini neprihvatljivim opravdanje kršenja zakona u cilju višeg interesa. Luman navodi primer Mek Kartija (Joseph McCarthy) koji je završio političku karijeru kada je prekršio neke uzuse, odnosno kada je optužio Demokratsku stranku za komunizam. Politička kultura koja je dopuštala antikomunizam u političkom životu istovremeno nije dopuštala da se politički oponenti tretiraju kao neprijatelji.

Možda najuticajnija teorija koja opravdava autoritarnu vladavinu je *teorija suvereniteta* čiji je začetnik Žan Bodin (Jean Bodin). *Nosilac suvereniteta je država*, a ograničen je „božanskim pravom“, međunarodnim pravom, jednom vrstom osnovnih (ustavnih) zakona) i privatnom svojinom. Sve to bila je jedna vrsta legitimnosti zasnovane na ograničenju apsolutne vlasti i metak zakonima ograničene monarhije (Stanovčić, 2006: 45, 46).

PRETEČE KONCEPTA MODERNE LEGITIMNOSTI

Rodonačelnik moderne teorije o demokratiji Džon Lok (John Lock) kaže u „Drugoj raspravi o vladi“ da *vlada koja ne pruža zaštitu prava i sloboda građanima gubi pravo na podršku*. U slučaju tiranske vlade *građani imaju pravo i na pobunu*, a u najmanju ruku na smenu vlade. *Vlada i narod su dve ugovorne strane i ako se ugovor ne ispunjava, on se može raskinuti*. Regularno odgovornost se ostvaruje na izborima i kroz funkcionisanje u praksi načela podele vlasti. Temelj vlade je podrška, pristanak onih nad kojima se vlada.

Deklaracija o nezavisnosti SAD od 4. jula 1776. sledi Lokov pogled na društveni ugovor, o prirodnim pravima, karakteru vlade i o pravu naroda da smeni vlast koja ne ispunjava svoju svrhu i ne drži se proklamovanih vrednosti. I francuska *Deklaracija prava čoveka i građanina* od 26. avgusta 1789. godine inspirisana je istim načelima (Lokove i Monteskjeove podele vlasti) i vrednostima, kao i idejom otpora tiranima, ali i Rusoovom idejom narodnog suvereniteta i radikalnom konceptu neposredne demokratije. Kasnije su Medison i Tokvil razvili Aristotelovu misao o zaštiti manjine od tiranije većine kao elementu dobre vlade i njene legitimnosti.

Može se reći da su posle velikih revolucija u 18. veku *prava i slobode čoveka i građanina postali standard u procesu legitimizacije vlasti*. Metapravne vrednosti takođe postaju deo merila legitimnosti vlade.

KLASIFIKACIJE (FORMULE) LEGITIMNOSTI

Kao što je već navedeno, ne postoji saglasnost o tome šta bi to bila opšteprihvatljiva „politička formula legitimnosti“, ali postoje manje-više uticajni pokušaji da se utvrde modeli tih formula, odnosno klasifikuju tipovi legitimnih vlasti. Tako je *Maks Veber* napravio, do sada najčešće pominjanu, klasifikaciju na racionalnu, tradicionalnu i harizmatSKU vlast, pripisujući svakoj od njih svojstva koja čine osnov njihove legitimnosti (Veber, 1976: 169).

Karl Fridrih (Carl Friedrich) piše o religijskom, pravnofilozofskom, tradicionalnom i proceduralnopragmatičnom tipu, a u osnovi njegovog shvatanja legitimnosti je pitanje činjenice da li većina veruje da je vlast ispravna (Fridrih, 2005). Pod njegovim uticajem i drugi značajni autori su u prvi plan stavljali podršku koju stanovništvo daje vladi, ističući kako je *legitimnost stvar verovanja*. Tako je Lipset pisao da je srž legitimiteta „verovanje da su postojeće političke ustanove najpogodnije za društvo“ (Lipset, 1969), a Iston (Easton) da je to „ubeđenost članova zajednice da je vlast prava i celishodna i da je na toj pretpostavci prihvataju i pokoravaju joj se“ (Easton, 1979).

DEMOKRATSKA LEGITIMNOST

Tvorac koncepta demokratske legitimnosti Žan Žak Ruso (Jean-Jacques Rousseau) je rekao da je narod suveren, a državna vlast sprovodi volju naroda, iz čega proističe da legitimnost vlasti proizlazi iz volje naroda. Ruso kaže da država ima samo onoliko prava koliko joj daju oni koji su je stvorili – udruženi pojedinci. Država je, drugim rečima, stvorena narodnom voljom i od nje zavisi, njome se legitimiše. Polazeći od toga da je narod, tj. da su građani stariji od države, on ima pravo na pobunu ako državna vlast ne poštuje zakone. Pojedinci u takvoj državi nisu podanici, oni su građani.

Nasuprot tome, teorija društvenog ugovora Tomasa Hobsa kaže da je vlast „opravdana ako je nužna“, na osnovu dobrovoljno potpisanog ugovora između građana i vlasti. Posle takvog ugovora vlast se samolegitimiše i samokontroliše. Tomas Hobbs je, dakle, pobornik vlasti koja se samolegitimiše – silom. Njegov Levijatan, ili smrtni bog, ima u rukama oba simbola vlasti (sve-tovne i duhovne) – i mač i biskupski štap, ali je u njegovom shvatanju legitimiteta suprematija na strani državne vlasti.

Hobsovo i Rusoovo shvatanje legitimnosti zasnovani su na sasvim različitim osnovama: Hobsovim shvatanjem je utaban put ka autokratiji, državnoj suverenosti bez efektivne narodne

(građanske) kontrole, a Rusoovim shvatanjem to je put ka demokratiji, narodnoj suverenosti i kontroli državne vlasti.

Legitimnost je kod Hobsa u suverenosti državne vlasti i ona je spas za ljudski rod ugrožen anarhijom. Ljudi, sklapajući društveni ugovor, uspostavljaju državu kao najmoćniju garanciju da nema povratka u prvobitno stanje. Država stvorena društvenim ugovorom postaje jedini posednik prava koja su pojedinci na nju preneli. Država je sve, a pojedinci su podanici koji su svoja prava preneli na nju. Država svoju legitimnost izvodi, dakle, iz prethodno izjavljene saglasnosti koja je jednokratno iskorišćena i ona sada svoju legitimnost crpi iz sile kojom raspolaže: „Zakoni nisu zakoni zato što su pravedni, istiniti, razboriti, već usled moći autoriteta vlasti koji stoji iznad njih, usled zapovesti volje koji čine njihovu snagu“ (Hobs, 1960: 151–152).

Žan Žak Ruso, tvorac demokratskog pojma legitimnosti, kaže pak da čovek ostvaruje svoju društvenu slobodu uz pomoć zakona koji su izraz opšte volje. Legitimnosti državne vlasti prethodi društvena sloboda koja ce zasniva na svesti o solidarnosti svih članova. Zbog toga vlast počiva na svesti pojedinaca o nužnosti dobrovoljnog pokoravanja. Zakonima moraju da se pokoravaju oni koji donose zakone, kao i oni koji zakone sprovode. Zakonito postupaju, odnosno legitimni su oni državni organi koji poštuju i primenjuju zakone. Narod dobro čini dok ce pokorava takvoj vlasti, a još veće dobro čini ako obezvlašćuje moćnike koji se ne pokoravaju zakonima. Država je, dakle, stvorena narodnom voljom i od nje zavisi. Pošto je narod stariji i važniji od države, on je suveren, on ima pravo na pobunu ako državna vlast ne poštuje zakone. Državljeni nisu podanici, nego građani (Ruso, 1993).

Ako bismo najkraće moguće ilustrovali razliku Hobsove i Rusoove legitimnosti, onda bi se to svelo na dve izreke: *volja vladara je zakon* i *narodna volja je zakon*. U težnji države da ce što više osamostali u odnosu na društvo i potrebi građana da ce državna vlast ograniči – nalaze se različita shvatanja i koncepti legitimnosti. No, ono što je *za savremene demokratske zajednice postalo standard legitimnosti jeste demokratski izabrana vlast koja poštuje zakone i radi u javnom interesu*.

SAVREMENO ZNAČENJE I DEFINISANJE LEGITIMNOSTI

Sila kao zaštitnik, a ne nosilac legitimnosti

Niklas Luman (Niklas Luhmann) kaže da politički sistem legitimiše sam sebe, da je *legitimna ona vlast koja prihvata, pa čak i pokreće postupak vlastitog legitimisanja* (Luhmann, 2021: 30).

Ipak pretpostavljena saglasnost građana počiva na *uvečenju* da su odluke donete na korektan način i ako toga nema, nema ni saglasnosti, što dovodi do krize legitimnosti.

Habermas polazi od toga da samo *vrednosti narodnog suvereniteta, osnovnih prava građana legitimišu državnu vlast*, čak i kada ona upotrebljava državnu prinudu (Habermas, 2022).

Nisu svi zakoni u javnom interesu, a takvi zakoni se još od Aristotela ne smatraju pravim zakonima. Samo dobri zakoni, oni koji su u javnom interesu, jesu pravi zakoni. Zato *Radbruch* kaže da „zakonsko nepravo ne može da bude osnov legitimnosti“. Kad je pravo izopačeno, tad osnov pozitivnog prava postaje „nadzakonsko pravo“ (Radbruch, 2006: 14).

Dakle, navedeni autori ne osporavaju značaj i ulogu državnog *monopola sile*, ali *taj monopol ne smatraju osnovom legitimnosti, nego njegovim zaštitnikom*. Legitimnost je u sferi društvene saglasnosti i poštovanja zakona, a način sticanja vršenja državne vlasti mora biti u skladu sa javnim interesom. Tek onda vlast u pravom smislu stiće ili održava legitimnost.

Izborima se stiće legitimitet vlasti, a da bi se to desilo, i sami izbori moraju biti legitimni – zakonski uobličeni. To je način na koji legitimnost dobija svoju pravnu i političku manifestaciju. Luman kaže da se legitimitet ispoljava kroz „opštu spremnost za prihvatanje, odluka koje po sadržaju još nisu određene“ (Luhmann, 2021: 27–28). Habermas pak smatra da demokratiskim slobodama, procedurama, izborima, kao i opozivom, sudskom kontrolom ustavnosti, kontrolom uprave, ali i svim drugim oblicima kontrole državnog aparata vlast u neku ruku legitimiše samu sebe.

Legitimnost na kojoj počiva državna vlast „prevazilazi silu, postajući merilo kvaliteta vlasti. To ce postiže pouzdanošću državnih zahvata radnji, kojima ce utiče na pouzdanost svih drugih društvenih zahvata radnji. Vlast mora da se vrši pouzdano a ne samovoljno, shodno pravilima, a ne mimo njih. Tek tada legitimna vlast postaje zakonita, dok ce njena pouzdanost učvršćuje“ (Mitrović, 1998: 85). Dakle, legitimnost državne vlasti u modernim demokratijama potvrđuje se na izborima, slobodnim i poštenim, a ne na fasadnim izborima kao što su oni u tiranijama ili autokratijama.

Nasuprot zastupnicima teze da je legitimno sve što je zakonito nalaze se zastupnici savremene demokratske legitimnosti koji kažu da *vlast nije legitimna samo zato što je zakonita*, jer i autokratija ili tiranija mogu biti zakonite sa stanovišta važećeg prava. Međutim, to pravo može biti izvan *vrednosnog okvira zajednice*. Takođe, *vlast mora da bude valjana*, a ona je valjana kad ce zasniva na saglasnosti građana (naroda) iskazanoj na slobodnim i demokratskim izborima. Saglasnost građana (naroda) počiva na uverenju *da se vlast vrši u javnom interesu*, što proizvodi osećaj građanske dužnosti da takvu vlast uvažava. Drugim rečima, *legitimnost pretpostavlja zakonitost, ali je i nadilazi* time što daje vršiocima vlasti i državi koju zastupaju odgovarajući *vrednosni sadržaj*.

LEGITIMNOST I LEGITIMACIJA: SVOJSTVO I PROCES

Važno je razlikovati pojam legitimnosti od pojma legitimacije. Naime, *legitimnost je svojstvo* neke vlasti, a *legitimacija* pak *proces* kojim vlastodršci nastoje opravdati svoju vlast. Svaki politički poredak, pa čak i najmoćniji, mora osigurati podršku potčinjenih, jer je u suprotnom osuđen na kratkotrajnost (Blažević, 2010).

Jedno od bitnih obeležja svake vlasti je monopol nad upotrebom sile, odnosno mogućnost primene sile i sankcija uz pomoć institucija. Ipak *vlast se ne može duže održati oslanjajući se isključivo na prinudu, nego joj je potrebno prihvatanje i podrška onih kojima se vlada*. Građani ili podanici to prihvataju ne samo zbog mogućih sankcija nego i zbog toga što očekuju ili veruju da vlast štiti njihove interese i opšteprihvaćene vrednosti. Bilo koja *vlast, bez obzira na moćan aparat kojim raspolaže, ne može se stabilizovati bez većinske lojalnosti građana ili podanika*.

U stvaranju podrške i lojalnosti veliku ulogu ima *ideologija* koja uobličava opšteprihvaćeni vrednosni sistem u društvu. Živimo u vremenu kada u svim porecima, bez obzira na njihovu prirodu, ključnu ulogu u oblikovanju i održavanju podrške i lojalnosti igra *propaganda*, naročito preko televizije, a u sve većoj meri tu su internet, odnosno društvene mreže, portali... Zato je borba za kontrolu i upravljanje medijima ključno polje za pridobijanje podrške. *Mediji* nisu samo sredstva informisanja, nego postaju prvenstveno sredstva oblikovanja javnog mnjenja.

LEGITIMNOST, POLITIČKI SISTEM, POREDAK: OPŠTA POJMOVNA ODREĐENJA DANAS

Danas se legitimnost najjednostavnije definiše kao vlast (vlada) prihvaćena od strane građana koja radi u korist javnog interesa. Nasuprot ranijem poistovećivanju legalnosti i legitimnosti danas

se čak tvrdi kako su vlast i poredak legitimni ako ih građani prihvataju i podržavaju, bez obzira da li su uspostavljeni zakonitim putem.

Događanja u arapskim zemljama, nazvana „arapsko proleće“, potvrđuju tezu da je neodrživo poistovećivanje legaliteta i legitimiteta i da je za opstanak vlasti poretka legitimitet važniji od legaliteta. Bez legaliteta se može osvojiti vlast i opstati na vlasti decenijama (Libija, Tunis, Jemen, Sirija...), a kad se izgubi legitimitet, vlast se urušava, a možda i poredak.⁶

Legitimnost u najopštijem smislu znači da građani prihvataju društveni i politički poredak, odnosno politički sistem, i u okviru njega vlast koja se konstituše po unapred poznatoj demokratskoj proceduri. Dakle, legitimitet poretka, političkog sistema i vlasti počiva na podršci građana. Prema Lipsetovom određenju *legitimnost je „spособnost sistema da stvori i održi verovanje da su postojeće političke institucije najpodesnije za dato društvo“* (Lipset, 1969: 99).

Dakle, *legitimnost* u najširem smislu znači *priznavanje državne vlasti od strane građana, odnosno prihvatanje institucija sistema koje ispunjavaju opšte interese državne zajednice*. Iznetim stavom građani zapravo daju podršku vlasti i pristanak na politički sistem.

Posmatrano iz perspektive građana, politički sistem je legitiman, institucije su legitimne kada ostvaruju opšte interese zajednice kojoj pripadaju. *Legitimnost* je značajna zbog toga što transformiše moć u autoritet i tako *omogućava vladavinu nepri-silnim sredstvima, odnosno vladavinu uz pristanak građana*. Drugim rečima, institucije države koje su legitimne mogu u praksi obezbediti partnerstvo sa građanima.

Može se reći da od prošlog veka, od kada poreci koje nazivamo demokratskim postaju standardi za razvijene demokratske

⁶ Primer takvog odnosa prema legitimitetu je izjava nekadašnjeg predsednika SAD Baraka Obame, koji je rekao da je „Gadafi izgubio legitimitet i mora otići“. Time on istovremeno kaže da je Gadafi imao legitimitet iako je na vlast došao vojnim udarom. Drugim rečima, da biste nešto izgubili, morali biste ga najpre imati. To znači da je vojnim udarom zadobijena vlast imala podršku građana, odnosno legitimitet, mimo legalnih procedura i da ga je izgubila na isti način – mimo legalnih procedura.

države, a uzori za one koje to žele postati, *vlast ima demokratsku legitimaciju* ako ima *dovoljnu podršku* građana, *ako ima proceduralni* legitimitet (ako se poštuju demokratske procedure) i ako uvažava i poštuje opšteprihvaćeni sistem liberalnih *vrednosti* (vladavina prava, pravna država, sloboda, jednakost, ljudska prava itd.). To su liberalno-demokratski poreci.

Dakle, *u liberalno-demokratskim porecima vlast čini legitimnom narodna volja (volja građana), proceduralni legitimitet i poštovanje odgovarajućeg sistema vrednosti.*

Britanika (Britannica) definiše *politički sistem* kao skup formalnih pravnih institucija koje čine „državu“. Šire definisan, međutim, pojam obuhvata kako stvarne tako i propisane oblike političkog ponašanja, dakle, ne samo pravno uređenje države već i realnost načina na koji država funkcioniše. Još šire definisan, politički sistem se posmatra kao skup „procesa interakcije“ ili kao podsistem društvenog sistema koji je u interakciji sa drugim nepolitičkim podsistemima, kao što je ekonomski sistem (Britannica, 2024).

Politički poredak je oblik vladavine ili političko uređenje koje obuhvata sistem institucija i vlasti u određenoj državi. U širem smislu, društveno-politički poredak obuhvata, pored političkog poretka, i običaje, zakone, predrasude, verovanja, zajedničke strasti, koji prema Remonu Aronu (Raymond Aron) sačinjavaju društveni poredak (Aron, 1997: 50–68). Još od Aristotela se politička teorija bavi traženjem pravog političkog poretka, poretka koji otklanja stanje nesigurnih sloboda i neuređenih prava. Prema Aristotelu samo „poredak vrline“ može se smatrati legitimnim političkim poretkom (Aristotel, 1960).

Ako državu (poredak) shvatimo u kantovskom smislu kao „sjedinjavanje mnoštva ljudi pod pravnim zakonima“ (Kant, 2008), onda to sjedinjavanje označava prelazak iz prirodnog u tzv. građansko stanje, u zajednicu slobodnih ljudi koji se nalaze pod vlašću spoljašnjih zakona na koje su oni dali svoj pristanak. To se događa kroz „prvobitni ugovor“ kojim svi ljudi u narodu napuštaju svoju divlju, nezakonitu slobodu da bi ponovo zadoobili tu slobodu u jednom pravnom stanju, a na osnovu njihove vlastite zakonodavne volje.

Država (poredak) ostvaruje tu svoju svrhu samo ako donosi takve zakone za koje su građani dali svoj pristanak – ako je legitimisana na odgovarajući način. To znači da ima proceduralni legitimitet, odnosno da ovaj „pristanak“ bude sprovedljiv kroz odgovarajuću proceduru donošenja zakona. Prema Kantu legitimna je jedino država koja ima i *proceduralni legitimitet*, odnosno država koja počiva na zakonodavstvu podržanom od strane naroda, država u kojoj važi princip većine i u kojoj predstavnici naroda donose zakone (Kant, 2008). Saglasnost sa poretkom koji počiva na zakonima pretpostavka je za prihvatanje vlasti koja se bira po unapred prihvaćenoj i utvrđenoj proceduri. Tako poredak i vlast dobijaju legitimnost.

Ako nema spremnosti da se poredak ili vlast u praksi prihvate od strane građana, onda nema ništa od legitimnosti, a bez legitimnosti sve se može srušiti kao kula od karata – i poredak i vlast, bez obzira na pravno ustrojstvo, procedure i monopol sile.

LEGITIMNOST I KVAZILEGITIMNOST

Odnos straha i legitimnosti

Pitanje odnosa straha i legitimnosti poseban je izazov u političkim naukama. Vojislav Stanovčić je pokušao da ga osvetli kroz tumačenje dvojice italijanskih autora – Moske (Gaetano Mosca) i Ferera (Guglielmo Ferrero). Moskin pojam „*političke formule*“, odnosno legitimiteta, označava *sistem verskih, pravnih ili filozofskih verovanja, kojima se opravdava i olakšava politička vladavina* (Pavlović, 2011: 11). Moskina formula legitimiteta vlastodršce i podanike oslobađa uzajamnih strahova, stvarajući odnos međuzavisnosti koji temelji na poverenju i prihvatanju.

Kvazilegitimnost

Ferero je u radu *The principles of power; the great political crises of history* razvio ovaj problem i u kritici Tomasa Hobsa

označio principe legitimiteta. Na Hobsovu ideju da su država i političke institucije odgovor na egzistencijalni strah koji rađa pretpolitičko stanje Ferero odgovara idejom *o civilizaciji kao „školi hrabrosti“* i teorijskim konceptom legitimiteta kao formi društvenog ugovora političkih aktera koji društvo *oslobađaju strahova koje proizvode same institucije* (Ferrero, 1942).

Polazeći od toga da je moć ta koja se opire kontroli, Ferrero ukazuje na fenomen *kvazilegitimnosti*, prividne legitimnosti lišene stvarnog sadržaja, signalizirajući na to da su savremena društva više živela u stanjima prividne legitimnosti nego u stanjima legitimnosti. Analizom pak „bonapartizma“, koji se označava kao najregresivnija forma vladavine koju je tadašnja Evropa porodila („bonapartizam je čir na političkom telu Evrope“), Ferrero upozorava da nasilne promene i politički i konstitucionalni diskontinuiteti u društvima zakonito rađaju autokratije, diktature i druge nelegitimne forme političke vladavine (Ferrero, 1942).

Ovaj Ferrerov metodički nalaz od velike je važnosti za političku teoriju, uključujući i političku teoriju u Srbiji. Ona je poslužila nekim autorima da Srbiju koja je počela da se stvara krajem osamdesetih godina prošlog veka definišu kategorijama autokratske i kvazilegitimne vladavine. *Vladavine koja poput „kuće na pesku“ nikada ne može do kraja da se stabilizuje* (Podunavac, 2019: 149).

Legitimnost kroz prizmu ljudskih prava i narodne suverenosti

Jirgen Habermas je na posredan način obrađivao temu legitimnosti pišući o specifičnoj vezi ljudskih prava i narodne suverenosti (Schaefer, 2004).

Ljudska prava i suverenost građana (naroda) međusobno se uslovljavaju i nalaze se u stalnom odnosu napetosti. Na jednoj strani potpuno insistiranje na individualnim pravima obesmišljava principe demokratije, posebno većinski princip, dok na drugoj strani apsolutizovanje narodne suverenosti vodi u tiraniju većine i potčinjavanje manjina svih vrsta. Napetost se razrešava

liberalnom demokratijom koja poštuje demokratske i liberalne vrednosti i radi na njihovom uravnotežavanju.

Habermas smatra da se pravo može legitimizovati *komunikacijskim posredovanjem između individualnih prava i narodne suverenosti* (Habermas, 2022). To je moguće ostvariti samo uz pomoć onih normi s kojima se mogu saglasiti svi kao sudionici racionalnih diskursa, odnosno samo takve norme mogu pretenovati na opšte važenje.

Narodnu suverenost Habermas proceduralno tumači. Ona se s jedne strane praktikuje kroz javne diskurse, a s druge strane kroz procese odlučivanja unutar demokratski ustrojenih političkih institucija. Ove dimenzije legitimizovanja prava su različite, ali su istovremeno upućene jedne na druge: javni diskursi se odvijaju u građanskom društvu, a političke odluke se donose u demokratskim institucijama države.

Ovakav pristup deo je Habermasove političke teorije *deliberativne demokratije*, koja se razlikuje od modela liberalne demokratije, zasnovane na apologetici individualizma i zaštiti privatnih interesa građana, kao i od republikanskog demokratskog modela, koji se temelji na političkoj participaciji aktivnih građana. *Teorija deliberativne demokratije naglašava važnost građanskog društva. Građansko društvo je sfera autonomne javne komunikacije koja je komplementarna državnoj upravi, nije zamena za nju.* Višestrani diskursi građanskog društva trebalo bi da doprinesu racionalnosti i legitimnosti odluka koje se donose u političkom sistemu.

Ovakvo shvatanje demokratije, pa sledstveno tome i osnova legitimnosti, postaje sve raširenije i u političkoj praksi uređenih demokratskih država. U šire značenje pojma legitimiteta ubraja se i značenje o uverenosti građana u ispravnost politike koja se zasniva na usvojenim zakonima i drugim propisima na kojima se temelji pravni sistem političkog poretka.

IZVOR LEGITIMNOSTI ZAKONODAVNE, IZVRŠNE I SUDSKE VLASTI

Kao što jedan poredak ili jedna vlast mogu biti legitimni ili nelegitimni, tako i pojedine grane vlasti imaju svoje izvore legitimnosti. U liberalnim i deliberativnim demokratijama, kojima Srbija teži i zasada pripada samo prema slovu i duhu svoga najvišeg pravnog akta, *tri grane državne vlasti se zasnivaju na različitim legitimacijskim temeljima* (Marinković, 2019).

Kao što je već ranije u tekstu rečeno, liberalna demokratija, a sve više deliberativna demokratija, referentni je politički sistem razvijenih demokratija i on počiva na demokratskim i liberalnim vrednostima, na vladavini većine i pravima i slobodama građana koji ograničavaju tu vladavinu većine. *Demokratske vrednosti se ostvaruju putem vladavine naroda koja se vrši preko izabranih političkih predstavnika na slobodnim i poštenim izborima, a liberalne vrednosti putem vladavine prava zapisane u najvišem pravnom aktu i sprovedene u praksi*. Upravo na ravnoteži demokratskih i liberalnih vrednosti počiva stabilnost savremene razvijene demokratije.

Demokratske vrednosti ostvaruju se posredstvom zakonodavne i izvršne vlasti, a čuvar liberalnih vrednosti je vladavina prava koja se ostvaruje posredstvom sudske vlasti. Prve dve su po svojoj prirodi političke vlasti, dok je treća stručna. Otuda se sudskoj vlasti jemči nezavisnost, a ona podrazumeva i sprečavanje pritisaka zakonodavne i izvršne vlasti na vršenje sudske vlasti, kao i osobeni postupak izbora sudija u kojem je uticaj političkih vlasti sveden na minimum (Marinković, 2019).

U Srbiji je ozbiljno poremećena ideja ravnoteže demokratskih i liberalnih vrednosti, urušeni su temelji nezavisnosti sudske vlasti i proceduralno i suštinski. Ako se tome doda suštinsko narušavanje demokratskih vrednosti od izbornih uslova do izbornih procesa – od demokratije je ostala samo spoljna ljuštura lišena supstancijalnog sadržaja. Može se reći da u praksi nema ni demokratskih ni liberalnih vrednosti, tako da se principi i vrednosti koji čine osnov savremene demokratije nalaze isključivo na papiru.

U liberalnoj i deliberativnoj demokratiji *nosioći zakonodavne i izvršne vlasti izvode svoj legitimitet iz slobodnih i poštenih izbora, dok sudska vlast svoj legitimitet izvodi iz nepristrasnog i stručnog rešavanja sporova.*

Legitimitet sudske vlasti podrazumeva pretpostavke institucionalnog karaktera, ali i one koje se tiču odnosa sudija prema svojoj funkciji, te načina donošenja i obrazloženja presuda. I kako to kaže profesor Marinković, za sve ove pretpostavke je zajedničko da su duboko isprepletene i da u dobroj meri proističu jedna iz druge. Najpre, nema legitimiteta sudstva bez podela vlasti i naročito jemstava nezavisnosti sudstva. Na ovim pretpostavkama počivaju samostalnost sudstva i isključiva vezanost sudija za pravo. Takođe važan aspekt nezavisnosti sudija jeste njihova lična nezavisnost koja nalaže odgovarajući način sticanja i prestanka sudijske funkcije i posebna jemstva u toku obavljanja funkcije kao što su stalnost i nepokretnost sudija, njihov imunitet i odgovarajući materijalni položaj. „Budući da nemaju drugih poluga moći, poput mača, u rukama vlade, ili budžeta, o kojem odlučuje skupština, kako je to primetio još Aleksandar Hamilton, jedan od pisaca Federalističkih spisa, osnovni politički kapital sudova se nalazi u njihovoj institucionalnoj legitimnosti. A ona počiva na tome kako se donose presude – ako je sam način njihovog donošenja ispravan, biće i rezultat, makar u najvećem broju slučajeva. Time legitimnost pruža sudijama politički kapital da odlučuju po zahtevima pravnih načela, a ne onih koji su ih na tu funkciju doveli“ (Marinković, 2019).

Da bi Ustav bio delotvoran, nije dovoljno da bude napisan i odštampan, nego da se u skladu sa njim svi ponašaju: i nosioći vlasti i građani. Amin Maluf kaže: „Ustav, da bi imao smisla, mora biti utisnut u navike, a ne samo na papir. Ljudi moraju da nauče da se ponašaju kao građani, da svako uživa svoja prava, da svako može da obavlja svoje poslove mirne duše“. Ako neko treba mirne duše da obavlja svoje poslove, da bi svi ostali mogli da ih obavljaju isto tako i da uživaju svoja prava, odnosno da bi ljudi naučili da se ponašaju kao građani, te da bi ustav imao smisla, i bio utisnut u navike, a ne samo na papir, onda su to, svakako, sudije (Marinković, 2018).

Mnogi autori suštinu demokratije vide u demokratskom principu vladavine većine, ali se bave strukturnim problemima tog principa kada se primenjuje u praksi. Jedna je opasnost od tiranije većine, druga opasnost je od tiranije manjine koja je zarobila društvo i državu. Prevazilaženje tih opasnosti nalazi se u ograničavanju moći i izgradnji bazičnog društvenog konsenzusa.

KONSTITUCIONALNE PRETPOSTAVKE LEGITIMNOSTI

Kontrolu i ograničavanja političke vlasti Vojislav Stanovčić vidi u konceptu konstitucionalizma. Konstitucionalizam u jednom užem i formalnopravnom smislu označava proces u kojem država utvrđuje ustav kao najviši pravni akt, osnovni zakon koji sadrži osnovne norme na kojima će se zasnivati ceo pravni sistem države i koji će se zasnivati na realnim pravnim i političkim odnosima (Stanovčić, 2010: 107–165).

Kao što je već utvrđeno, legitimitet u demokratskoj državi počiva na demokratskim procedurama, podršci građana, dostojnoj vlasti koja deluje u javnom interesu i u skladu sa opšteprihvaćenim i ustavom definisanim vrednostima.

Široko je rasprostranjena sklonost vladajućih elita da se politička volja i zakoni nameću drugima, a da se sami njima ne podvrgavaju. Oduvek postoji politička samovolja i nastojanje da se ona ograniči. Vremenom se ustalila praksa da se to čini konstitucionalnim putem preko načela vladavine prava; uspostavljanja državnih ustanova, utvrđivanjem njihovog statusa i nadležnosti, podele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku; regulisanjem slobodnih i poštenih izbora; garantovanjem prava svojine; kroz ekonomsko uređenje i javne finansije; garantovanjem ljudskih prava i građanskih sloboda; rečju, kroz regulisanje, kontrolu i ograničavanje vlasti i garantovanje prava i sloboda građana.

LEGITIMNOST U SRBIJI

USTAVNE OSNOVE LEGITIMNOSTI U SRBIJI

Ključni problem Ustava od 2006. godine je taj što je u osnovi pripremljen, a kasnije i donet kao još jedan partijski ustav. No, i takav kakav je utvrdio je ključne postavke demokratske zajednice koja počiva na vladavini prava, podeli i ograničavanju vlasti, te ljudskim pravima i slobodama.

Srbija bi u daljem procesu izgradnje demokratskog političkog poretka morala da, na jednoj strani, uskladi političku praksu sa postojećim konstitucionalnim okvirom i da, na drugoj strani, taj okvir prilagodi relevantnim društvenim i političkim okolnostima, postavljajući ciljeve i vrednosti koje želi dosegnuti. Potraga za demokratskim legitimitetom, na jednoj strani, i efikasnim sistemom političkog odlučivanja, na drugoj strani, neće biti laka s obzirom na nasleđe i okolnosti (Lutovac, 2014: 395–406).

Među relevantne društvene i političke okolnosti koje su do sada nepovoljno uticale na stvaranje demokratskog ustavnog i političkog identiteta spadaju: nedemokratska politička kultura, nasleđe fasadne ustavnosti i autoritarne vladavine, kao i okolnosti nedemokratskog rastakanja SFRJ i zaoštavanja međunarodnih odnosa u Srbiji i u okruženju. Neke od tih okolnosti je moguće brže, a neke sporije menjati ili otklanjati (Lutovac, 2014: 404).

Dosadašnje iskustvo pokazuje da su se politički profilisali građanski, nacionalni i hibridni koncepti političke zajednice koji su nudili odgovore na to kakva nam je zajednica potrebna. U praksi građani i njihovi politički predstavnici deklaratorno prihvataju ustavnu demokratiju ravnopravnih građana, a konkretno politički su dominantno za posebna kolektivna prava koja vode jačanju etnifikacije društva. Partikularni interesi nameću se kao primarni, tako da su, umesto integrativne političke zajednice zasnovane na temeljima ravnopravnosti i očuvanja kulturnih

posebnosti, političke aktivnosti vođene kolektivnim etničkim ambicijama koje su za posledicu imale podeljenosti, isključivo-
sti, pa i opštu socijalnu dezintegraciju.

Srbija se suočila sa separatizmom i zahtevima za teritorijalnom autonomijom pripadnika nacionalnih manjina, što je uticalo na odnos političkih stranaka i građana prema teritorijalnom uređenju države, pa i prema samim institucijama kolektivnih prava, čak i generalno prema autonomiji kao obliku decentralizacije i samouprave. Pripadnici nacionalnih manjina pak sa iskustvom 90-ih godina XX veka još uvek u kolektivnim pravima traže pravnu sigurnost i zaštitu sopstvenog identiteta, često i nauštrb integrisanja u širu zajednicu. Ako se tome doda i još uvek veoma izraženi nacionalizam u susedstvu, onda je jasnije da politika interkulturalizma i izgradnje integrativne političke zajednice nailazi na ozbiljne prepreke, ma koliko bila načelno privlačna i u vrednosnom i moralnom smislu univerzalna.⁷

U ustavno-pravnom sistemu Srbije i u političkoj praksi prisutni su elementi i multikulturalizma i liberalizma i nacionalizma. Činjenica da je, umesto vladavine prava, u praksi bila prisutna dominacija političkih stranaka, odrazila se srazmerno i na manjinske zajednice: politički predstavnici manjinskih zajednica sistematski su preuzimali ingerencije nad pripadnicima sopstvenih nacionalnih grupa i to su postepeno ugrađivali u institucionalno-pravni sistem. Tu se otvorilo pitanje prioriteta lojalnosti, što se odražavalo na hijerarhiju osnova legitimnosti.

U odnosu na okolnosti kada je donet Ustav 2006. godine, dve su nove, vrlo važne činjenice: Briselski i Ohridski sporazum Beograda i Prištine pod pokroviteljstvom EU i otvaranje pregovora o punopravnom članstvu Srbije u EU. To su nove okolnosti koje određuju prirodu i sadržaj očekivanog novog opšteg konsenzusa, okolnosti koje bi mogle imati reperkusije na promenu

⁷ „Srbija sa kosovskim Albancima i bez njih nije ista politička zajednica. Od izrazito multietničke zajednice sa Kosovom u svom sastavu, Srbija je posle međunarodne prinudne uprave na KiM i jednostrano proglašene nezavisnosti Kosova, postala zajednica sa izrazito dominantnim većinskim stanovništvom u okviru koje su multietnička Vojvodina, te područja Sandžaka i Preševa, Bujanovca i Medveđe sa značajnim udelom Bošnjaka, odnosno Albanaca“ (Lutovac, 2014: 405).

postojećeg ili na donošenje novog ustava. Tu bi, takođe, trebalo imati u vidu i potrebu da se deo suvereniteta prenosi na EU.

Do promene Ustava bi moralo doći, ako ni zbog čeg drugog, onda zbog promena koje će se zahtevati u pregovorima sa Evropskom unijom. Zbog reforme pravosuđa i pregovora o poglavlju 24 već su donete promene Ustava, ali će se, po svemu sudeći, ići u dublje i šire promene. Srbiji je potreban što širi društveni konsenzus o tome kakvu zajednicu želi da gradi. Liberalno-demokratske vrednosti nisu bile sporne na nivou proklamacija, ali se u praksi nisu poštovale.

IZBORNI SISTEM I LEGITIMNOST

Na snagu legitimiteta institucija i ličnosti koje ih predstavljaju u velikoj meri utiče način na koji se biraju, da li postoji posredna ili neposredna veza poslaničkih kandidata sa biračima, da li je poštovana ravnomerna teritorijalna zastupljenost. Uloga stranaka je određena Ustavom i zakonima, kao i unutrašnjim aktima (statutima), ali i dobrom i lošom praksom koja odlučujuće utiče na građane. Nepoverenje u političke stranke i državne i društvene institucije posledice su pre svega lošeg iskustva građana sa svima njima.

Istraživanje Instituta društvenih nauka iz Beograda od 2017. godine pokazuje da se tri četvrtine građana Srbije slaže s tvrdnjom da *većini političara nije stalo do naroda* (38,2% njih se potpuno slaže, dok se 37% njih uglavnom slaže s tom tvrdnjom). Svega 10% se ne slaže s tom tvrdnjom: 1,6% se uopšte ne slaže, dok se 8,4% uglavnom ne slaže. Ovakav nalaz ukazuje na veoma ozbiljna ograničenja u pogledu ispoljavanja legitimnosti (JMS, 2017).

Slično je i sa tvrdnjom da se *većini političara može verovati* – 65% se ne slaže s tom tvrdnjom (31% se uopšte ne slaže, a 34% se uglavnom ne slaže sa ovom tvrdnjom). Sa tvrdnjom se slaže 13,2% (3,8% potpuno i 9,4% uglavnom). Iz odgovora na ovu tvrdnju može se videti visok stepen nepoverenja prema političkim elitama. Iz tog nepoverenja po sistemu spojenih sudova širi se

nepoverenje i negativno raspoloženje prema politici uopšte i produbljuje uverenje o otuđenosti političkih elita od naroda (JMS, 2017).

Istraživanje odnosa građana prema političkoj eliti ukratko pokazalo je da:

- Tri četvrtine građana Srbije smatra da *većini političara nije stalo do naroda* (svega 10% ne misli tako, od kojih je 1,6% decidno u tom smislu).
- Dve trećine građana smatra da se političarima ne može verovati (samo 13,2% smatra drugačije).
- Skoro 90% građana smatra da je među političarima zabrinjavajuće raširena korupcija, a svega 1% smatra da korupcija kod političara gotovo ne postoji.
- Čak 70% smatra da je većini političara stalo samo do onih koji su bogati i moćni.
- Sledstveno takvom odnosu prema elitama apsolutna većina građana smatra da bi narod, a ne političari trebalo da donosi najvažnije političke odluke (Lutovac, 2017: 37).

Sve ovo zajedno govori o vrlo nepovoljnim okolnostima za ispoljavanje podrške i poverenja prema vlasti i poretku.

Još jedan od važnijih uzroka vrlo raširenog nepoverenja je i izborni sistem Srbije koji je kroz praksu pokazao gotovo sve slabosti koje se mogu očekivati, a na drugoj strani nije ostvario prednosti koje bi trebalo da donese. U značajnoj meri je depersonalizovao izborni proces i otuđio narodnog predstavnika od onih koji ih biraju. Na drugoj strani nije obezbedio ravnomerno predstavljanje građana po regionima, pa čak neki autori govore o „*metropolizaciji predstavljanja*“ (Jovanović, 2011: 41).

REFERENDUM KAO SREDSTVO PROVERE I UČVRŠĆAVANJA LEGITIMNOSTI

Kada se govori o oblicima iskazivanja poverenja ili podrške nekoj politici, ličnosti, režimu ili poretku, referendum kao oblik neposrednog iskazivanja volje građana jeste jedan od

pokazatelja prisustva ili odsustva legitimnosti. Kao jedan od najpoznatijih primera političara koji je tražio tu vrstu potvrde ili prihvatanja bio je Šarl de Gol (Charles de Gaulle), koji je u četiri navrata pribegavao ovoj vrsti narodnog izjašnjenja. Bila su to pitanja od primarnog državnog značaja: proglašenje novog ustava, davanje nezavisnosti Alžiru, neposredni izbor predsednika Republike i reforma senata.

Važnost tih pitanja podvrgavana su neposrednoj narodnoj proveri s razlogom. Sve su to bila osetljiva i izuzetno važna pitanja koja su zahtevala neposrednu proveru. Ali izgleda nije bilo samo do forme, nego i do sklopa ličnosti i razumevanja politike.

Na drugoj strani Žak Širak (Jacques Chirac) nije podneo ostavku niti bilo koji vid odgovornosti usled neuspeha referenduma 2005. godine u vezi sa ratifikacijom predloga evropskog ustava. Bilo bi logično da je tadašnje „ne“ (55%) uzdrimalo legitimitet šefa države, ali u stvarnosti to nije izazvalo nikakve praktične posledice. Možda i zato što je Francuzima to pitanje bilo manje važno od ranije postavljenih pitanja ili zato što je politička kultura odgovornosti postala fleksibilnija.⁸ Kao još drastičniji primer „nelegitimnog ponašanja“ je odluka predsednika Nikole Sarkozija (Nicolas Sarkozy) koji je prethodno odbijeni nacrt evropskog ustava podneo parlamentu 2008, a parlament ga je usvojio (Gujaničić, 2013: 250). Pozivanje na to da je u pitanju referendum konsultativnog a ne obavezujućeg karaktera samo donekle ublažava činjenicu izostanka podrške.

Neki autori smatraju da referendum i nije demokratski oblik provere podrške, naročito u autoritarnim državama, jer njime lako i efikasno manipulišu oni koji su predložili taj oblik odlučivanja.

⁸ „Teorijski posmatrano, ovaj političar je tri godine pre toga bio reizabran na predsedničku funkciju sa 82% glasova u drugom krugu, te bi se odatle moglo zaključiti formalnom logikom da je njegov legitimitet bio gotovo neiscrpan. Međutim, sasvim je jasno da je, iako zavisio delom i od subjektivne vizije, legitimitet jedna 'potrošiva' kategorija čija snaga i obim gotovo nikad nisu zauvek dati“ (Gujaničić, 2013: 250).

Što se Srbije tiče, predsednik Republike konsultovao je građane u vezi sa svojom politikom kada su građani na referendumu u aprilu 1998. godine pitani da li odobravaju mešanje stranih država u pogledu rešavanja problema na Kosovu i Metohiji. Ubedljivo odbacivanje "stranog mešanja" u rešavanju ovog problema (oko 95% protiv na 75% odziva građana) je bilo osmišljeno kao podrška tadašnjoj državnoj politici prema Kosovu i Metohiji. No, ta podrška nije mogla da nadomesti neefikasnu spoljnu politiku. Sled događaja posle toga je pokazao da takav ishod referenduma nije naročito impresionirao međunarodne aktere i da je Miloševiću imao upotrebnu vrednost isključivo kod njegovih birača.

PARLAMENT I LEGITIMNOST

Samo parlament konstituisan na osnovu slobodnih i poštenih izbora može se smatrati legitimnim parlamentom. Saziv parlamenta formiran na osnovu neregularnih izbora suštinski dovodi u pitanje legitimitet vladajuće većine, a u autokratskim društvima dodatno i svih institucija koje takva vlast kontroliše (uzurpira). Druga dimenzija legitimiteta parlamenta je opšti odnos građana prema samoj instituciji parlamenta.

Legitimnost političkog poretka u celini se može posmatrati i kroz odnos građana prema institucijama tog poretka. Svako da je u tom smislu odnos prema parlamentu kao narodnom predstavništvu i središnjoj instituciji parlamentarne demokratije najvažniji *lakmus-papir*. Odnos prema parlamentu u Srbiji je većinski negativan od kako je obnovljen višestranački sistem. Jedan od razloga je taj što je stvarno političko središte izmešteno u izvršnu vlast i što se parlament (s pravom) doživljava kao instrument a ne kontrolor izvršne vlasti.

Za Srbiju bi se pre moglo reći da je fasadna parlamentarna demokratija, nego da je prava parlamentarna demokratija, jer se zakoni kreiraju i donose van parlamenta, a u njemu se samo formalizuju zato što ne kontroliše izvršnu vlast, nego obrnuto – izvršna vlast upravlja parlamentarnom većinom, a i zato

što se o važnim društvenim pitanjima gotovo i ne raspravlja u parlamentu.

Otuda nije iznenađujuće *opšte nepoverenje u državne institucije* koje je na nivou ispod 50%, izuzev vojske koja je na 61%, a posebno je zabrinjavajuće što u parlament, najvažniju instituciju reprezentativne demokratije, i u sudstvo (stub vladavine prava) poverenje ima tek svaki treći građanin (Lutovac, 2017: 38).

Istraživanje odnosa građana prema narodu i političkoj eliti pokazalo je da većina građana vidi narod kao glavni politički subjekt i više vrednuje njegovu homogenost nego pluralizam: 52% ispitanika smatra da bi narod, a ne političari, trebalo da donosi najvažnije političke odluke; 56% misli da bi manjinske grupe trebalo da se prilagode običajima i tradiciji u Srbiji. Sve ovo ukazuje na jako izražene elemente autoritarne političke kulture⁹, što objašnjava pokušaje vladajuće elite da se upravo kroz nacionalnu homogenizaciju i populizam koji veliča narod i nipodaštava elitu – dođe do nedostajuće podrške i ojačavanja legitimiteta (Lutovac, 2017: 37).

IDEATERA I REALITERA NA PRIMERU SRBIJE

Ono što je za istraživače legitimnosti važno, ono što je teorijsko-empirijski izazov jeste utvrđivanje razlike između *ideatera* i *realitera* – onoga što bi demokratija trebalo da bude i onoga što ona stvarno jeste. To suštinski ukazuje i na poreklo, smisao i domete legitimnosti. Konkretno u slučaju Srbije poseban izazov je utvrditi i objasniti razlike između *stabilokratije* u kojoj građani Srbije žive i *liberalne demokratije* u kojoj bi većinski hteli da žive. Šta je to što uslovljava razliku između stvarnog

⁹ „Iako je Srbija multietničko i multikulturno društvo, među građanima preovlađuje etnocentrično shvatanje naroda: 60% građana misli da je opstanak sopstvene nacije glavni cilj svakog pojedinca; pripadnike naroda ne opredeljuje državljanstvo niti mesto rođenja, nego prevashodno etničko poreklo; 82% smatra da je važno da pripadnik nacije poštuje etničke običaje, 76% da su mu preci pripadnici etničke zajednice. Dakle, ovi rezultati ukazuju na to da među građanima i dalje preovlađuje tradicionalno shvatanje naroda kao zajednice „krvi i tla“, a ne zajednice državljana“ (Lutovac, 2017: 14–16).

i proklamovanog? Koji su načini, procedure, koje su to aktivnosti i neophodni preduslovi da se iz faktičkog stanja započne i sprovede proces transformacije u razvijenu liberalnu demokratiju? Kako izgraditi političku zajednicu po meri građana?

Polazeći od Dejvida Istona (Easton, 1979: 153), pitanje legitimnosti, odnosno podrške političkom sistemu (*political system*), ima tri dimenzije koje se empirijski ispoljavaju:

1. Kao odnos građana prema političkoj zajednici (*political community*), a) kroz *ponos* što su građani Srbije, b) kroz *zadovoljstvo* svojim životom, c) kroz *raspoloženje* koje dominira među ljudima, d) kroz ocene da li se stvari kreću u *dobrom ili lošem pravcu*, e) kroz *procene bliže budućnosti* – tzv. *difuzna podrška, kao rezultat dubljih afiniteta i uverenja* (politička kultura glavna strukturalna komponenta);
2. Kao odnos građana prema političkom režimu (*political regime*) ili poretku (*political order*) – demokratija ili stabilokratija – a. preko ocena funkcionisanja političkog sistema u celini, b. preko poverenja građana u institucije sistema – tzv. *specifična podrška političkom sistemu*;
3. Kao odnos građana prema vlastima (*authorities*). Slobodni izbori su osnov legitimnosti vlasti, ali nisu nužno osnov legitimizacije sistema. Drugim rečima, građani mogu podržavati vlast a da ne podržavaju politički poredak (stabilokratiju). Takođe mogu da podržavaju zajednicu, ali ne i društveni i politički poredak ili vlast koja se ne konstituiše slobodno i na osnovu demokratskih procedura.

Predmet ovog rada, između ostalog, jeste odnos građana prema vlastima (podrška ili oponiranje) i (defektnom) političkom sistemu, odnosno (kvazi)demokratskom poretku.

Odnos građana prema političkoj zajednici, definisan kao *difuzna podrška*, može se meriti kroz nekoliko indikatora koji se odnose na emotivni odnos prema otadžbini ili kroz zadovoljstvo sopstvenim životom. *Specifična podrška* meri se preko ocena političkog sistema kao opšteg indikatora njegove legitimnosti i

preko indikatora poverenja u institucije (Slavujević & Mihailović, 1999: 15–25).

Odnos građana prema vlastima može se meriti kroz *izborne rezultate* na slobodnim i poštenim izborima ili *kroz nezadovoljstvo izbornom procedurom, odnosno kroz defekte izbornih uslova* i nepravilnosti tamo gde nema slobodnih i poštenih izbora.

Gde se legitimnost vlasti utvrđuje i proverava u praksi? Trebalo bi da to bude na izborima. U zavisnosti kakva je priroda tih izbora i kakva je priroda poretka u kojima se ti izbori odvijaju i uvek iznova reprodukuju razlikujemo *nekompetetivne, delimično kompetetivne i kompetetivne izbore*, odnosno *totalitarne, autoritarne i demokratske poretke*.

Shodno činjenici da u Srbiji nema slobodnih i poštenih izbora prema ocenama domaćih i stranih posmatrača i da postoje tek vrlo ograničene mogućnosti za takmičenje opozicionih aktera, ti izbori bi se u najboljem slučaju mogli nazvati delimično kompetitivni, a poredak autoritaran. Ipak takav poredak se toleriše među uređenim demokratskim državama Evropske unije, što mu daje neku vrstu „spoljnog legitimiteta“, odnosno osobine stabilokratije.

Još od formalnog uspostavljanja višestranačja u Srbiji relevantne opozicione stranke otvoreno su osporavale ne samo legitimitet vlasti nego i legitimitet političke zajednice i političkog sistema (poretka) uspostavljenog (oktroisanog) pre održanih prvih višestranačkih izbora. Naime, politička zajednica i politički sistem (poredak) koji je uspostavljen posle rastakanja SFRJ konstituisan je Ustavom od 1990. godine, pre prvih višestranačkih izbora, što je izazvalo ključni politički rascap između Socijalističke partije Srbije (SPS), naslednice Saveza komunista Srbije (SKS), i tek formiranih opozicionih političkih stranaka. SPS je uspostavio političke institucije koje će mu omogućiti bezbolnu ideološku i programsku tranziciju iz jednopartijskog u višepartijski sistem tako što će institucije podrediti sebi, a ne javnom interesu i uspostavljanju demokratske političke zajednice (Lutovac, 2021: 209–229). Dakle, sve je bilo podređeno očuvanju vlasti naslednice Saveza komunista Srbije, a ne transformaciji ka slobodnom, demokratski ustrojenom društvu.

Političke institucije nisu ostvarivale ključnu, integrativnu funkciju, nego su bile instrumenti u rukama vladajuće stranke koja je uz pomoć njih dodatno podsticala i produbljivala nacionalne, socijalne i političke razlike i sukobe u društvu. Institucije nisu bile u službi građana, nego su korišćene kao sredstvo vladavine nad građanima.

LEGITIMNOST KAO POLITIČKI INSTRUMENT

Zoran Đinđić je govorio i pisao o legitimnosti ne samo kao o naučnom nego i kao o upotrebnom pojmu, odnosno političkom instrumentu. Prvi model legitimnosti vlasti tako posmatran nazvao je *kompensacionim modelom*. Pod tim je podrazumevao legitimisanje politike gotovo isključivo *putem ekonomije*: „Naravno, politika se nikad ne može svesti na regulisanje ekonomskih odnosa. U politici se radi i o upravljanju emocijama, simbolima, tradicijom, predrasudama, i mnogim drugim stvarima. Međutim u društvima u kojima je ekonomija veoma uspešna dešava se da se pitanje političke legitimizacije utapa u pitanje ekonomskog zadovoljstva. Rast životnog standarda, ekonomska sigurnost, mogućnost štednje i trošenja, skupih nabavki i putovanja, sve to, bar privremeno, vodi određenom stepenu zadovoljstva sistemom. Pogotovo ako je ekonomski rast nešto novo“.¹⁰

I upravo je to nešto na čemu je i sam Đinđić insistirao kao državnik, ali mu nije bilo lako da to sprovede u praksi, pošto nije kontrolisao medije i državne i društvene institucije uz pomoć kojih bi ekonomiju postavio u središte političkog i društvenog života. Nasuprot njemu, Aleksandar Vučić je upravo kroz kontrolu medija i institucija uspeo da ekonomski rast predstavi kao stub legitimnosti svog režima. Drugim rečima, nedostatak stvarnog

¹⁰ „Tipičan primer jesu zemlje ekonomskog čuda sa Dalekog istoka – Singapur, Južna Koreja, Tajvan i druge. Mada je politički sistem, po pravilu, daleko od idealnog izvesno vreme je većina građana lojalna i zadovoljna, jer kompenzaciju dobija kroz ekonomske šanse. Ne treba posebno naglašavati da ovakva legitimizacija vlasti u našoj zemlji trenutno nije moguća. Vlast se trenutno, a i u bližjoj budućnosti, zasigurno neće moći legitimisati putem ekonomskog blagostanja“ (Đinđić, 2007: 85).

blagostanja on nadoknađuje stvaranjem medijskog „Potemkinovog sela“. Kreiranjem i oblikovanjem javnog mnjenja on stvara iluziju o boljem životu, paralelno s tim raspiruje strahove od promena (ako opozicija dođe na vlast, neće biti redovnih penzija i plata, nastaće kaos, prepustiće Kosovo, rasparčaće zemlju) i time kompenzuje nedostatak stvarne legitimnosti.

Drugi model legitimnosti o kojem govori Zoran Đinđić je *populizam*. „On se svodi na staru formulu ‘hleba i igara’. Vlast privremeno pridobija podršku tako što za dnevno funkcionisanje troši trajni nacionalni kapital. Bilo da se radi o trošenju nacionalnih motiva, štampanju novca bez realnog pokrića (što je radio Milošević), uzimanju investicionih kredita i njihovom trošenju za javnu i privatnu potrošnju (što je radio Tito), obećavanju ili čak simuliranju velikih investicija, kao vrsti političke estrade (tipičan primer su metroi, stadioni, „europolisi“) – što je svojstveno demagozima svih političkih boja“ (Đinđić, 2007: 86). Sve što je rekao Đinđić za vreme Slobodana Miloševića, može se reći i za vreme Aleksandra Vučića: osnovano je javno preduzeće koje se brine o metrou, ali metroat i dalje nema, ima ga samo na predizbornim spotovima vladajućeg SNS-a. Grade se stadioni po enormnim cenama, „Europolis“, stambeno-poslovna četvrt na obali Save dobila je novo ime „Beograd na vodi“ i u stručnom, ali i širem javnom mnjenju smatra se velikom perionicom novca. A sve se to u režimskim medijima predstavlja kao simbol razvoja i prosperiteta.

Đinđić je o tome svojevremeno pisao: „Ovako legitimisanje vlasti tera na sve veća obećanja i sve krupnije laži. Da bi se sprečio dodir sa realnošću, vlast oko naroda stvara stakleno zvono propagande, a narod gubi osećaj za realnost, pa očekujući nemoguće, propušta da uradi ono što je moguće. Postavljaju se ciljevi koji su sve manje ostvarljivi, a osećaj stalnih neuspeha vodi stvaranju gubitničkog mentaliteta, gde se na kraju sudbina (ili ‘svetska zavera’, što je u osnovi isto) okrivljuju za neuspehe. Zaista, ako se ni jedan postavljeni cilj ne ostvari, tu mora da je svoje prste uplela sudbina. Onda se kao refleksna reakcija pojavljuje izolacionizam, sumnja i mrzovolja prema svemu što dolazi iz razvijenog dela sveta, tamo gde nismo uspeli da uđemo“ (Đinđić, 2007: 86).

Treći način legitimisanja vlasti Đinđić je nazvao *legitimisanje putem učešća*. Ovaj tip legitimisanja vlasti „počiva na pretpostavci da su ljudi spremni da prihvate i neprijatne činjenice, ako su detaljno informisani o svim razlozima i argumentima. Što su činjenice neprijatnije to stepen informisanosti mora biti veći. Ako su stvari povoljne ljudi obično ne traže objašnjenje... Većina činjenica koje vlast u Srbiji ima da saopšti građanima nisu povoljne... Potrebno je strpljenje i naporan rad...” (Đinđić, 2007: 87). Đinđić ukazuje na to da nas naša tradicija uverava u suprotno i da zbog toga ljude nije lako uveriti u strpljivost i u to da je „stezanje kaiša” ulaganje u budućnost, nego se rukovode nasleđem tradicionalnog obrasca ponašanja u kojem dominira stav da treba uzeti sve što se može odmah, jer se ne zna šta može biti sutra. Pored transparentnosti, odnosno neprekidnog objašnjavanja, Đinđić smatra da je za legitimisanje vlasti neophodno da se što više ljudi neposredno uključi u osnovni proces donošenja ekonomskih odluka.¹¹

Đinđić je govorio i o tome da u ekonomski siromašnoj zemlji transparentnost mora biti na najvišem nivou, da bi građani trebalo da imaju pristup svim informacijama u vezi sa raspodelom novca, privilegijom i moći u društvu: „Od stanja vladinog tendera za kupovinu kompjutera ili policijskih uniformi, preko stručne biografije zaposlenih u javnim službama, do teksta uredbe, predloga zakona ili odluka Fonda za razvoj. Sve odluke vlasti, pa i one najsitnije (a pre svega kadrovske i finansijske) treba do detalja učiniti javnim. Od nivoa Vlade do nivoa lokalne vlasti” (Đinđić, 2007: 88). Poseban značaj u tom smislu davao je internetu i televiziji. Predlagao je i da jedan poseban tv kanal bude usmeren ka cilju opšte transparentnosti rada državnih organa, da postane „otvoren prozor u odaje vlasti”. Smatrao je da bi trebalo uvesti obavezu ministara da se redovno podvrgavaju propitivanju od strane istaknutih predstavnika stručne javnosti i da vlast mora da bude inventivna i originalna u komunikaciji sa građanima:

¹¹ „Na primer, predstavnike budžetskih korisnika (lekare, nastavnike, sudije, policiju) treba uključiti u definisanje budžeta i dnevnu kontrolu njegovog sprovođenja. Samo tako oni mogu prihvatiti svoje skromne plate, koje su potpuno neopravdane sa stanovišta njihovih potreba, a jedino moguće sa stanovišta realnosti” (Đinđić, 2007: 87–88).

„Što manje novca, to više čvrstih i uverljivih argumenata... što su problemi veći, informisanje treba da bude iskrenije i detaljnije. Pacijentu treba reći kako će se sprovoditi operacija, pogotovu što se ona obavlja bez anestezije, pa će je osetiti i ako mu se ne kaže. Maksimalna saradnja pacijenta je jedini način da operacija uspe“ (Đinđić, 2007: 89). Ovaj pristup je u potpunoj suprotnosti sa pristupom koji ima vlast Aleksandra Vučića koja umesto transparentnosti nudi frizirane i u propagandnu oblandu umotane ekonomske pokazatelje, umesto medijske otvorenosti građanima pruža potpunu medijsku zatvorenost ogromne većine medija pod kontrolom njegovog režima. Stručna javnost nema neposredan pristup odgovornima, nego u ponekim medijskim oazama slobode, kojima pristup ima veoma mali broj konzumenata, može iznositi svoje kritike, ali nema priliku da u neposrednoj komunikaciji bude kontrolor onoga što se radi u državnim organima. Đinđićevim rečnikom rečeno, operacija se vrši sa potpunom medijskom anestezijom, građani nemaju informaciju o stvarnom stanju organizma. Legitimnost ovakve vlasti počiva na isključivanju građana iz stvarnih procesa i na pribavljanju podrške manipulacijama uz pomoć kontrolisanih medija i ućutkane stručne javnosti.

O navedena tri različita modela legitimisanja vlasti Zoran Đinđić je zaključio: „Ako pogledamo istoriju Srbije, videćemo da se sve vreme radi o manje-više otvorenoj konkurenciji između dva tipa legitimnosti – populističke i participativne, tj. legitimnosti putem učešća. Zbog siromaštva i nerazvijenosti zemlje nijedna vlada nije mogla da računa na kompenzacioni model legitimnosti, tj. na to da će stanovništvo podržavati vlast prvenstveno zbog materijalnog blagostanja. Ostajala je alternativa: građanima uverljivo objasniti nesposobnost modernizacije društva i cenu tog procesa ili obećati im carstvo nebesko, za šta nisu potrebni rad i disciplina, nego samo neustrašivost i principijelnost. Do sada je u našoj istoriji, po pravilu, pobeđivala populistička legitimnost. Od ranih radikala Nikole Pašića, preko Titovog komunizma do Miloševićevog nacionalizma. Osnovni razlog ne vidim u preteranoj snazi populizma, jer on je u ekonomski nerazvijenim društvima uvek jak, nego u nedovoljnoj odlučnosti i organizovanosti zagovornika reformi“ (Đinđić, 2007: 89).

Naslednici ključnih političkih aktera iz 90-ih godina 20. veka su ponovnim dolaskom na vlast 2012. godine preuzeli istu matricu vladanja: onemogućavanje slobodnih i poštenih izbora, zastrašivanje građana, produkcija i fingiranje spoljne ugroženosti i „opasnih drugih“ kako bi se podsticao patriotizam i stvarala homogenost; kontrola i upotreba medija u propagandne svrhe. Na taj način se nadomeštao nedostatak legitimiteta ili se on veštački manifestovao u javnom diskursu.

LEGITIMNOST POLITIČKOG SISTEMA I LEGITIMNOST VLASTI IZ EMPIRIJSKOG UGLA

Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje (CPIJM) Instituta društvenih nauka (IDN) iz Beograda je sproveo istraživanje javnog mnjenja (Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65) pod nazivom „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“.¹² Anketiranje je sprovedeno od maja do septembra 2022. godine. Radi se o anketnom istraživanju na prigodnom uzorku ispitanika/ca nacionalnog opsega, baziranog na samostalnom popunjavanju upitnika bilo putem interneta (veći deo uzorka) ili popunjavanjem štampanog upitnika. Istraživanje je posvećeno stavovima građana i građanki prema aktuelnim društvenim i političkim pitanjima, kao i njihovoj percepciji političkih procesa, tj. demokratske transformacije u toku prethodne tri decenije.¹³

Namera istraživača je bila da se stekne uvid u to kako građani Srbije opažaju društvenu i političku situaciju u Srbiji onakva kakva je danas i onakva kakva je bila od ponovnog uvođenja višepartijskog sistema. Namera nije samo da se ta opažanja opišu,

¹² Više o tome: Lutovac, Z. (2023). Odnos građanki i građana prema vlasti i političkom sistemu u Srbiji. U: Milica Joković Pantelić, Goran Bašić (ur.), *Demokratske promene u Srbiji – Stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije*, Beograd: Institut društvenih nauka, str. 54–82. Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

¹³ Detalji o metodologiji i uzorku mogu se naći u tekstu Bojana Todosijevića *Javno mnjenje Srbije 2022: Metodološke karakteristike istraživanja sprovedenog povodom obeležavanja 65. godišnjice Instituta društvenih nauka* (JMS 2022/65).

nego i da se analiziraju faktori koji utiču na individualne i grupne razlike u tim percepcijama. Ispitanici su na nekoliko načina pozivani da se uključe u ovo istraživanje, tako da se ukupan uzorak sastoji od nekoliko poduzoraka. Prema prvoj kategorizaciji uzorak je podeljen na tri osnovna poduzorka:

Tabela 1. Tri osnovna poduzorka (broj započetih anketa)

	Frekvencija	Procenat
1 Email panel	1.046	29,6
2 Internet uzorak	2.255	63,9
3 Direktna pošta	230	6,5
Ukupno	3.531	100,0

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Neke od osnovnih tema koje je su zastupljene u primenjenom upitniku biće ovde obrađene:

- Zainteresovanost za politiku
- Stavovi prema procesu demokratizacije
- Politička efikasnost i poverenje u institucije
- Učešće u građanskim protestima

Zainteresovanost za politiku i mogućnost uticaja na vlast i na zbivanja u zemlji

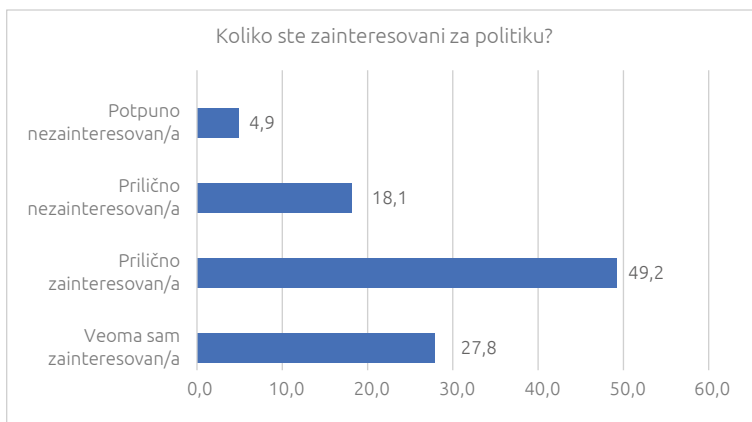
Zainteresovanost za politiku može biti jedan od indikatora normalnog funkcionisanja političkog života i političkog sistema, ali isto može biti i indikator defekata u političkom životu ili u političkom sistemu. Zato je važno zainteresovanost za politiku staviti u odgovarajući kontekst.

Ako je zainteresovanost za politiku veoma izražena i stavi se u korelaciju sa nekim drugim nalazima, recimo sa odnosom ispitanika prema uticaju na ono što radi vlast, onda možemo dobiti jasniju sliku te zainteresovanosti. Drugim rečima, ako je zainteresovanost za politiku velika, a percepcija uticaja na vlast veoma mala, onda to govori o tome da su građani zainteresovani za

politiku kao pasivni posmatrači koji ne mogu uticati na odluke vlasti, što implicira negativnu percepciju političkog života, političkog sistema (poretka) i funkcionisanja vlasti.

Istraživanje je pokazalo da je za politiku veoma zainteresovano 27,8 građana, a prilično zainteresovano čak 49,2% građana. Potpuno je nezainteresovano svega 4,9% građana, a prilično nezainteresovano 18,1% njih. To je, naizgled, veoma mali procenat nezainteresovanih s obzirom na činjenicu da veliki broj građana smatra da ne može da utiče na to kakvu će politiku voditi nosioci vlasti. Iz ukrštanja tih podataka bi se moglo zaključiti da je velika zainteresovanost više plod radoznalosti, nego što je to zainteresovanost iz koje bi proistekao aktivizam, odnosno želja da se neposredno ili preko političkih predstavnika utiče na političke procese. Na drugoj strani, oni koji su izrazili nezainteresovanost mogu biti nezainteresovani zato što ne mogu da utiču na donošenje političkih odluka ili zbog dominantne nedemokratske političke kulture, odnosno zato što smatraju da im ne pripada to da se bave politikom ili zato što smatraju da je politika „prljava“.

Grafikon 1. Stepen zainteresovanosti za politiku

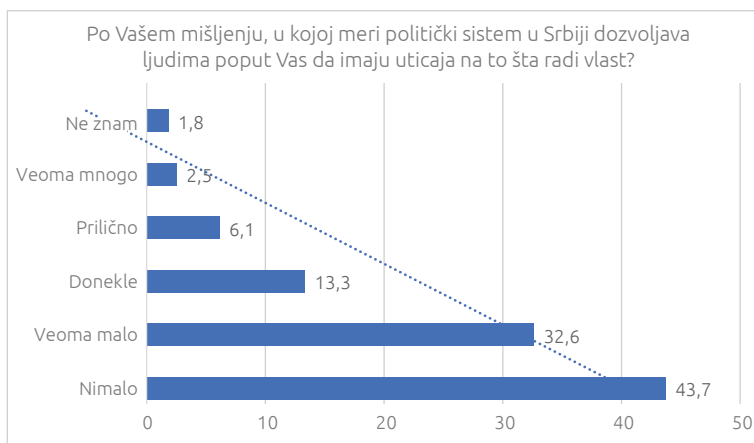

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Na zainteresovanost za politiku, pa i na participaciju u političkom životu utiče i to koliko ljudi doživljavaju politički sistem

u kojem žive kao odgovarajući, odnosno kao okvir u kojem mogu da utiču na to što čini vlast. Na pitanje: „Po Vašem mišljenju, u kojoj meri politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput Vas da imaju uticaja na to šta radi vlast?“ relativna većina (43,7%) odgovara sa „nimalo“, 32,6% njih sa „veoma malo“ i 13,3% njih sa „donekle“. Tek 2,5% ispitanika odgovara sa „veoma mnogo“ i 6,1% sa „prilično“.

Grafikon 2. Percepcija uticaja građana na odluke vlasti u Srbiji

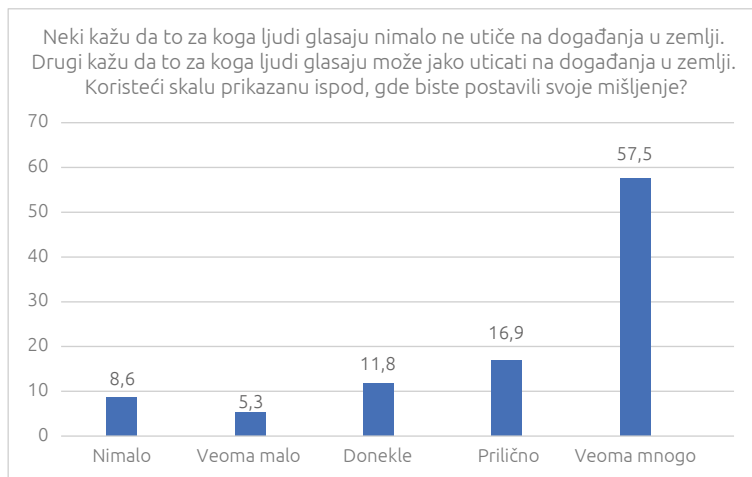

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekłe tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Apsolutna većina onih koji smatraju da to za koga ljudi glasaju može uticati veoma mnogo na događanja u zemlji više je plod neostvarenih mogućnosti nego izraz ocene sadašnjeg stanja stvari.

Zadovoljstvo funkcionisanjem demokratije

Demokratija je za neka društva samo oblik vladavine, a za druga znatno više od toga – način življenja, vrednosni i kulturološki okvir političke zajednice. U nekim zajednicama narod se razume i prihvata kao jednina (francuska, nemačka), u drugima

Grafikon 3. Percepcija uticaja glasanja na političke događaje u zemlji

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

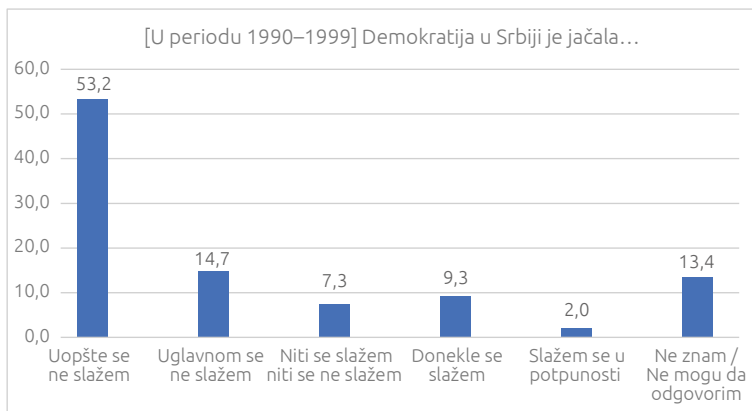
se doživljava kao množina. Negde je to zajednica krvi, a negde politička zajednica (Lutovac, 2017: 14–16). No, to ne određuje odlučujuće da li je poredak demokratski ili nije. I jedan i drugi okvir mogu biti osnova za demokratsku, odnosno nedemokratsku državu. Ono što je odlučujuće, jeste poštovanje liberalnih i demokratskih vrednosti.

Srbija nije uspeła u svojoj novijoj političkoj istoriji da se konsoliduje kao uređena liberalna demokratska država. Ako izuzmемо retke i kratkotrajne istorijske periode demokratske vladavine, preovladavali su autoritarni, diktatorski ili totalitarni režimi. U takvim okolnostima nije mogla da se razvije demokratska politička kultura, niti da se učvrste demokratske procedure i institucije. Priroda režima uglavnom je zavisila od prirode vladara, a građani su se prilagođavali okolnostima umesto da ih menjaju i prilagođavaju sebi.

Posle obnove višestranačja 1990. godine propuštena je šansa da se uspostave liberalne vrednosti i konstituišu demokratske institucije. To potvrđuju i empirijska istraživanja rađena od devedesetih do danas. U istraživanju sprovedenom 2022.

godine čak 67,9% se ne slaže s tvrdnjom da je demokratija jačala u Srbiji u periodu 1990–1999. godine. Sa tom tvrdnjom se slaže u potpunosti svega 2% i donekle još 9,3% ispitanika. To je nalaz sa značajnom vremenskom distancom, ali vrlo indikativan.

Grafikon 4. Percepcija jačanja demokratije u Srbiji (1990–1999)

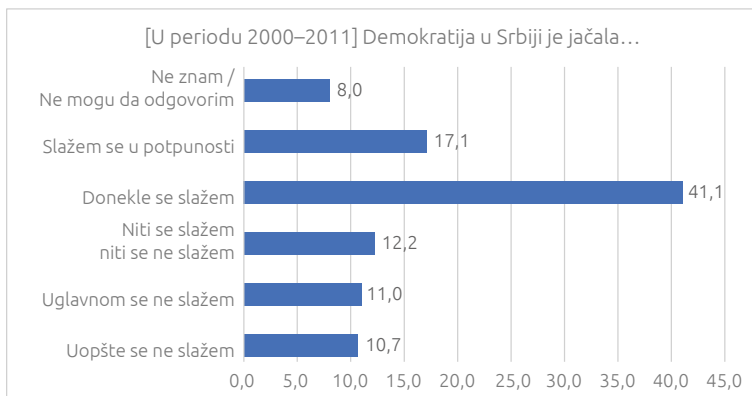

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Za period 2000–2011. nalazi su drugačiji: apsolutna većina građana se slaže da je demokratija u tom periodu jačala 58,2% (17,1% građana se slaže u potpunosti, a još 41,1% donekle). Svega 10,7 se uopšte ne slaže sa takvom ocenom za taj period, a još 11% njih se uglavnom ne slaže. To je bio period velikih nadanja i izneverenih očekivanja, otuda tako visoki procenat onih koji se donekle slažu sa ocenom da je demokratija u tom periodu jačala. Iz ove perspektive građani taj period ipak vide kao period u kojem je demokratija najviše jačala od ponovnog uspostavljanja višestranačja.

Već za period 2012–2021. godine građani imaju potpuno drugačije mišljenje: čak 71% njih se ne slaže da je u tom periodu jačala demokratija (54,4% se uopšte ne slaže, a 16,7% njih se uglavnom ne slaže). Ovakvi stavovi su se mogli pretpostaviti s obzirom da je to period ograničenih medijskih sloboda, institucija podređenih jednom čoveku koji je vladao bez ikakve

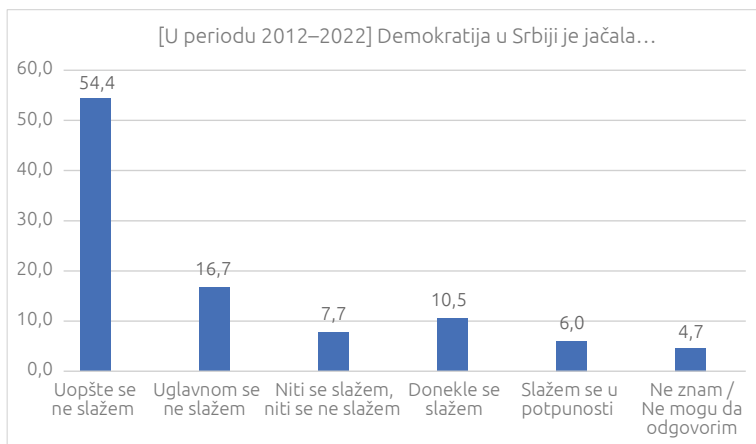
Grafikon 5. Percepcija jačanja demokratije u Srbiji (2000–2011)

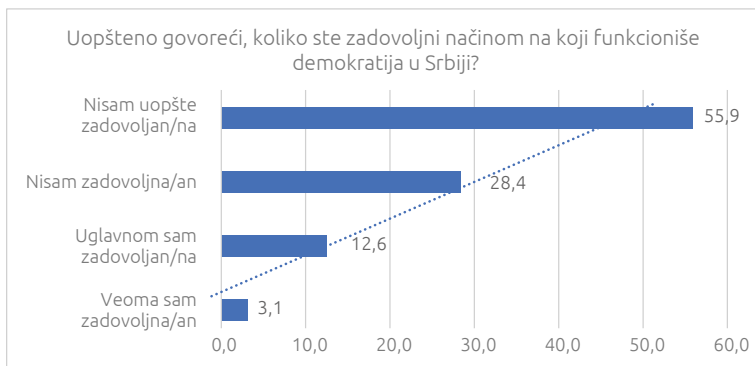
Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

kontrole zakonodavne i sudske vlasti i daleko van granica koje mu je omeđio Ustav. Svega 6% građana u potpunosti smatra da je demokratija u tom periodu jačala, a još 10,5% njih donekle je saglasno sa tom tvrdnjom.

Grafikon 6. Percepcija jačanja demokratije u Srbiji (2012–2022)

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Grafikon 7. Percepcija građana o funkcionisanju demokratije u Srbiji

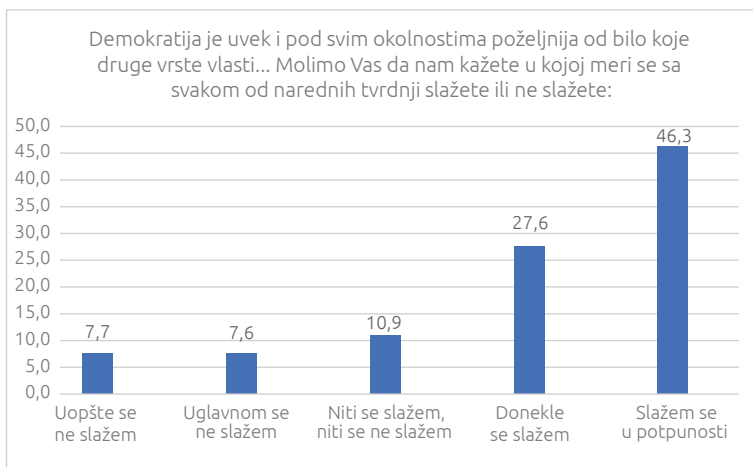
Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Uopšteno govoreći, načinom na koji funkcioniše demokratija u Srbiji danas nije zadovoljno čak 84,3% ispitanika (njih 55,9% uopšte nije zadovoljno, a 28,4% „samo“ nije zadovoljno). To je ogromno nezadovoljstvo koje odlikuje nedemokratske države. Svega 3,1% je veoma zadovoljno i još 12,8% uglavnom zadovoljno prema nalazima istraživanja.

Ovi nalazi pokazuju da je procenat zadovoljnih daleko ispod procenta onih koji glasaju za vladajuću stranku i njene koalicione partnere, što je još jedan indikator koji može da ukazuje na to da biračima nije previše stalo do demokratije ili ukazuje na to da se glasovi ne pribavljaju na slobodnim i poštenim izborima, nego na izborima u kojima veliki broj građana glasa zbog ucena, pritisaka ili iz straha, a ne zbog toga što slobodno biraju opciju za koju smatraju da će najbolje upravljati zemljom.

Negativno iskustvo sa primenjenom demokratijom, odnosno sa demokratijom u praksi, uticalo je na to da je tek za relativnu većinu građana demokratija uvek i pod svim okolnostima poželjnija od bilo koje druge vrste vlasti. Naime, za 46,3% njih *demokratija je uvek i pod svim okolnostima poželjnija od bilo koje druge vlasti*, dok je za 27,6% to donekle prihvatljiv stav. Sa tim se ne slaže 7,7%, a 7,6% uglavnom se ne slaže, dok je 10,9% njih neopredeljeno, niti se slaže, niti se ne slaže (Lutovac, 2023: 62).

Grafikon 8. Stavovi građana o poželjnosti demokratije u poređenju s drugim vrstama vlasti

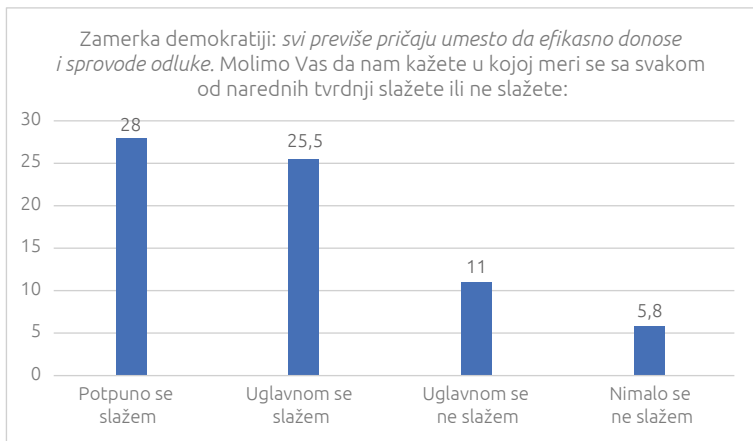

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

I istraživanje javnog mnjenja od 2017. godine pokazalo je da je *nezadovoljstvo funkcionisanjem demokratije u Srbiji u kontinuitetu* veoma izraženo: 60,3% građana je nezadovoljno (od toga 13,5% uopšte nije zadovoljno). Zadovoljno je 39,4% građana, od kojih 3,1% veoma zadovoljno. Ovakav nalaz ukazuje na otežan put ka pribavljanju legitimnosti i na otvoren prostor za delovanje populista: nezadovoljstvo funkcionisanjem predstavničke demokratije upravo omogućava prostor za delovanje onima koji bi da neposredno sprovedu „narodnu volju“ (Lutovac, 2017: 25–29).

Jedna od opštih zamerki demokratiji i sa krajnjeg levog i sa krajnjeg desnog političkog spektra jeste da u njoj *svi previše pričaju umesto da efikasno donose i sprovedu odluke*. Taj stav je do te mere prisutan u javnoj sferi da ga veliki broj građana prihvata nekritički. Nalazi istraživanja su pokazali da se s tom tvrdnjom slaže natpolovična većina ispitanika 53,5% (od kojih 28% potpuno i 25,5% uglavnom), odnosno da se svega 16,8% njih ne slaže s tom tvrdnjom, od kojih 5,8% uopšte i 11% uglavnom (Lutovac, 2017: 25).

Grafikon 9. Stavovi građana o kritikama demokratije: previše razgovora, nedostatak efikasnosti

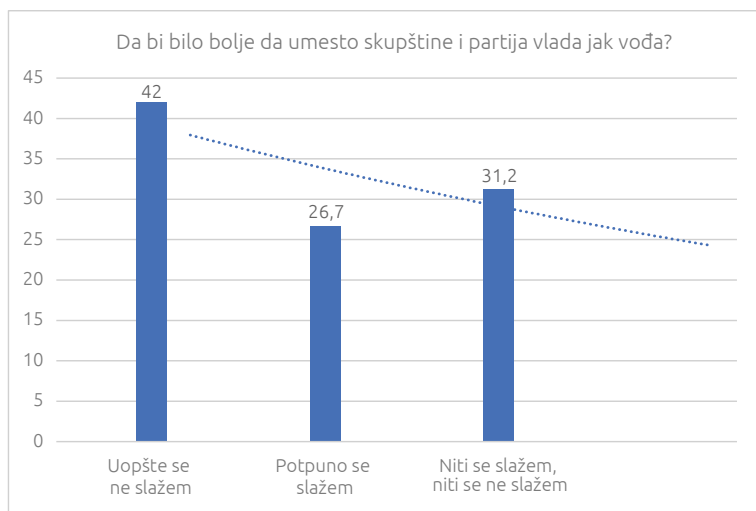
Izvor: „Građani Srbije i populizam”, Javno mnjenje Srbije 2017, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka, Beograd.

Jedan od antidemokratskih „argumenata” je i taj da *u demokratiji ekonomija loše funkcioniše*. Polovina ispitanika nije se odredila kada je u pitanju ova tvrdnja, a od onih koji su se izjasnili 24,9% njih se slaže s tom tvrdnjom, a 25,4% se ne slaže. Ovako visok procenat onih koji se nisu odredili u korist ili protiv ove tvrdnje može da znači da ispitanici ne vide značajnu korelaciju između demokratije i funkcionisanja ekonomskog sistema ili da iskazuju opreznost u pogledu sopstvene kompetentnosti da o tome iznose sud. Slično je i sa tvrdnjom da *demokratija nije dobra za održavanje reda*. Relativna većina ispitanika (42,5%) se nije odredila ni o tome – 1/4 se slaže s tom tvrdnjom, dok se 1/3 ispitanika ne slaže (Lutovac, 2017: 26).

U odbranu demokratije kao krajnji argument navodi se to da je ona, i pored slabosti koje ima, i dalje bolja od bilo kog drugog oblika vladavine. Taj argument smo testirali kroz tvrdnju da *demokratija možda ima problema, ali je bolja od bilo kog drugog oblika vladavine*. Apsolutna većina građana se slaže s tom tvrdnjom, što pokazuje da je u osnovi većina građana prihvatila demokratiju kao oblik političkog uređenja koji je bolji od drugih,

ali odgovori na ostale tvrdnje pokazuju da to načelno prihvatanje demokratije vrlo lako može biti relativizovano pozivanjem na njene slabosti. Demokratija je osetljiva i zahteva stalnu negu i veliku posvećenost svih. Ona nije privlačna kao populistička retorika koja počiva na demagogiji i nudi brza i laka rešenja, i otuđa često biva potisnuta u drugi plan (Lutovac, 2017: 27).

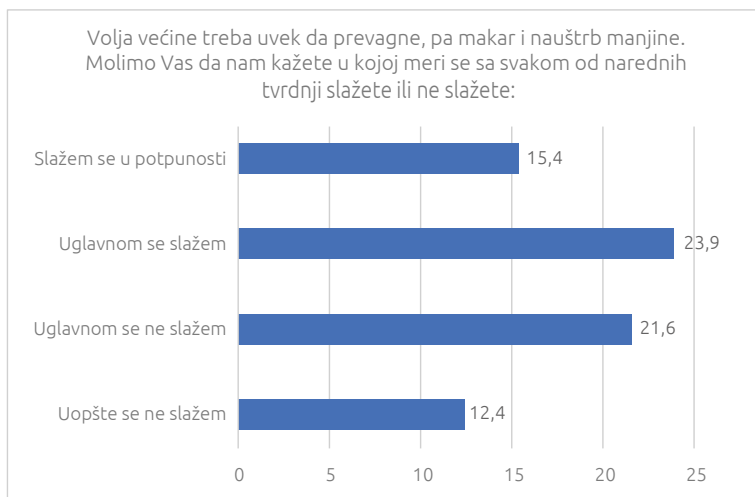
Grafikon 10. Stavovi građana o poželjnosti vođstva jakog lidera umesto skupštine i partija

Izvor: „Građani Srbije i populizam“, Javno mnjenje Srbije 2017, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka, Beograd.

Slično je i sa tvrdnjom *da bi bilo bolje da umesto skupštine i partija vlada jak vođa*. Načelno gledajući, građani su relativno većinski protiv (42%), naspram 26,7% onih koji bi se složili s tim. To je još jedan nalaz koji ukazuje na građanski potencijal da se odupre otvorenoj uzurpaciji vlasti od strane jakih i popularnih vođa. Visok procenat građana koji se ne određuju (31,2%) ukazuje na dve mogućnosti: prva, da se priklone otporu autokrata kada oni drastično prelaze granice svojih ovlašćenja ili druga, da se priklone autokratama onda kada ne tako drastično prelaze te granice i vešto vladaju opravdanjima svojih postupaka.

Grafikon 11. Stavovi građana o prioritetu volje većine u odnosu na prava manjine

Izvor: „Građani Srbije i populizam“, Javno mnjenje Srbije 2017, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka, Beograd.

Iako se volja većine kao demokratsko načelo apsolutizuje u političkom diskursu vladajuće većine u Srbiji, stavovi građana pokazuju da to ne nailazi na opšte odobravanje. Naprotiv, može se reći da su građani pod jakim uticajem takvog stava, ali da značajan broj njih odbija da prihvati to u praksi.

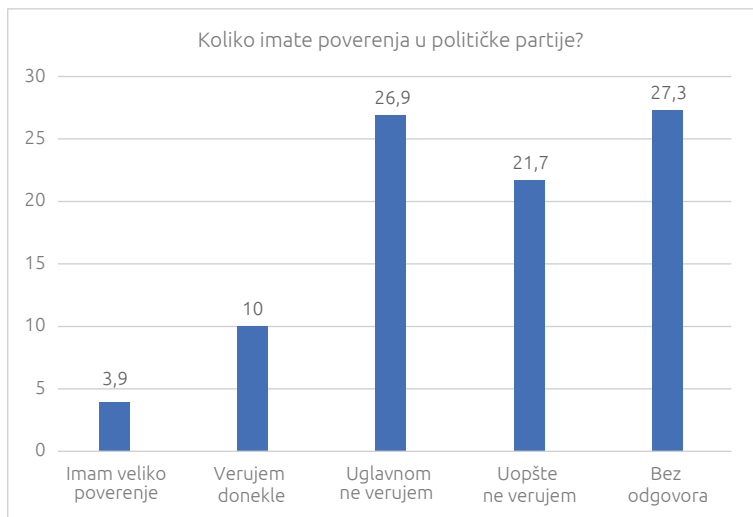
Na tvrdnju da *volja većine treba uvek da prevagne, pa makar i nauštrb manjine*, reakcije ispitanika su podeljene: 39,3% ispitanika se slaže s tom tvrdnjom (15,4% se potpuno slaže, a 23,9% uglavnom), naspram 34% onih koji se ne slažu – 12,4% uopšte i 21,6% uglavnom se ne slaže) i oko jedne petine onih koji se nisu odredili (Lutovac, 2017: 28). Ovo iskrivljeno razumevanje principa volje većine jedna je od odlika nerazvijene političke kulture u kojoj nema odgovarajućeg mesta za stav koji nadopunjuje taj princip: uvažavanje vitalnih interesa i stavova manjine.

Kriza poverenja u demokratiju uopšte, institucije i demokratske procedure, očigledno vuče korene iz *nepoverenja u političke partije* koje ne samo da su nosioci političkih procesa nego su u slučaju Srbije uzurpatori političkog i društvenog života.

Partijska podobnost postala je merilo u svim društvenim sferama, nagrizajući osnovne vrednosti i dostignuća savremenih uređenih država, što sve povratno utiče na odnos građana prema demokratiji uopšte, demokratskim procedurama i institucijama. I tu se otvara široki prostor za one koji političkim elitama suprotstavljaju „narod“, reprezentativnoj demokratiji neposredno sprovođenje „narodne volje“, institucijama vođu koji razume „narod“.

Poverenje u političke partije u Srbiji gotovo da je iščezlo. Sudeći prema nalazima istraživanja, čak ni svi članovi političkih stranaka nemaju poverenje u stranke uopšte. Istraživanje političkog javnog mnjenja od 2017. godine pokazalo je da svega 13,9% ispitanika ima poverenje u političke partije, od kojih 3,9% ima veliko poverenje, a 10% uglavnom ima poverenje. Apсолutna većina građana nema poverenje (31,9% uopšte nema i 26,9% uglavnom nema poverenje). Ostalih 27,3% nije se odredilo (Lutovac, 2017: 29). Ovakav trend nepoverenja prema partijama se nije bitno menjao sve do današnjih dana.

Grafikon 12. Stepen poverenja građana u političke partije u Srbiji

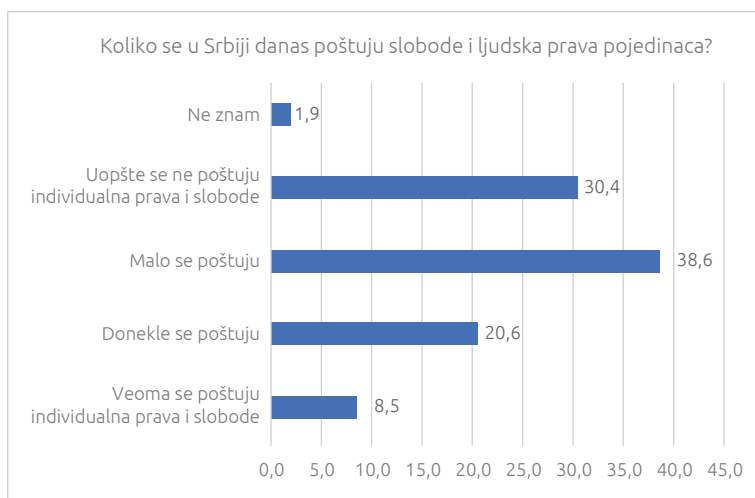
Izvor: „Građani Srbije i populizam“, Javno mnjenje Srbije 2017, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka, Beograd.

Vrednosti kao deo legitimитета

Zadovoljstvo slobodama i ljudskim pravima: liberalne vrednosti demokratije

Polazeći od toga da savremene uređene demokratije počinju na uravnoteženim liberalnim i demokratskim vrednostima, ispitivali smo koliko se u percepciji građana Srbije poštuju slobode i ljudska prava pojedinaca. Svega 8,5% građana smatra da se *slobode i ljudska prava* pojedinaca veoma poštuju, a još 20,5% njih smatra da se donekle poštuju. Na drugoj strani 30,4% građana smatra da se uopšte ne poštuju, a 38,8% da se malo poštuju. Svakako da ovakvi nalazi nisu povoljni za državu koja je proklamovala da želi da gradi uređenu ustavnu demokratiju zasnovanu na poštovanju ljudskih prava i sloboda i trebalo bi da budu nauk i inspiracija da se stvari na ovom planu mnogo temeljnije i brže menjaju (Lutovac, 2023: 63).

Grafikon 13. Percepcija građana o poštovanju sloboda i ljudskih prava u Srbiji

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Prema istraživanju javnog mnjenja Srbije od 2017. godine, koje je uradio Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka, skoro polovina građana (46%) smatra da se ljudska prava u Srbiji donekle poštuju. Trećina njih mišljenja je da se ljudska prava malo poštuju.

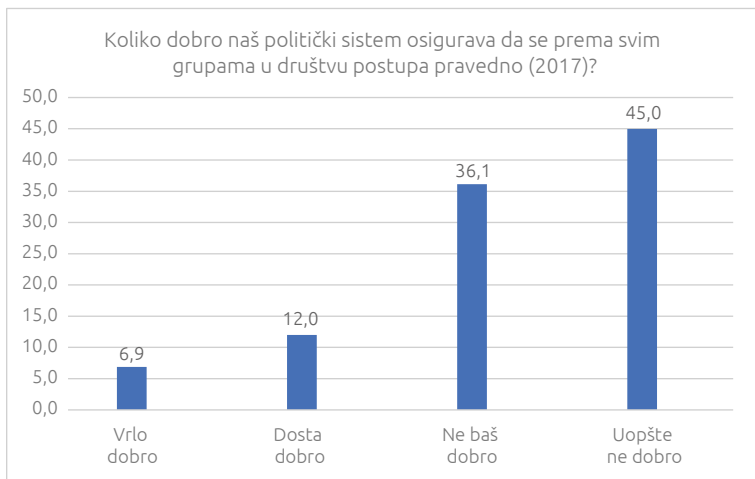
Socijalni i ekonomski status i lična sigurnost su veoma važan indikator građanima kada se opredeljuju kome će pružiti podršku. Prema rezultatima istraživanja 77% građana je veoma zabrinuto, a 20 % srednje zabrinuto u vezi sa zapošljavanjem, a čak 97% njih zabrinuto u vezi sa problemom siromaštva. Ovi problemi građana, koji su realna bojazan i koji se odnose na njihova elementarna ljudska prava (socijalna i ekonomska prava) su čest motiv političarima da konstruišu komunikativne strategije koje su prijemčive biračima, ali koje nemaju realno utemeljenje (Lutovac & Bašić, 2017: 43–44).

Kada su u pitanju liberalne vrednosti koje se odnose na poštovanje različitosti i toleranciju, ovo istraživanje pokazuje da 42% građana smatra da nacionalne manjine u manjoj ili većoj meri zloupotrebljavaju priznata prava; da polovina građana, u većoj ili manjoj meri, veruje da LGBT lica ne bi trebalo da imaju ista prava kao heteroseksualna; da 44% ispitanika smatra da su imigranti štetni za srpsku kulturu, a da je još 30% njih neopredeljeno u vezi sa tim stavom. U uslovima loših socijalnih i ekonomskih prilika različitost je za populiste najpogodnija meta – podele na „nas“ i „njih“, koji su po pravilu „opasni drugi“ i uzrok svih nedaća, klasična je populistička platforma, ali i način da se nadoknade neki deficiti legitimiteta (Lutovac & Bašić, 2017: 51–63).

Odnos prema političkom sistemu

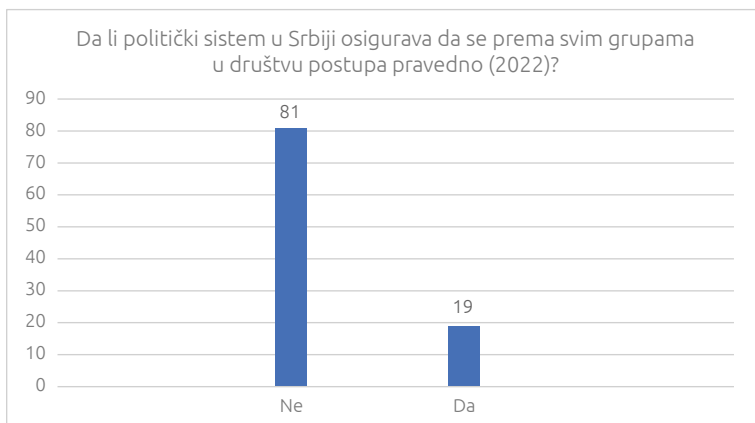
Građani smatraju da postoji sistemski nedostatak koji sprečava da se prema svim grupama u društvu postupa pravedno, pokazuje istraživanje.

Grafikon 14. Percepcija pravednosti političkog sistema prema društvenim grupama u Srbiji (2017)

Izvor: „Građani Srbije i populizam“, Javno mnjenje Srbije 2017, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka, Beograd.

Grafikon 15. Percepcija pravednosti političkog sistema prema društvenim grupama u Srbiji (2022)

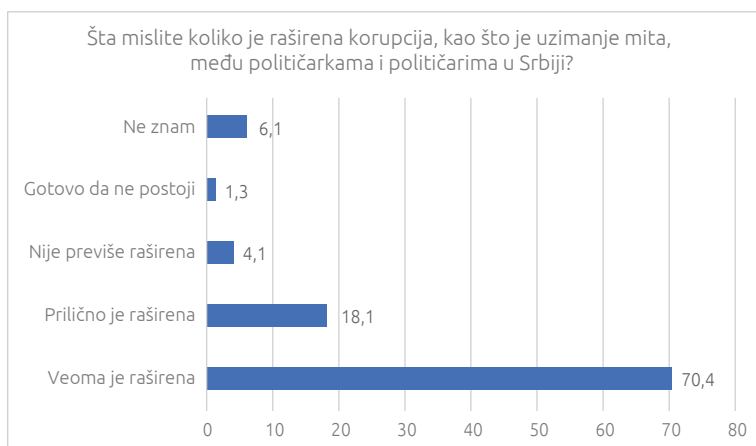

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Izjašnjavanje o političkom sistemu, zadovoljstvo demokracijom i ljudskim pravima i slobodama važni su indikatori podržavanja ili osporavanja političkog poretka i političkog sistema u kojem živimo. Navedena istraživanja ilustruju da ti indikatori mnogo više ukazuju na osporavanje nego na podršku političkom poretku, odnosno da je i legitimnost samog poretka veoma tanka.

Pored njih postoje i neki indikatori koji na posredan način osporavaju legitimnost vlasti i generalno partijskog sistema. Jedan od njih je *odnos građana prema raširenosti korupcije među političarima*.

Grafikon 16. Percepcija građana o raširenosti korupcije među političarima u Srbiji

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u prolekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

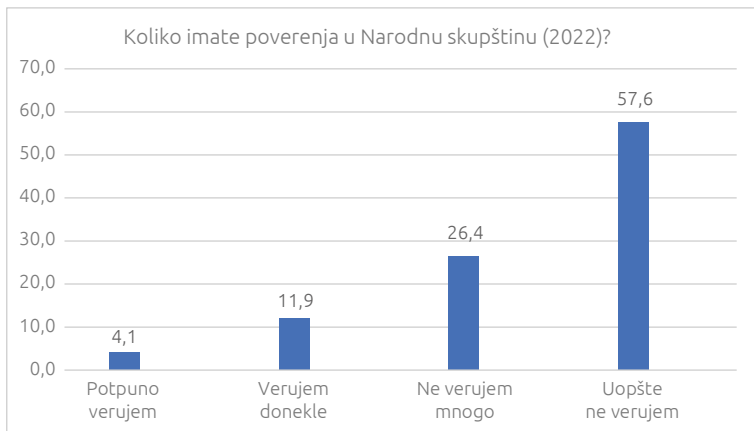
Da je korupcija, kao što je uzimanje mita, raširena među političarima, smatra čak 88,5% građana Srbije (od toga 70,4% njih da je veoma raširena i 18,1% da je prilično raširena). Svega 1,3% njih smatra da gotovo ne postoji i još 4,1% da nije previše raširena. Ovo su poražavajući nalazi za jednu vlast, pogotovu ako su njeni nosioci kao ključno obećanje pre dolaska na vlast imali iskorenjivanje korupcije. Posle decenije vladavine percepcija raširenosti i dubine korupcije dostigla je vrtoglave visine i

ozbiljno ljulja legitimnost vlasti, pa i celog poretka. Ako se tome doda i percepcija (81%) da politički sistem u Srbiji ne osigurava da se prema svim grupama u društvu postupa pravedno, onda su upozoravajući indikatori alarmantni. Svega 19% smatra da naš politički sistem omogućava da se prema svim grupama u društvu postupa pravedno (Lutovac, 2023: 64).

Poverenje u institucije

Jedan od važnijih indikatora legitimnosti političkog sistema ili političkog režima jeste poverenje građana u institucije (Lutovac, 2023: 65–67). Formalno, Srbija je ustanovljena kao parlamentarna demokratija, ali, sudeći prema istraživanju javnog mnjenja, *Narodna skupština* ne uliva poverenje koje bi joj davalo nesporni autoritet i centralnu ulogu u političkom sistemu. Naprotiv, istraživanje je pokazalo da je nivo poverenja u Narodnu skupštinu na vrlo niskom nivou: svega 4,1% potpuno veruje u parlament, a njih 11,9% veruje donekle. Apsolutna većina od 57,6% ispitanika uopšte ne veruje u parlament, a još 26,4% ne veruje mnogo.

Grafikon 17. Stepen poverenja građana u Narodnu skupštinu Srbije (2022)

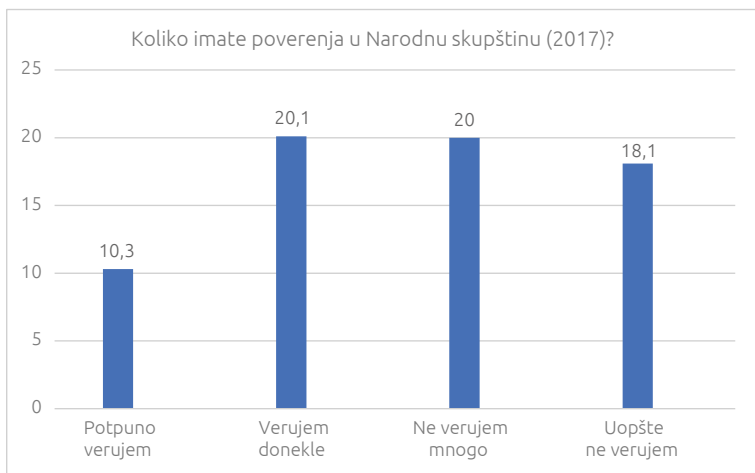

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

To su veoma loši rezultati za najviše zakonodavno i političko telo države. Ovakvi nalazi su rezultat tradicionalno potcenjene njegove uloge u praksi, uprkos ustavnom položaju koji mu je namenjen. U poslednjih desetak godina njegova uloga je dodatno obezvređena odnosom izvršne vlasti prema njemu u procesu uspostavljanja i jačanja stabilokratije.

Poverenje u državne institucije je u kontinuitetu na veoma niskom nivou, izuzimajući poverenje u vojsku. To potvrđuju i nalazi istraživanja od 2017. godine koji su nešto bolji od onih iz 2022. godine, ali su takođe vrlo nepovoljni. Stavljaajući i ove nalaze u kontekst prethodnih nalaza o demokratiji i institucijama, može se reći da su opšti uslovi za pribavljanje i održavanje legitimiteta veoma otežani.

Grafikon 18. Stepen poverenja građana u Narodnu skupštinu Srbije (2017)

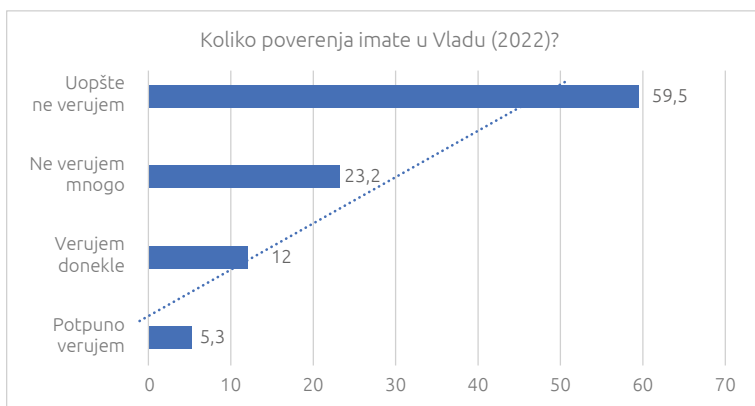
Izvor: „Građani Srbije i populizam”, Javno mnjenje Srbije 2017, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka, Beograd.

Poverenje u Narodnu skupštinu Srbije u istraživanju od 2017. godine ima tek oko jedna trećina građana (34,4%, od toga 10,3% ima veliko poverenje). Nešto je više onih koji nemaju poverenje u parlament 38,1% (a među njima 18,1% uopšte nema poverenje). Ovakvi nalazi i nisu tako loši s obzirom na činjenicu

da je parlament na udaru medija koji se potcenjivački odnose prema toj instituciji, na udaru izvršne vlasti koja to takođe čini, a i sami poslanici svojim ponašanjem i međusobnim odnosima obezvređuju ugled parlamenta (Lutovac, 2017: 30).

Slično se kotira i *Vlada* prema istraživanju od 2022. godine: 59,5% joj uopšte ne veruje, 23,2% ne veruje mnogo, dok svega 5,3% potpuno veruje u Vladu, a 12% veruje donekle. Vlada se doživljava, baš kao i parlamentarna većina, kao puki servis predsednika države koji je protivno Ustavu uzurpirao sve poluge vlasti i moći.

Grafikon 19. Stepenn poverenja građana u Vladu Republike Srbije (2022)

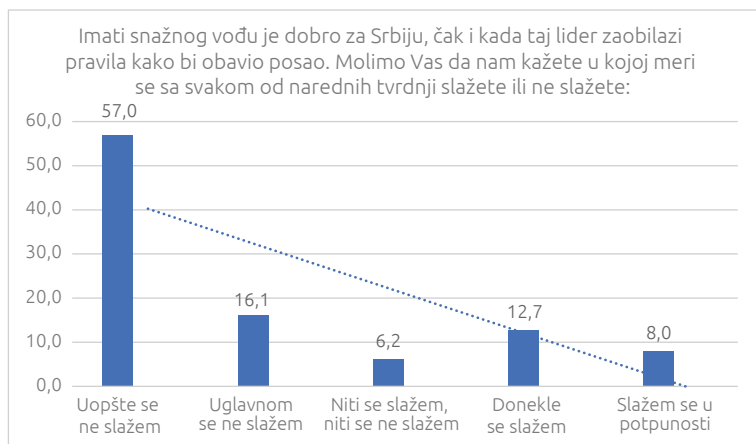
Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Prema istraživanju od 2017. godine manje od polovine građana ima poverenje u Vladu. Procenat onih koji imaju poverenje u Vladu gotovo je istovetan procentu onih koji nemaju poverenje u Vladu Srbije. Svakako da je nekadašnji predsednik Vlade Aleksandar Vučić kao najpopularniji političar transferisao deo svoje popularnosti na ovu instituciju, što je uticalo na nešto bolji rejting Vlade u to vreme. Dakle, kada je *poverenje u Vladu* u pitanju, gotovo da je isti broj onih koji imaju (37,5%) i onih koji nemaju poverenje (37%). Predsednik Republike Srbije uživa takođe ispodpolovično poverenje, ipak nešto veće nego

Vlada i parlament. Na to je svakako uticalo stupanje na dužnost Aleksandra Vučića, koji je pojedinačno najpopularniji političar u Srbiji, baš u vreme kada je vršeno istraživanje. U predsednika je poverenje iskazalo 40,9% građana, naspram 34,9% onih koji ga nemaju (Lutovac, 2017: 30–31).

Duboki su koreni takvog odnosa prema institucijama, a oni najdublji se traže u defektima političke kulture. No, rezultati istraživanja pokazuju da se skoro $\frac{3}{4}$ ispitanika ne slaže sa stavom da je *snažan vođa* dobar za državu, čak i kada zaobilazi pravila kako bi obavio svoj posao. Sa takvim stavom 57% njih se uopšte ne slaže, a još 16,1% njih se uglavnom ne slaže. Tek 8% ispitanika se slaže u potpunosti sa takvim stavom i još 12,7% njih se donekle slaže. Istovremeno predsednik države se upravo tako ponaša, što otvara pitanje zbog čega je to tako u praksi, ali ne i u nalazima istraživanja. Odgovor bi mogao da se traži u činjenici kontrolisanih medija koji kreiraju i oblikuju stvarnost po meri autokrate ili da rezultati izbora ne oslikavaju stvarno raspoloženje građana, nego da su dominantno rezultat propagande, pritisaka i ucena, odnosno odsustva slobodnih i poštenih izbora.

Grafikon 20. Stavovi građana o prednostima snažnog lidera koji zaobilazi pravila radi efikasnosti

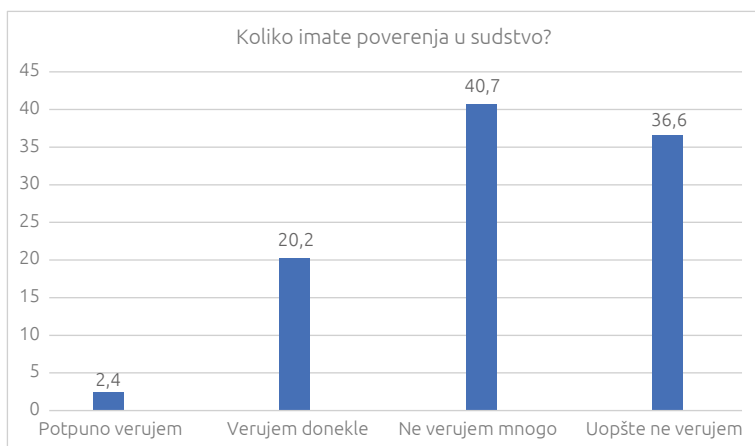

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Manje od jedne petine građana ima poverenje u *sudstvo* prema istraživanju od 2022. godine. Građani sudstvo ne doživljavaju kao posebnu granu vlasti, pa čak ni same sudije. Između ostalog, to je i zbog toga što je u Srbiji dugo bila na snazi politika jedinstva vlasti. Naime, u vreme jednopartijskog sistema u kojem je postojala samo Komunistička partija, koja je bila iznad svih institucija, sve druge institucije su bile u funkciji vladanja te partije i ideologije koju je proklamovala. Načelo jedinstva vlasti duboko se usadilo u svest građana koji su i sudstvo doživljavali kao deo te jedinstvene vlasti, a ne kao posebnu granu vlasti karakterističnu za demokratske države u kojima je podela vlasti jedan od principa na kojima počivaju slobode i demokratija.

Zato ne čudi nalaz da svega 2,4% potpuno veruje sudstvu, a 20,2% donekle veruje. U sudstvo uopšte ne veruje 36,6%, a 40,7% ne veruje mnogo. To su porazni podaci, ali nisu začuđujući, jer na nedostatak vladavine prava upozoravaju i domaći stručnjaci i opozicioni političari, kao i zvaničnici EU koji kao jedan od ključnih razloga zastoja u evropskim integracijama navode upravo nedostatak vladavine prava.

Grafikon 21. Stepen poverenja građana u sudstvo

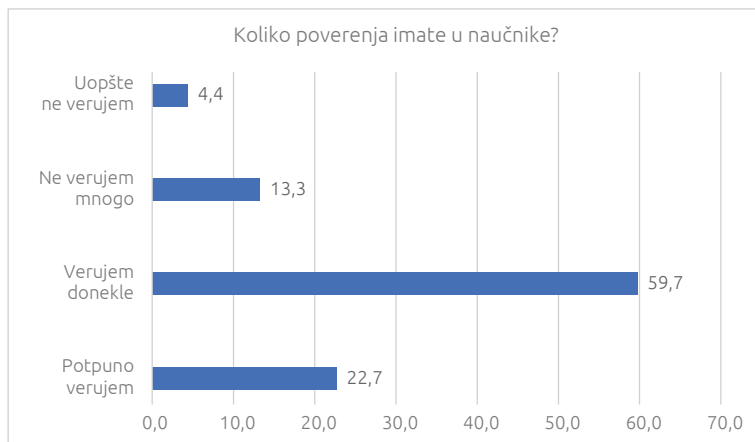
Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Dakle, iako Ustav Srbije, načelno, sudstvo tretira kao posebnu granu vlasti, postoji veliki uticaj izvršne vlasti na sudstvo, najpre kroz način izbora sudija. Osim toga, sudska praksa je pokazala da sudstvo nije otporno na političke pritiske, pa otuda relativno visok stepen nepoverenja u pravosuđe. Nalazi od 2017. godine su nešto povoljniji po sudstvo jer su se do 2022. godine desile mnoge nerazrešene afere za koje građani delimično okrivljuju i sudstvo pod uticajem politike, ali i tada je to poverenje bilo na niskom nivou. Naime, relativna većina ispitanika rekla je da nema *poverenje u sudstvo*: 39,1%, dok svega 32,6% ima poverenje, što je bio upozoravajući podatak za društvo koje tek izgrađuje vladavinu prava. No to upozorenje nije imalo pozitivnog uticaja s obzirom da su građani samo pet godina kasnije još negativnije ocenjivali sudstvo (Lutovac, 2017: 32).

Na drugoj strani građani veruju *naučnicima*. Sudeći prema istraživanju javnog mnjenja, preko 82% građana ima poverenje u naučnike (22,7% potpuno i 59,7% donekle). Uopšte im ne veruje tek 4,4% građana. Onih koji kažu da im ne veruju mnogo je 13,3%.

Možda su i pomalo neočekivani rezultati s obzirom na veliki broj afera sa „kupljenim diplomama“ i plagijatima od strane visokih državnih funkcionera, potom afere „Indeks“, koja se odnosi na prodaju diploma na Kragujevačkom univerzitetu, kao i na veliki broj falsifikovanih diploma koje su obelodanjene ili o kojima se priča u javnosti i na društvenim mrežama.

Očigledno je da su to građani pre svega doživeli kao nečasne radnje u „pragmatične svrhe“ ili kupovinu prestiža, dok se nauka sasvim drugačije doživljava: kao društvena oblast izuzetnosti u kojoj nema prostora za prevare i obmane širih razmera. Dakle, krivica je u političkim elitama, političkoj kulturi i političkom sistemu, a ne u nauci. Upravo takav status nauke u istraživanjima javnog mnjenja razlog je da vladajuća stranka i Aleksandar Vučić lično traže overu legitimiteta od strane naučnika, bilo u kampanji za izbore bilo u kampanji za iskopavanje litijuma kada se traži naučna potvrda da je eksploatacija litijuma bezbedna po zdravlje i životnu sredinu.

Grafikon 22. Stepen poverenja građana u naučnike

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

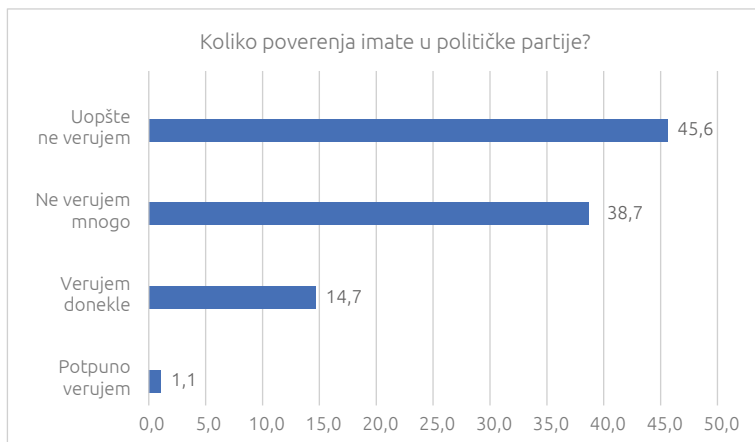
Političke partije se među građanima i dalje doživljavaju kao ključni razlog svih problema sa kojima se suočavamo. Otu- da nije iznenađujuće da, prema istraživanju od 2023. godine, samo 1,1% građana potpuno veruje političkim strankama. Danas je još više onih koji uopšte ne veruju ili ne veruju mnogo (84,3%) – od toga uopšte im ne veruje 45,6%, ne veruje mnogo 38,7%.

Istraživanje javnog mnjenja Srbije od 2017. godine koje je sproveo Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka takođe pokazuje visok stepen nepo- verenja u političare.¹⁴ To istraživanje je pokazalo da svega 13,2% građana veruje političarima (3,8% potpuno i 9,4% uglavnom), a da se dve trećine građana ne slaže sa tvrdnjom da se političa- rima može verovati.

Takav odnos proizlazi iz veoma raširenog stava u tom is- traživanju da političarima nije stalo do naroda (tri četvrtine) i da je korupcija izuzetno raširena među njima (86,8%). Tadašnji na- laz je pokazao da svega 1,1% građana smatra da korupcija među

¹⁴ Istraživanje je sprovedeno u Srbiji juna i jula meseca 2017. godine na uzorku od 1.500 ispitanika (Lutovac, 2017: 11–12).

Grafikon 23. Stepen poverenja građana u političke partije

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

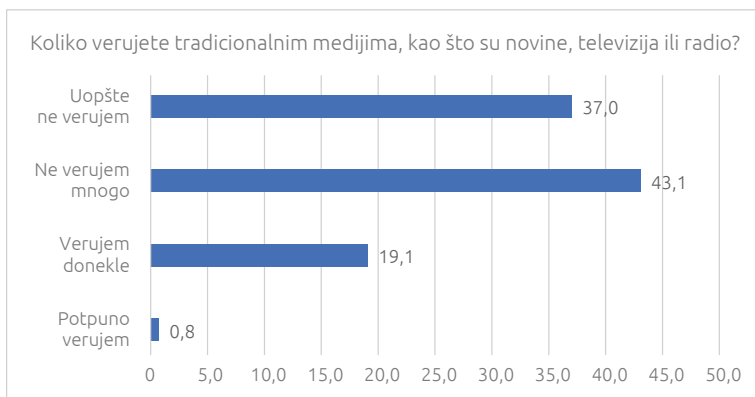
političarima uopšte ne postoji i još 12% da nije mnogo raširena, dok ovo sada pokazuje da 1,3% njih smatra da gotovo ne postoji i još 4,1% da nije previše raširena.

STAVOVI O IZBORIMA U SRBIJI

Kada se govori o slobodnim i poštenim izborima, jedan od preduslova je da volja građana bude slobodno formirana na osnovu pristupačnosti informacija o važnim temama u društvu kao i o političkim akterima, njihovom delovanju i programima.

Sudeći na osnovu *odnosa građana prema tradicionalnim medijima* kao što su novine, televizija ili radio, reklo bi se da je uticaj medija na formiranje i oblikovanje stavova građana veoma mali, s obzirom da im potpuno veruje svega 0,8% ispitanika, donekle 19,1%, a da na drugoj strani u medije ne veruje 80% ispitanika – ne veruje mnogo 43,1%, a ne veruje uopšte 37%. Naravno, trebalo bi imati u vidu da je to uverenje ispitanika, ali da mediji mogu imati izuzetan uticaj kojeg oni nisu svesni ili ne žele da priznaju takav uticaj.

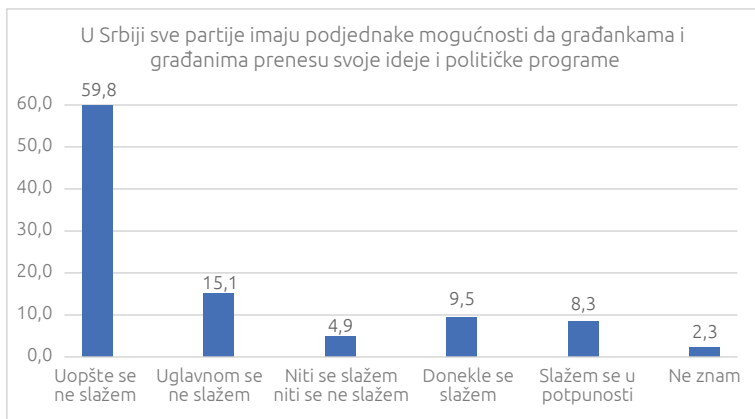
Grafikon 24. Stepen poverenja građana u tradicionalne medije (novine, televizija, radio)

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u proklele tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Tvrđnjom da u Srbiji sve partije imaju *podjednake mogućnosti* da građankama i građanima prenesu svoje ideje i političke programe testiralo se eksplicitno mišljenje ispitanika o ravnopravnim uslovima političkih aktera u izbornom procesu. Sa tom

Grafikon 25. Percepcija jednakih mogućnosti političkih partija u Srbiji za predstavljanje ideja i programa

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u proklele tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

tvrdnjom ne slaže se tri četvrtine ispitanika: uopšte se ne slaže 59,8%, a uglavnom se ne slaže njih 15,1%. Sa tom tvrdnjom slaže se u potpunosti 8,3%, a donekle 9,5%, što je procenat znatno ispod procenta koji na izborima dobija vladajuća većina.

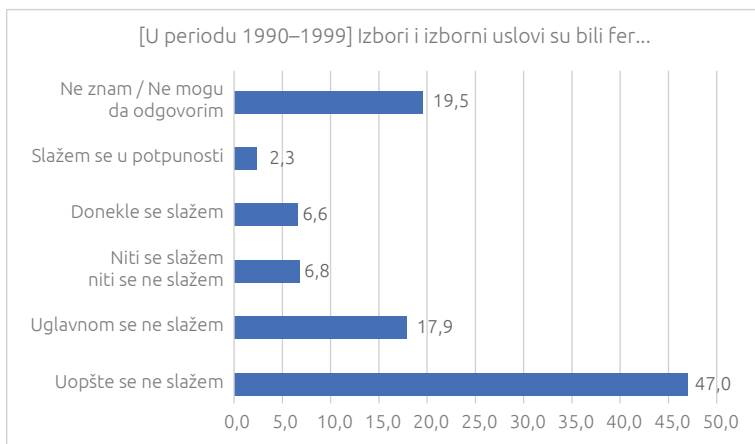
To nas opet vraća na pitanje stvarne podrške za vladajuću većinu u uslovima medijske kontrole, pritisaka i izbornih manipulacija, te odsustva nepristrasne izborne administracije koja bi bila korektor izbornih nepravilnosti.

Stavovi o izbornim uslovima

Nedostatak demokratske političke kulture i tradicije, nezavisnih institucija i slobode medija, uticali su na to da, izuzev u kratkom periodu posle petooktobarskih promena 2000. godine, u Srbiji nisu postojali demokratski izborni uslovi. To potvrđuju i nalazi istraživanja.

Sa tvrdnjom da su izborni uslovi bili fer u periodu 1990–1999. ne slaže se oko dve trećine građana: 47% se uopšte ne

Grafikon 26. Percepcija građana o fer izborima i izbornim uslovima u Srbiji (1990–1999)

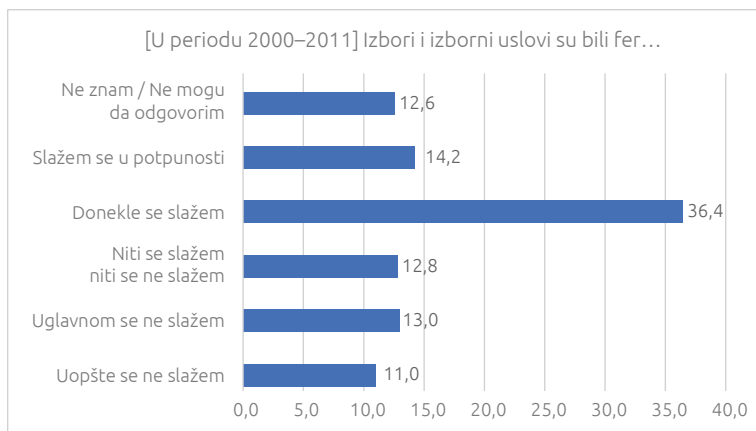

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u prokle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

slaže, a 17,9% se uglavnom ne slaže. U potpunosti se sa tom tvrdnjom slaže tek 2,3%, a donekle njih 6,6%. Više od jedne četvrtine se nije odredilo: 19,5% njih ne zna ili ne može da odgovori, a 6,8% niti se slaže niti se ne slaže sa tom tvrdnjom.

Sa tvrdnjom da su izborni uslovi bili fer u periodu 2000–2011. slaže se nešto malo više od polovine ispitanika – u potpunosti 14,2% i donekle 36,4%. Uopšte se ne slaže sa takvom ocenom 11%, a 13% se uglavnom ne slaže. I to je jedini period u novijoj političkoj istoriji koji građani ocenjuju povoljnijim ocenama.

Grafikon 27. Percepcija građana o fer izborima i izbornim uslovima u Srbiji (2000–2011)

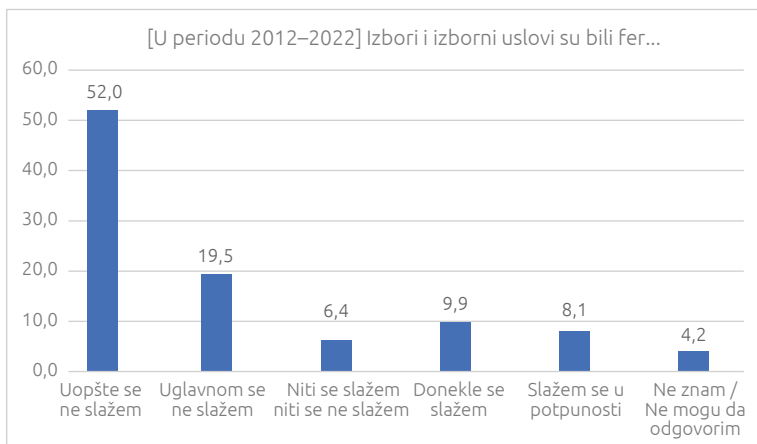

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Najnepovoljnije ocenjuju poslednju dekadu, 2012–2022. godine, u kojoj se svega 8% građana slaže da su izborni uslovi bili fer, 9,9% se donekle slaže sa tom tvrdnjom. Na drugoj strani, 71,5% se ne slaže sa tom tvrdnjom – od toga 52% se uopšte ne slaže, a 19,5% se uglavnom ne slaže.

Kada se izjašnjavaju eksplicitno o izborima održanim 3. aprila 2022. godine, svega 14% smatra da su oni sprovedeni pošteno. Dve trećine građana smatra da su oni sprovedeni

Grafikon 28. Percepcija građana o fer izborima i izbornim uslovima u Srbiji (2012–2022)

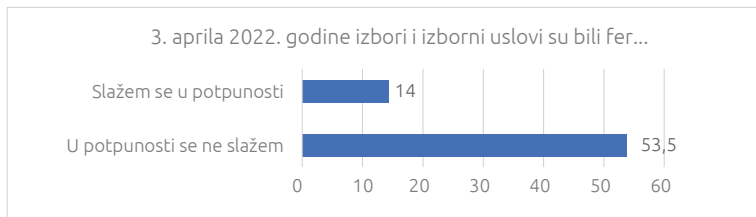

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

nepravедno (među njima 53,5% su se na skali pozicionirali u one koji to smatraju neupitnim).

Sve u svemu, građani o izbornim uslovima imaju veoma nepovoljno mišljenje, s izuzetkom jednog kratkog perioda, što ukazuje na sistemske probleme. To potvrđuju i nalazi za izbore održane u aprilu 2022. godine.

Grafikon 29. Percepcija građana o fer izborima i izbornim uslovima na izborima 3. aprila 2022. godine

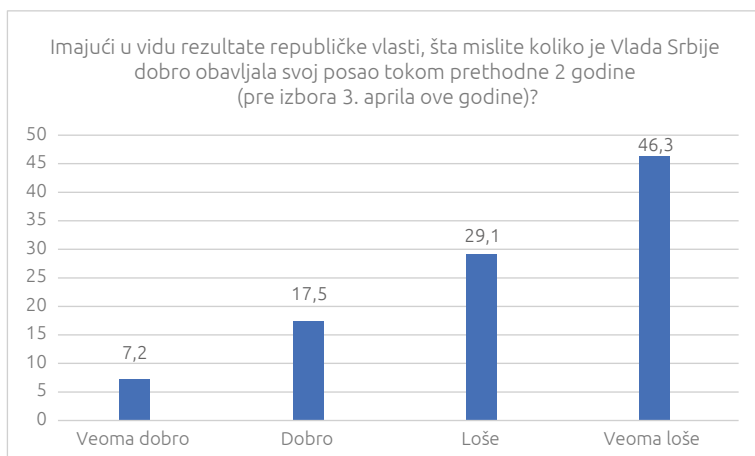
Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

(NE)ZADOVOLJSTVO VLASTIMA

Ključni nalaz ovog istraživanja je velika diskrepanca između rezultata izbora i odnosa građana prema Vladi.¹⁵ Jedan od razloga da je to tako svakako je to što rezultati izbora ne odražavaju stvarno raspoloženje građanki i građana Srbije, jer se izbori ne održavaju u demokratskim uslovima i samim tim nema slobodnih i poštenih izbora.

Na pitanje *koliko je Vlada dobro obavljala svoj posao* dve godine pre izbora svega jedna četvrtina se izjasnila pozitivno – 7,2% je reklo veoma dobro, 17,5% dobro. Da je Vlada svoj posao obavljala veoma loše, reklo je 46,3% ispitanika, a još 29,1% loše.

Grafikon 30. Percepcija građana o učinku Vlade Srbije tokom prethodne dve godine (pre izbora 3. aprila)

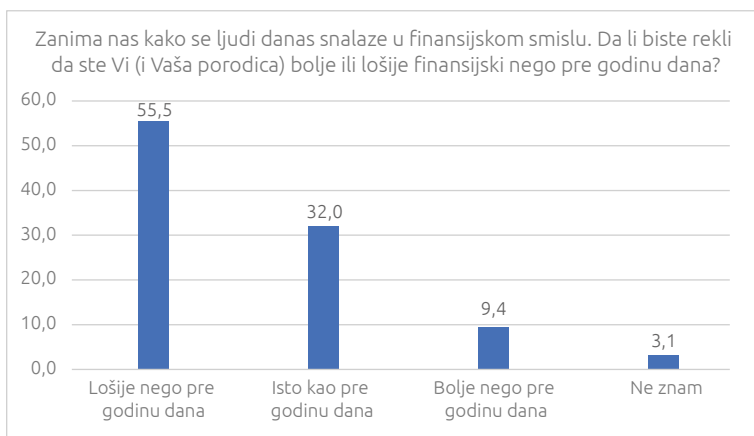
Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

¹⁵ Javno mnjenje Srbije, (2022), „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje (2022) JMS 2022/65, Beograd; Lutovac, Zoran, (2023), „Odnos građanki i građana prema vlasti i političkom sistemu u Srbiji“, str. 65.

Ovakvi nalazi su u potpunom neskladu sa rezultatima izbora koji su omogućili strankama koje čine Vladu da nastave posao koji su obavljali na tako loš način. Jedan od razloga je svakako taj što izbori nisu bili slobodni i poštteni, te je jedan broj glasao za stranke koje čine Vladu u strahu da ne ostanu bez posla ili su na neki drugi način ucenjeni da tako glasaju, jedan deo njih nije glasao za opoziciju takođe iz straha zbog posledica po svoju egzistenciju. Na drugoj strani, razlog bi mogao biti u tome što neki birači u opoziciji nisu videli valjanu alternativu.

I kada ocenjuju sopstveno ili *finansijsko stanje* svoje porodice, ispitanici apsolutno većinski kažu da je lošije nego prošle godine, a tek 9,4% kaže da je bolje nego pre godinu dana, dok jedna trećina njih navodi kako je isto kao i pre godinu dana.

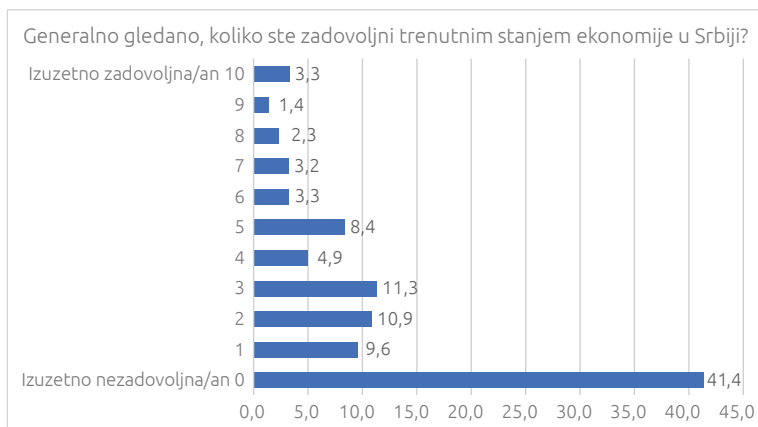
Grafikon 31. Percepcija građana o finansijskoj situaciji svoje porodice u poređenju s prethodnom godinom

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Nezadovoljstvo ekonomijom je veoma izraženo i na skali od izuzetno nezadovoljnih do izuzetno zadovoljnih apsolutno dominiraju oni najnezadovoljniji. Nešto više od dve trećine građana (66,5) je mišljenja da je Vlada svojom politikom doprinela povećanju cena, a samo 7,4% da je uticala na smanjenje cena.

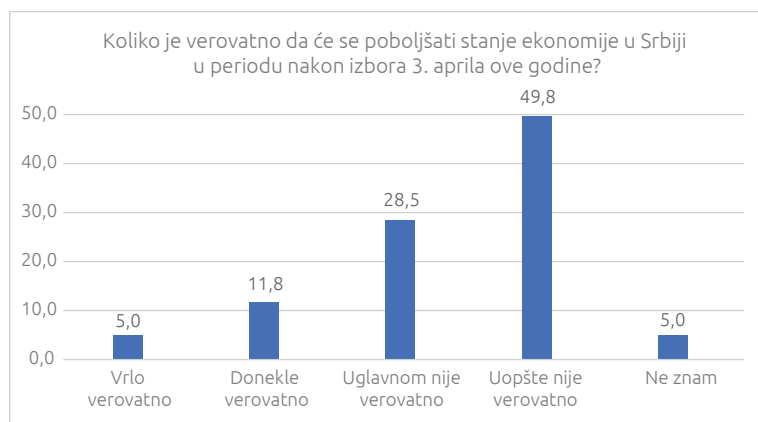
Grafikon 32. Stepen zadovoljstva građana trenutnim ekonomskim stanjem u Srbiji

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Ne samo da su građani nezadovoljni ekonomijom, nego *nemaju nadu da bi se stanje ekonomije moglo poboljšati u periodu posle 3. aprila 2022*, kada su održani predsednički, parlamentarni

Grafikon 33. Očekivanja građana o poboljšanju ekonomske situacije u Srbiji nakon izbora 3. aprila

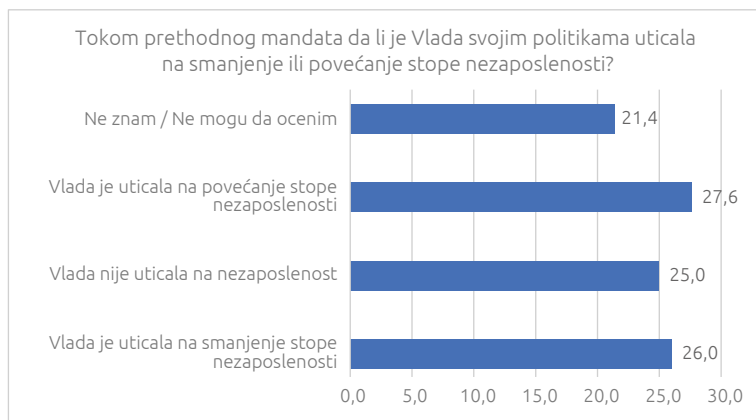

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

i beogradski izbori. Jedva 16,8% njih veruje da je to moguće, a od toga samo 5% njih da je to vrlo verovatno, dok ostatak do tog procenta veruje da je to samo donekle verovatno. Čak 78,3% njih ne veruje u to: 49,5% njih misli da to uopšte nije verovatno, a 28,5% da to uglavnom nije moguće.

Iako je vladajuća koalicija, prvenstveno Aleksandar Vučić i njegova Srpska napredna stranka, sve svoje kampanje zasnivala na velikim ekonomskim uspesima i u tome često nije imala meru (najveći rast u Evropi, najmanja nezaposlenost itd.), rezultati te kampanje nisu se proporcionalno odrazili na javno mnjenje. Naime, čak je nešto veći broj onih koji smatraju da je Vlada uticala na povećanje *stope nezaposlenosti* (27,6%), nego onih koji smatraju da je uticala na smanjenje te stope (26%).

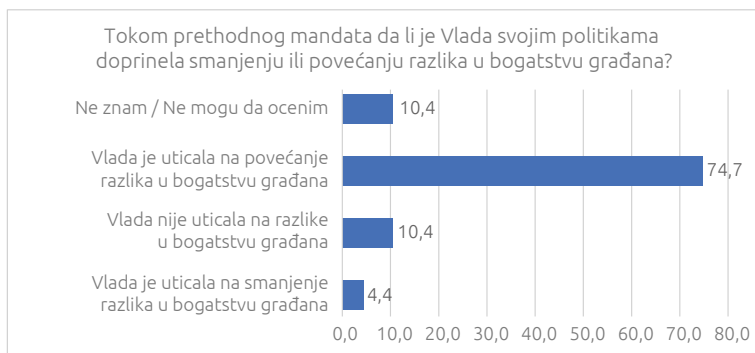
Grafikon 34. Uticaj Vladine politike na stopu nezaposlenosti tokom prethodnog mandata

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u proleće tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Mišljenja građana o politici Vlade u pogledu smanjenja *razlika u bogatstvu* su još nepovoljnija: samo 4,4% njih misli da je Vlada uticala na smanjenje razlika u bogatstvu građana, dok tri četvrtine njih (74,7%) je mišljenja da je uticala na povećanje razlika.

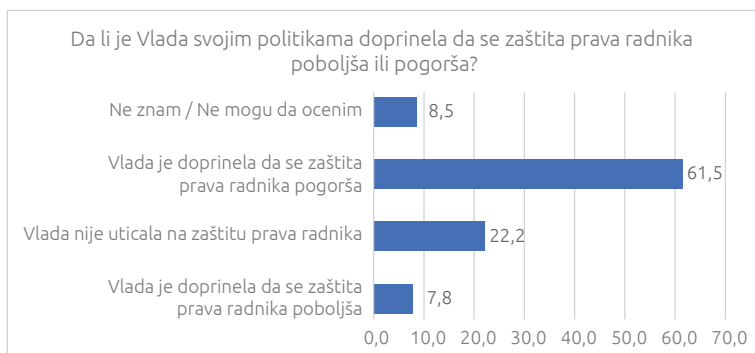
Grafikon 35. Uticaj Vladine politike na razlike u bogatstvu građana tokom prethodnog mandata

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Svojom politikom Vlada je doprinela da se *zaštita prava radnika* pogoršaju, smatra apsolutna većina građanki i građana (61,5%). Nasuprot tome, samo 7,8% njih smatra da je Vlada doprinela da se zaštita prava radnika poboljša. I ovo je još jedan nalaz koji je potpuno u neskladu sa kampanjom i izbornim rezultatima. Takođe je ovo još jedan indikator koji upućuje na to da je potrebno otvoriti pitanje slobodnih i poštenih izbora. Postavlja se logično pitanje: kako je moguće da se opšte nezadovoljstvo

Grafikon 36. Uticaj Vladine politike na zaštitu prava radnika tokom prethodnog mandata

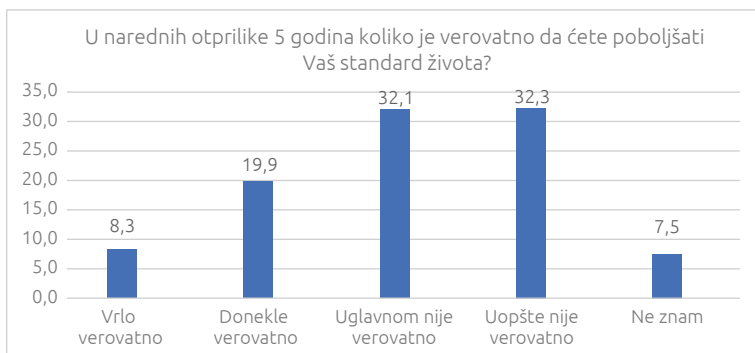

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

radom i učincima Vlade ne odražava na izborne rezultate. Jedan od logičnih odgovora bi bio da nema slobodnog izjašnjenja niti fer uslova u kojima bi građanke i građani mogli da to svoje nezadovoljstvo pretoče u izbornu volju.

Na to upućuju i nalazi koji se tiču *očekivanja i nadanja građanki i građana u pogledu životnog standarda*. Na pitanje koliko je verovatno da ćete poboljšati Vaš životni standard u narednih 5 godina svega 8,3% njih odgovara sa vrlo verovatno i jedna petina sa donekle verovatno, dok dve trećine njih ne veruje u to (32,3% smatra da to uopšte nije verovatno i 32,1% da to uglavnom nije verovatno).

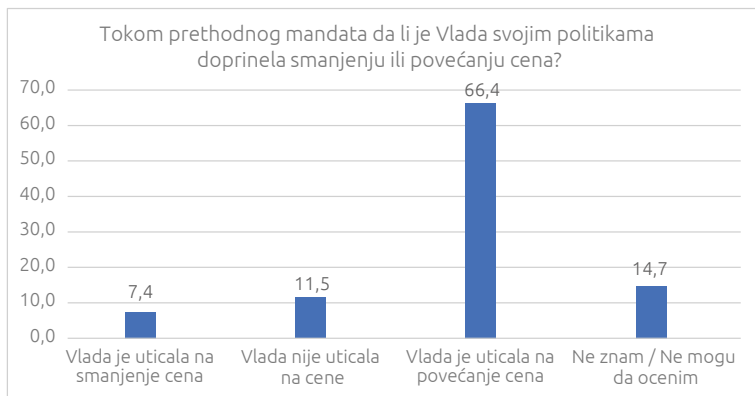
Grafikon 37. Očekivanja građana o poboljšanju životnog standarda u narednih 5 godina

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

I ovde se nastavlja logički sled pitanja: kako je moguće da birači koji nemaju pozitivna očekivanja u pogledu životnog standarda ipak daju podršku strankama koje čine parlamentarnu većinu i formiraju Vladu? Nizu takvih pitanja moglo bi se pridodati i sledeće: kako je moguće da oni koji smatraju da imaju nepravedno niske plate ili penzije ili da Vlada svojom politikom doprinosi povećanju cena nadproporcionalno glasaju za one koji su za to odgovorni? Naime, 68,1% njih smatra da imaju *nepravedno niske plate ili penzije*, dok 9,7% njih smatra da su plate i penzije pravedne.

Grafikon 38. Uticaj Vladine politike na kretanje cena tokom prethodnog mandata

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

PROTEST KAO VID OSPORAVANJA LEGITIMITETA VLASTI

Nezadovoljstvo i protesti

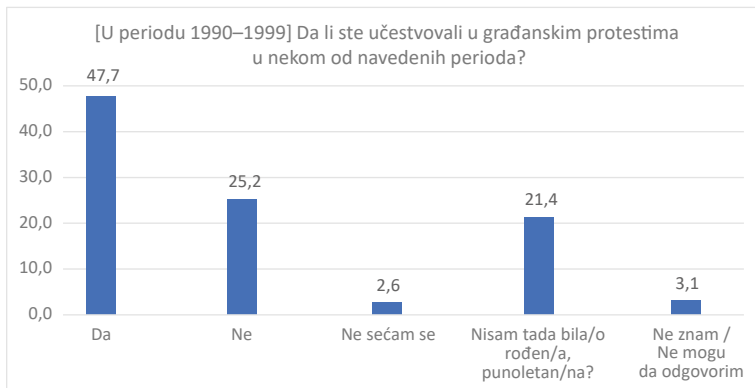
Građani Srbije su svoje nezadovoljstvo vlastima kao glavnim generatorima defekata političkog sistema, uzurpatorima institucija, kreatorima nedemokratskih izbornih uslova i celog izbornog procesa iskazivali kroz proteste.¹⁶ Povodi su bili različiti, ali se uvek sve svodilo na nezadovoljstvo vlašću i funkcionisanjem države. Na taj način su građani stalno dovodili u pitanje njihov legitimitet. Može se reći da živimo u vreme stalnog deficita legitimiteta koji počiva na nedemokratski pribavljenoj podršci.

U veoma turbulentnom tranzicionom periodu 1990–1999. godine 47,7% građana je učestvovalo u protestima, dok jedna

¹⁶ Javno mnjenje Srbije, (2022), „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje ovo brišem jer do sada niste navodili (2022) JMS 2022/65, Beograd.

četrvtina nije učestvovala (25,2%), a nešto malo više od jedne petine (21,4%) nije bilo punoletno ili rođeno u tom periodu.

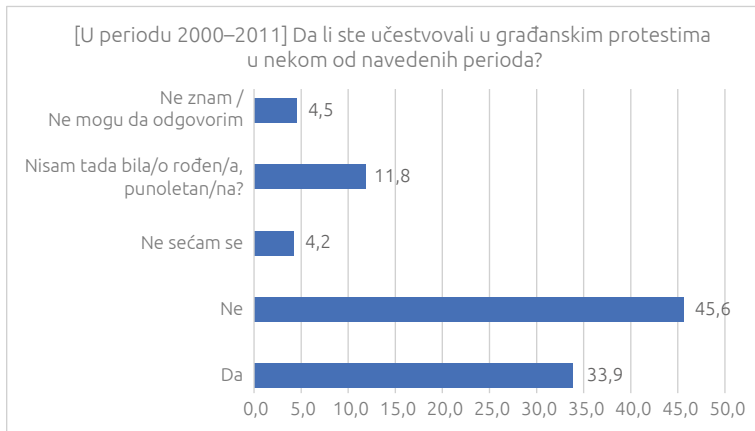
Grafikon 39. Učešće građana u protestima tokom perioda (1990–1999)

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

U sledećoj dekadi (2000–2011) u protestima je učestvovalo 33,9%, a 45,6% se izjasnilo da nije učestvovalo.

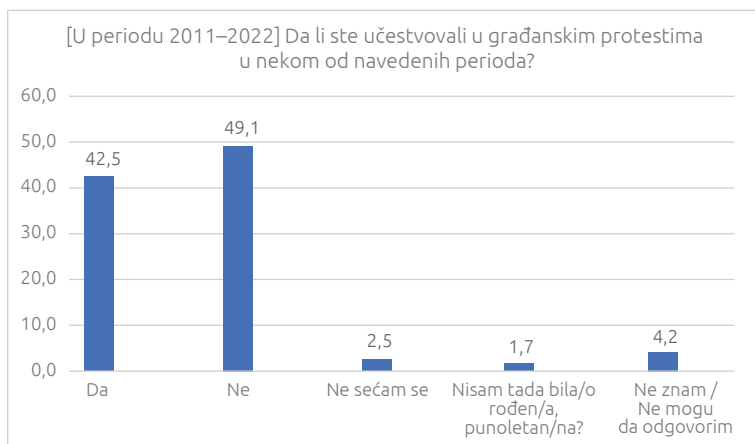
Grafikon 40. Učešće građana u protestima tokom perioda (2000–2011)

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

U poslednjoj dekadi, 2011–2022. godine, 42,5% je učestvovalo u protestima, što je visok procenat, uzimajući u obzir visok stepen kontrole medija i institucija od strane vlasti i nekih izneverenih očekivanja iz prošlosti koje su protesti iznedrili. Svakako se može reći da su protesti iscrpeli deo svog potencijala iz devedesetih, ali da je i dalje visok procenat onih koji su na taj način spremni da iskažu nezadovoljstvo i dovedu u pitanje legitimitet vlasti, pa i poretka koji je po formalnim manifestacijama demokratski, ali po svojoj suštini autokratski.

Grafikon 41. Učešće građana u protestima tokom perioda (2011–2022)

Izvor: „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65.

Podršku koju vlast dobije na nedemokratskim izborima vrlo brzo različitim povodima opozicija i građani ospore putem protesta.

Ne tako daleke 2016. godine u izbornoj noći bespravno su rušeni objekti u beogradskom naselju Savamala, koje je bilo predviđeno za projekat Beograd na vodi. To je bio okidač masovnih protesta.

Protesti Stop krvavim košuljama i Jedan od pet miliona

Krajem 2018. i početkom 2019. godine izbili su najmasovniji protesti od 5. oktobra 2000. godine. Mirne šetnje svake subote počele su u Beogradu, a nastavile se po mnogim gradovima. Pod nazivom „Stop krvavim košuljama“ i „Jedan od pet miliona“ na desetine hiljada ljudi bilo je u protestnim šetnjama Beogradom, uz podršku i učešće javnih ličnosti, glumaca, profesora, studenata... Februara 2019. godine opozicija je započela bojkot Narodne skupštine, a u martu je izbio i prvi ozbiljniji incident prilikom upada demonstranata u Radio-televiziju Srbije (RTS). Iako nije bilo fizičkog nasilja niti namere da se zauzme televizija, režimski mediji i funkcioneri vladajuće većine danima su taj događaj prikazivali kao besprizorno nasilje, pa čak i kao fašistički čin. Potom je organizovan veliki skup građana protiv Vučićevog režima održan 13. aprila ispred Narodne skupštine. Bila je to masovna demonstracija nezadovoljstva i dovođenje u pitanje legitimiteta vlasti. Za razliku od brojnih protesta devedesetih i onog petooktobarskog, koji su bili politički i koje je predvodila opozicija, mnogi su skloni da proteste 2018/2019. drugačije odrede – oni su kvalifikovani i preovlađujuće percipirani kao građanski protesti.

Ipak kao protest koji je ispunio svoj cilj pamti se samo onaj petooktobarski, koji se desio zbog odbijanja Slobodana Miloševića da prihvati izborni poraz. Deficit legitimiteta njegove vlasti došao je do punog izražaja. Opšte nezadovoljstvo zbog stanja u državi i društvu, ratova, bombardovanja, sankcija, izolacije, političkih i mafijaških ubistava, medijskog i institucionalnog nasilja, kriminala, nejednakosti, siromaštva – dovelo je do protesta koji se mogao zaustaviti jedino upotrebom oružja. Međutim, oni koji su imali monopol na silu su ustuknuli pred opštim nezadovoljstvom.

Kasnije, povratkom na vlast onih koji su tada svrgnuti, javila su se potpuno oprečna tumačenja, reinterpretacija, pa i revizija petooktobarskih protesta. Pod uticajem „povratnika“ plasirala se priča u režimskim medijima da je rušenje Miloševića zapravo posledica međunarodne zavere ostvarene uz pomoć „domaćih

izdajnika“ i „Soroševih plaćenika“ i da je to samo jedna od „obojenih revolucija“ koje su potpomognute iz SAD.

„Obojene revolucije“ naziv je za niz događaja u zemljama Istočne Evrope, Evroazije i Afrike, počevši od „Revolucije ruža“ u Gruziji 2003. godine, „Narandžaste revolucije“ u Ukrajini 2004. godine, „Revolucije tulipana“ u Kirgistanu 2005. godine itd. Protivnici građanskih neposlušnosti kao političkog sredstva borbe diskvalifikuju svaki pokušaj borbe za neka politička ili socijalna prava kvalifikacijom domaći izdajnici, strani plaćenici – tipičan populistički narativ. Protivnici građanske neposlušnosti svaki iole masovniji politički ili socijalni protest dovode u vezu sa konceptom „obojene revolucije“ kao političkom tehnikom organizovanja državnih prevrata. Najpre se izazove politička nestabilnost koja se transferiše u političke zahteve, a krajnji cilj jeste politički prevrat – preuzimanje vlasti bez izbora.

Kada se pogleda profil onih koji protestuju, na osnovu istraživanja se može zaključiti da su to građani opšteg visokog nivoa zainteresovanosti za politiku, koji iskazuju visok stepen podrške demokratiji, izrazito negativne stavove prema vođi i visok stepen nepoverenja u ključne institucije političkog sistema (Vukomanović, 2023: 98–115).

Protesti Srbija protiv nasilja

Građanski protesti poznati kao „Srbija protiv nasilja“ započeli su maja 2023. godine, posle dva masovna ubistva u Beogradu i okolini Mladenovca i Smedereva.¹⁷ Veliki broj građana okupljao se u početku kod osnovne škole „Vladislav Ribnikar“ u Beogradu, gde je više hiljada građana polagalo cveće, ostavljalo poruke i palilo sveće, da bi ubrzo došlo i do političke artikulacije

¹⁷ Višestruko ubistvo u Osnovnoj školi „Vladislav Ribnikar“ u Beogradu dogodilo se 3. maja kada je učenik te škole pucao na učenike i zaposlene, ubio deset osoba, od toga devet učenika i radnika obezbeđenja, i ranio šest osoba – pet učenika i nastavnicu. Samo dan posle desilo se i drugo višestruko ubistvo kada je mladić star 20 godina ubio devet i ranio trinaest osoba, u selu Duboni u okolini Mladenovca i Malom Orašju u blizini Smedereva.

nezadovoljstva stepenom nasilja u zemlji i traženjem političke odgovornosti.

Prvi protest „Srbija protiv nasilja“ organizovale su parlamentarne opozicione stranke u Beogradu 8. maja, posle tri dana žalosti (Demokratska stranka, Narodna stranka, Zeleno-levi front – Ne davimo Beograd, Zajedno, Stranka slobode i pravde, Pokret slobodnih građana, Sindikat Sloga i Pokret za preokret). Ove skupove organizovale su opozicione stranke, ali na njima nisu govorili stranački ljudi, nego javne ličnosti koje su podržale zahteve protesta ili „žrtve režima“. Formulisan je spisak od sedam zahteva: 1. Sazivanje vanredne sednice Skupštine Srbije na kojoj bi se raspravljalo o stanju u zemlji posle ubistava, 2. Smenu ministra policije Bratislava Gašića, Aleksandra Vulina, šefa BIA, i ministra prosvete Branka Ružića, 3. Ostavke članova Regulatornog tela za elektronske medije (REM), 4. Gašenje tabloida koji objavljuju lažne vesti i kontinuirano krše novinarski kodeks, 5. Oduzimanje nacionalnih frekvencija televizijama koje promovišu nasilje, kao što su „TV Pink“ i „TV Happy“, 6. Ukidanje programa koji promovišu nasilje, nemoral i agresiju na televizijama sa nacionalnom frekvencijom i 7. Smenu rukovodstva Radio-televizije Srbije.¹⁸

I ovaj put vlast je, umesto da pokaže nameru da otklanja napetosti u društvu kroz parlamentarnu raspravu, društveni dijalog i medije, radila upravo suprotno. Smatrajući da bi to bilo pokazivanje slabosti, a ne odgovorno ponašanje, predstavnici vlasti i mediji pod njihovom kontrolom retorički su rasplamsavali netrpeljivost i organizovali kontramiting pod nazivom „Srbija nade“, 26. maja, u petak, na dan kojim se prethodnih nekoliko nedelja održavao protest „Srbija protiv nasilja“. Međutim, ovaj

¹⁸ Ministar prosvete Branko Ružić je podneo neopozivu ostavku 7. maja. Predsednik Narodne skupštine Srbije Vladimir Orlić sazvao je 18. maja redovnu sednicu sa četiri tačke dnevnog reda na kojoj se razmatrao izveštaj o bezbednosnoj situaciji u Srbiji, izveštaj REM-a, raspravljalo se o formiranju Anketnog odbora i nepoverenju ministru unutrašnjih poslova Bratislavu Gašiću, a 30. maja je, na zahtev 106 narodnih poslanika, sazvao vanrednu sednicu. Tokom trajanja diskusije u Narodnoj skupštini se, umesto stišavanja strasti i spuštanja tenzija, ispoljio govor mržnje prema političkim protivnicima, što se prenelo i na medije i na širu javnost.

kontramiting nije uspeo da pokaže snagu kakvu je želeo režim, niti je po brojnosti i energiji nadmašio proteste i nije uspeo da nadoknadi okrnjeni legitimitet u tom trenutku. Aleksandar Vučić je optužio opozicione stranke da su zloupotrebile tragediju, ali ih istovremeno i prvi put pozvao na dijalog o spornim pitanjima. Ponovo je najavio da će podneti ostavku na funkciju predsednika Srpske napredne stranke kako bi bio predsednik svih građana, iako je te dve funkcije obavljao od 2017. godine, a ostavku najavljivao više puta. Istovremeno, najavio je početak osnivanja Pokreta za narod i državu za Vidovdan, 28. jun, koji ima istorijski simbolički značaj.

Međutim, sve izrečeno bilo je za potrebe slabljenja snage protesta. Nije došlo ni do ispunjavanja većine zahteva niti do dijaloga, situacija u društvu se zaoštravala sve žustrijom retorikom, protesti „Srbija protiv nasilja“ su nastavljeni, a sa blokade auto-puta protesti su se transformisali u proteste u pokretu po različitim delovima Beograda, a potom i na mnoge gradove po Srbiji. U odnosu na sve proteste u Srbiji održane od 2000. godine ovi su se izdvajali po brojnosti i intenzitetu. To je primoralo vlastodršce da na drugi, već oprobani, način reaguje: da obeća vanredne izbore i da obeća socijalna davanja koja bi stižala naпетost u društvu.¹⁹ Ni političke, ni socijalno-ekonomske okolnosti nisu išle na ruku vladajućoj većini, tako da su ovakvi potezi bili očekivani.

Kao posledica protesta opadao je procenat politički neopredeljenih građana. Istraživanje CRTE ukazuje da je na delu bila snažna politička mobilizacija koja je u nešto većoj meri išla

¹⁹ Predsednica Vlade Ana Brnabić i predsednik Republike Srbije Aleksandar Vučić 7. juna su najavili nekoliko političkih i ekonomskih mera. Ana Brnabić rekla je da je spremna da podnese ostavku na mesto predsednice Vlade, a Vučić da rešenje za izlazak iz krize predstavljaju vanredni parlamentarni izbori do kraja godine i najavio je set novih socijalnih i ekonomskih mera koje su obuhvatale uvećanje zarada u prosveti, kao i zarada medicinskih radnika, policije i vojske, povećanje penzija, snižavanje cene hleba i isplate 10.000 dinara roditeljima za svako dete do šesnaest godina.

D. N. „Predsednik Vučić najavio veće plate u prosveti i zdravstvu uz najveće povećanje penzija“, Politika, 7. 6. 2023, www.politika.rs/sr/clanak/556796/Predsednik-Vucic-najavio-vece-plate-u-prosveti-i-zdravstvu-uz-najvece-povecanje-penzija

na ruku opoziciji (CRTA, 2023: 5–8). Takođe, kao posledica ovih protesta raspisani su parlamentarni, pokrajinski i beogradski izbori. Međutim, to nije bio ishod koji bi vodio suštinskim promenama: demokratskim izbornim uslovima i slobodnim i poštenim izborima. Sve je bilo po već isprobanoj matrici gde je vladajuća većina popunila deficit legitimiteta na neregularnim izborima i suštinski, umesto stvarnog legitimiteta, još jednom pribavila lažni, kvazilegitimitet.

Protesti protiv eksploatacije litijuma

Društveni kontekst

Novu Vučićevu Vladu od 2024. godine, koju formalno predvodi Miloš Vučević, obeležili su *pokradeni lokalni izbori, ožljavanje projekta eksploatacije litijuma, dalje zaduživanje i neuspelo pokušaj spašavanja pada Vučićevog rejtinga uz pomoć Svesrpske deklaracije*.

„Svesrpska deklaracija“ u stvari je trebalo da zaustavi dalji pad njegovog rejtinga zbog litijuma, kraha kosovske politike i pada kupovne moći stanovništva. U tu svrhu bi se koristio i deo novca od daljeg enormnog zaduživanja zbog kojeg su iz Fiskalnog saveta odstranili kritičara pogrešnih odluka režima, akademika Pavla Petrovića, kako ih zbog toga ne bi dalje uznemiravao.

No, nije išlo baš sve tako glatko. U skupštini se 27. jula umesto o *Svesrpskoj deklaraciji i još 59 tačaka dnevnog reda raspravljalo o litijumu. Pravi dnevni red utvrdili su građani, a u parlamentu nametnula opozicija*. Ipak ono što je mnogo više brinulo Vučića i njegovu Vladu jeste *otpor građana* eksploataciji litijuma, otpor *koji se iz parlamenta prelio na ulice* i pretio da preraste u opštu pobunu. Može se ispostaviti da će ova Vučićeva Vlada platiti ceh svih prethodnih promašaja i loše politike, da će ovde litijum biti ono što su u Crnoj Gori bile litije.²⁰

²⁰ Posle upornih protesta koje je predvodila SPC u Crnoj Gori došlo je na kraju do promene vlasti.

Protesti u parlamentu i na ulicama

Posle otvaranja pitanja litijuma na sednici parlamenta 27. jula, kada se umesto o 60 tačaka dnevnog reda govorilo gotovo isključivo o litijumu, otpočeli su i protesti koji su u vreme leta bili prilično masovni. Nikada u istoriji Beograda nije bilo toliko ljudi na jednom protestu u avgustu mesecu. Od samog početka režim je pokušao da naruši jedinstvo onih koji protestuju, puštajući provokatore u tabloidima i na samim protestima da insistiraju na tome da u protestima ne bi trebalo da učestvuju političari, da su nepoželjni „evrofili“ ili suprotno da su nepoželjni desničari i „evrofobi“. Režim je i ovoga puta nastojao da se razbije jedinstveni front protesta protiv eksploatacije litijuma koji može da preraste u jedinstveni front protiv režima. Podmetanje razmirica između levičara i desničara, između NVO i stranaka, između pojedinih stranaka u opoziciji, oprobano je sredstvo u svim dosadašnjim protestima, ali dometi su bili različiti.

Ovde se otvorilo i pitanje sredstava borbe. Tu su se ispoljile razlike među onima koji protestuju: od onih koji su bili isključivo za institucionalnu borbu i povremene proteste ispred institucija lokalne samouprave i Vlade, do onih koji su bili za radikalnije oblike građanske neposlušnosti koje uključuju i blokade saobraćajnica, sve do generalnog štrajka.

Ovi drugi pošli su od toga da je građanska neposlušnost neophodna kada režim krši Ustav i zakone, krade na izborima, preti i ucenjuje birače, narušava javni interes projektima poput onog koji predviđa eksploataciju litijuma. Oni smatraju da je patriotizam kada građani štite zemlju od otuđene vlade.

Posle nepravilnosti na izborima u decembru 2023. godine, kada se vlast prigrabila uz pomoć neregularnosti i prevarom, nezadovoljstvo nije bilo masovno, protesti su bili mlaki i neubedljivi, međutim, u slučaju litijuma kada su građani način vladavine doživeli kao suprotan pravdi i pravičnosti i u neskladu sa zakonima i ustavom, onda su takvu vlast targetirali kao nelegitimnu i bili su spremni da se odlučnije suprotstave.

Polazeći od toga da je, ako je vladavina rđava, a zakoni nepravilni, građanski otpor opravdan, pa i nužan, mnogi su izašli

na ulice, a vrlo raznorodna, pa i mnogim stvarima suprotstavljena, opozicija je počela da sarađuje.

Ako je građanska neposlušnost graničar demokratije, onda su građani na toj granici prepoznali uljeze koji narušavaju njene vrednosti i načela.

Kada govorimo o građanskoj neposlušnosti, govorimo i o odgovornosti građana za zakone, a ne samo pred zakonima i to se na ovim protestima najjasnije do sada videlo.

Ako pođemo od Lokovog učenja da se pred nepravednim zakonima od građana ne očekuje slepa poslušnost, nego pravo na otpor i neposlušnost, onda smo svedoci da se na protestima protiv litijuma osetio duh te poruke. Osim u slučaju narušavanja javnog interesa, građanska neposlušnost opravdana je i u slučaju kršenja ljudskih prava, principa jednakih sloboda ili jednakih mogućnosti, zato se režim nije usudio da reaguje isuviše grubo kako ne bi proširio osnov za eskalaciju građanske neposlušnosti koja bi vodila generalnom štrajku.

Šta je smisao ovih protesta? U pitanju je blokada samovolje a ne države.

Protesti i blokade su samo *sredstvo* da se postigne cilj: sprečavanje projekta koji je protiv javnog interesa. Ne ruše građani na protestima *ustavni poredak*, kao što to režimska propaganda želi da predstavi. Oni ga brane. Ruše ga, naprotiv, oni koji na jednoj strani donose političke odluke i zakone protiv javnog interesa i na drugoj strani ne poštuju Ustav i zakone od javnog interesa koji su već doneti. Ono što građani pokušavaju jeste da učestvuju neposredno u donošenju odluka od životnog značaja i da učestvuju u kontroli vlasti.

Ovo je bila još jedna potvrda da vlast nije legitimna *ni po načinu na koji je tu došla, ni po načinu na koji vrši vlast, niti po vrednostima koje zastupa*. Zato pokušava da nedostatak legitimiteta nadomesti održavanjem rejtinga i stvaranjem privida legitimnosti. *Kvazilegitimnost ovog režima zasnovana je na rejtingu Aleksandra Vučića, predsednika Srbije, a projekat Jadar možda je najozbiljniji udar na taj rejting od kako je preuzeo poluge moći i vlasti.*

Zašto je eksploatacija litijuma izazvala toliki otpor u javnom mnjenju?

1. Zbog rizika i opasnosti po životnu sredinu,
2. Zbog toga što se krše Ustav i zakoni ove zemlje i nameće jedan projekat koji nije od opšteg interesa,
3. Čak nema ni ekonomske računice, ni boljitka za građane i državni budžet kako to predstavlja režim i najzad
4. Ljudi ne žele da u čistom poljoprivrednom kraju odbace tradiciju i bave se rudarstvom, pa makar i bilo garancija za očuvanje životne sredine i veliku ekonomsku dobit i čak i da je sve u skladu sa Ustavom i zakonima ove zemlje.

To su i ključni razlozi zašto je opozicija predložila Zakon o zabrani eksploatacije litijuma i bora.

Tema litijuma bila je veliki test legitimnosti za režim i pokazalo se veliko nepoverenje. Čak i oni koji iz različitih razloga, dobrovoljno ili zbog pritiska i ucena, glasaju za vladajući SNS nemaju poverenje u režim. Više ih je puta izneverio, ali u slučaju litijuma to je bilo drastično. Najpre, zato što je rečeno da će projekat biti obustavljen, a potom, kada je ponovo aktuelizovan, nije bilo dovoljno jakih argumenata da ga građani prihvate. Rečeno je da će projekat imati najviše ekološke standarde koje će garantovati EU, međutim, u EU su to demantovali. Zatim je rečeno da će najviše ekološke standarde garantovati Nemačka, što je zvanični Berlin demantovao. Ostalo je da će najviše ekološke standarde garantovati vrh vladajućeg SNS-a, ali pokazalo se u ovom slučaju da njima niko ne veruje, pa ni sami članovi SNS-a.

Ključni razlog velikog nepoverenja je bio taj što je takozvane *najviše ekološke standarde* prilikom kopanja litijuma i bora trebalo da garantuju Ana Brnabić, predsednica skupštine, i Aleksandar Vučić, predsednik Srbije – upravo oni koji su javno rekli da neće biti eksploatacije litijuma i bora, oni koji su formalnopravno i politički taj projekat stavili ad acta.

Kada pokušamo da sublimiramo sve razloge koji su ujediniili opoziciju, ekološka udruženja i pokrete, te ugledne javne ličnosti i ogromnu većinu srpske javnosti, onda to može izgledati ovako:

1. Stručnjaci iz raznih oblasti kažu da eksploatacija litijuma vodi ka *opasnostima po zdravlje ljudi i životnu sredinu*.

2. Čak i da nema opasnosti i rizika – *nema ekonomske koristi*, što su dokazali ugledni ekonomisti na osnovu podataka iz studije Rio Tinta. Naprotiv, izvesno je da bi na kraju Srbija bila u gubicima, s obzirom na to koliko će uložiti u infrastrukturu i subvencije.

3. Ostaje *milijon tona jalovine i obaveza Srbije da sve sanira* posle 40 godina eksploatacije. Slikovito rečeno, to je rimski Koloseum ispunjen otpadom i jalovinom iz rudnika. Ono na šta su upozorili i hidrogeolozi jeste da bi ogromne zalihe podzemnih voda koje bi mogle da snabdeju i Beograd i Vojvodinu pijaćom vodom bile kontaminirane i da bi građani ostali bez najvažnijeg prirodnog resursa zbog projekta koji ništa ne donosi osim zagađenja vode, zemlje i vazduha.

4. Eksploatacija litijuma nije samo stvar lokalne sredine, ljudi Jadra i Rađevine, to je *stvar svih građana Srbije*, jer bi posledice mogle biti štetne po građane širom čitave zemlje.

5. Često se postavljalo pitanje: „A zašto nema protesta tamo gde je kineski investitor, u istočnoj Srbiji, nego samo tamo gde bi nosilac projekta bio Rio Tinto?“. Jasna je insinuacija da su protesti antizapadnog karaktera – što nije tačno. Rudarenje u Boru je ispregovarano na štetu Srbije i lokalne zajednice i u ekonomskom smislu i u pogledu životne sredine. Međutim, lokalno stanovništvo podržava rudarenje i pored toga što zdravljem plaćaju mnogo manju dobit nego što su je mogli imati. Stanovništvo se tamo ne buni, jer je to rudarski kraj i postoji duga tradicija rudarenja, dok je *jadarski kraj poljoprivredni i nema tradiciju rudarenja, nego tradiciju bavljenja poljoprivredom*.

6. Osim toga, *zakon Srbije ne dozvoljava rudarenje na zemljištu do 5. klase zemljišta*, a u Jadru je uglavnom 3. i 4. klasa. Dakle, i protivzakonito je.

7. *Nije sporno rudarenje samo po sebi*, nego način, tehnologija koja se koristi i zagađenje okoline i ogromnih rezervi podzemnih voda. Dakle, *ulaže se novac u projekat koji truje građane i ne donosi nikakvu korist, što ukazuje na moguću korupciju, finansijsku i političku*.

8. Ovo je još jedan primer da je Srbija država koja ne pridaje odgovarajući značaj zaštiti zdravlja sopstvenog stanovništva, a to ujedno pokazuje i odnos prema poljoprivrednim proizvodima koji se stalno vraćaju iz drugih zemalja, jer su puni pesticida. Druge zemlje ne tolerišu trovanje svojih stanovnika kao što to Srbija dozvoljava. Problem *aflatoksina* u mleku je rešen tako što je ozakonjena višestruko veća količina aflatoksina u mleku, tako što je donet zakon koji to dopušta.

EU i litijum

Vlada je pokušala da predstavi projekat Jadar kao uslov za evropske integracije, a niko od evropskih zvaničnika to nije rekao, pa ni insinuirao. Ta propagandna poruka je bila usmerek na da na jednoj strani *produbi evrofobiju i evroskepticizam*, a na drugoj strani da pridobije ili barem *pokoleba one koji su za evropske integracije*.

Na osnovu ponašanja nekih evropskih zvaničnika sve je i moglo da izgleda kao puna podrška projektu sa Srbijom u zajedničkom interesu, bez obzira na procedure i volju građana Srbije. To je izazvalo nezadovoljstvo kod proevropskih građana, jer su oni to razumeli kao da je Evropi važnije da napravi dogovor koji joj odgovara, nego da li će Srbija biti uređena demokratska država.

Međutim, suština je da eksploatacija litijuma ni na koji način ne utiče na evropske integracije Srbije, ni pozitivno, ni negativno. *Nije ni prečica ni prepreka za ulazak u EU*. Posredno, eksploatacija litijuma može da utiče samo negativno ako Vučić preko litijuma pribavi podršku za svoju stabilokratiju i nastavi sa opstrukcijom ispunjavanja kriterijuma Evropske unije: od vladavine prava, slobodnih medija i institucija do slobodnih izbora.

EU bi bila zainteresovana za stratešku saradnju povodom litijuma i da Srbija nije kandidat za ulazak u EU, tako da je propagandna izjava jednog od ministara kako smo suštinski postali deo EU potpisivanjem Memoranduma o saradnji sa EU bila tek propagandna poruka.

Biti za iskopavanje litijuma ili protiv njega ne određuje suštinski put Srbije ka EU.

1. Ogromna većina građana je protiv eksploatacije litijuma – *evropska vrednost je poštovati volju građana*. Ni u jednoj demokratskoj državi ne bi se moglo desiti da vlast ignoriše volju ogromne većine građana.
2. Vučić hoće da trguje: ja vama litijum, vi meni podršku da i dalje autokratski vodim Srbiju. *Litijum za stabilokraciju* je antievropska formula.
3. Podrška Vučiću znači da nema nikakvih šansi da Srbija uđe u EU, jer to podrazumeva neispunjavanje kriterijuma za EU. Vučiću nije u interesu da ispunjava te kriterijume, jer onda ostaje bez vlasti. Slobodni i poštteni izbori znače gubitak vlasti, baš kao i slobodni mediji ili slobodne institucije.
4. Čini se da je jedini način da Srbija izađe iz tog začaranog kruga da pod hitno bude primljena u EU, a da kasnije, u hodu, ispuni sve neophodne kriterijume, kao što je urađeno sa Rumunijom ili Bugarskom.
5. Ne može litijum da zameni vladavinu prava, nezavisno sudstvo, slobodu medija, slobodne i poštene izbore, a sve to je potrebno da bismo bili normalna i uređena država.

Propaganda nije uspela da pokoleba građane koji su spremni da se suprotstave narušavanju javnog interesa, pa ni one koji su proevropski orijentisani. Naprotiv, kako je vreme odmicalo, otpor je bio sve čvršći.

Protesti posle tragedije na železničkoj stanici u Novom Sadu

Padom nadstrešnice na železničkoj stanici u Novom Sadu 1. novembra 2024. godine, koji je doveo do 15 žrtava i još dve teško ranjene osobe, otvorilo se novo poglavlje u dugogodišnjoj seriji protesta. Naime, ovaj put su u jednom trenutku od

aktivista i političara proteste suštinski preuzeli studenti koji su mu dali novu dimenziju i snagu.

Masovne studentske proteste širom Srbije odlikuju artikulisani politički zahtevi da institucije rade svoj posao i da se utvrdi ko je odgovoran za tragediju u Novom Sadu, ali i ko je odgovoran za fizičke napade na studente Fakulteta dramskih umetnosti. Konkretnije, studentski zahtevi su se odnosili na objavljivanje dokumentacije o rekonstrukciji novosadske železničke stanice, na oslobađanje svih građana koji su pritvoreni i zatvoreni zbog protesta, na pokretanje krivičnih postupaka protiv nasilnika koji su napadali studente i profesore i na povećanje budžetskih izdvajanja za obrazovanje nauštrb koruptivnih projekata.

Nikada u novijoj istoriji studentski protesti nisu bili tako masovni niti su obuhvatili sve fakultete na svim državnim univerzitetima. Pobuna se raširila posle nasilja stranačkih provokatora vladajućeg SNS-a nad studentima Fakulteta dramskih umetnosti koji su odavali poštu žrtvama rušenja nadstrešnice u Novom Sadu.

Ono što je posebno upečatljivo jeste opšte iznenađenje zrelošću „Zumera“ (Generacije Z), koja je u javnosti uglavnom posmatrana kroz prizmu predrasuda o generaciji nezainteresovanoj za svet oko sebe. Oni zahtevaju isto ono što od vlasti zahteva Evropska komisija u svojim izveštajima: vladavinu prava i funkcionalne i nepristrasne institucije u službi građana. Oni odbijaju da komuniciraju sa predsednikom Srbije koji ignoriše Ustav i zakone i koji nije nadležan za ispunjavanje zahteva koje su postavili.

Reakcija vlasti se kretala od pretnji, preko tvrdnji da su svi zahtevi ispunjeni, pa sve do populističke ponude kredita za jeftine stanove za mlade. Tvrdnje da su svi zahtevi ispunjeni bile su samo uvod u pokušaj diskreditacije protesta time što mu se pripisuje etiketa „političkih protesta“. Naime, već godinama srpski građani se pasivizuju mantrom o politici kao nečemu prljavom čime samo političari smeju da se bave, jer su ionako samim ulaskom u politiku postali „prljavi“. Studenti su ipak ostali dosledni stavu da ispunjenje zahteva ne sme da zavisi od bilo čije volje, nego je to posao pravnog i institucionalnog sistema Republike Srbije.

Mediji bliski vlasti vodili su negativnu kampanju prema studentima do te mere da su opravdavali nasilje kojem su bili izloženi. To je samo proizvodilo kontraefekat, jer je vrlo brzo Univerzitet u Beogradu uz podršku Rektorata sa 31 fakultetom bio u protestima, takođe i Univerzitet u Novom Sadu, kao i većina niških i kragujevačkih fakulteta – sve ukupno oko 60 fakulteta, što je ishod pokušaja diskreditacije studenata i njihovih motiva za proteste.

Istovremeno sa diskreditacijom režim pokušava da, obećanjima koja se mogu označiti kao masovno javno korumpiranje, zaustavi talas nezadovoljstva koji se širi na poljoprivrednike, nastavnike... A tu je još jedan oprobani način za obuzdavanje nezadovoljstva: najava raspisivanja izbora. No, ovoga puta oni koji su u protestu nisu bili spremni da pređu preko nekažnjivosti za korupciju i kriminalizaciju institucija, političkog klijentelizma.

Istraživanje koje je uradila nevladina organizacija CRTA uz pomoć agencije TMG Insights (predstavnik međunarodnog lanca Kantar), u periodu od 20. do 28. decembra 2024. godine, na nacionalno reprezentativnom uzorku od 1.030 ispitanika metodom „licem u lice“, pokazalo je da 61% građana Srbije podržava proteste i blokade koje su usledile posle pada nadstrešnice i da svaki deseti građanin kome su bliže stranke vlasti podržava proteste, kao i četvrtina onih koji prate samo medije bliske vlasti. Ovo su podaci koji su veoma nepovoljni po vlast i ako se tome doda da više od polovine populacije (57%) misli da se Srbija kreće u lošem pravcu, a trećina prepoznaje korupciju kao najveći problem s kojim se pojedinačno i kao društvo susrećemo, onda se može reći da su protesti studenata izazvali tektonske poremećaje u dosadašnjem eksponiranju i poimanju protesta u Srbiji.

Što se tiče same percepcije ovih protesta, mnogo je više građana koji veruju u iskrene želje mladih da se utvrdi odgovornost za izgubljene živote (58%), nego onih koji akcije studenata vide kao još jedan pokušaj domaćih i stranih neprijatelja da sruše Srbiju (33%). Građani, prema nalazima ovog istraživanja, imaju najviše poverenja u studente (44%) da će istrajati u zahtevima da se uspostavi pravda, a zatim u građane koji protestuju (37%). Takvo poverenje u tužilaštvo ima 28%, a u predsednika

27% ispitanika (CRTA, 2024). Iako vlasti pokušavaju da studentske proteste prikažu kao delo opozicije koja studente koristi kako bi prećicom došla do vlasti, istraživanje CRTA pokazuje da 51% ne misli tako, a da 59% ne misli da su u incidente na protestima umešani tek „obični građani“ koji su iznervirani zastojsima u saobraćaju, nego da su to instruisani pripadnici vladajućeg SNS-a koji bi da diskredituju proteste.

Građani ne misle da bi rešenje za izlazak iz političke krize bio savetodavni (neobavezujući) referendum o poverenju predsedniku Republike Srbije, što je ideja potekla od samog predsednika. Ipak u slučaju da dođe do referendumskog izjašnjavanja, u tom trenutku bi čak 52% građana uskratilo, a 34% ukazalo poverenje predsedniku, što su alarmantni procenti za predsednika koji svoju vladavinu, i podršku koju dobija lično, zasniva na građenju i očuvanju sopstvenog rejtinga. S obzirom na negativno iskustvo u ranijim sličnim situacijama u vezi s prevremenim izborima, mišljenja ispitanika su podeljena, baš kao i o pitanju uslova u kojima bi izbori bili održani.

CRTA je potom sprovela telefonsko istraživanje stavova građana Srbije na slučajnom, nacionalno reprezentativnom uzorku od 1.065 ispitanika u razmaku od 8. do 13. februara 2025. godine. To istraživanje je pokazalo da su studentski protesti postali ključni faktor političkih i društvenih promena u Srbiji, s potencijalom za dalje širenje i jačanje. Posle skoro tri meseca protesti studenata ne samo da nisu slabili nego su dobijali sve veću podršku građana. Čak oko 80 odsto građana Srbije podržava većinu zahteva studenata, a trećina populacije navodi da je učestvovala u aktuelnim protestima. Umesto besa, straha i zabrinutosti među građanima sada preovladavaju nada i optimizam, i to upravo zahvaljujući studentskim protestima. Same studentske proteste podržava 64% građana, a najveći rast podrške beleži se među onima koji inače podržavaju stranke na vlasti. Ovo istraživanje pokazuje da svaki peti građanin kojem su bliže partije vlasti podržava proteste, dok ih je krajem decembra bilo dvostruko manje. Građani veruju da protesti mogu doneti pozitivne promene – 46% njih smatra da zemlja ide u dobrom pravcu, naspram 38% koji misle suprotno. Kako navode istraživači CRTA,

„rast optimizma u pogledu budućnosti zemlje jasno proizilazi iz energije koju su doneli studentski protesti, a ne iz poverenja u državnu politiku i stanje ekonomije“ (CRTA, 2025). Studentima veruje gotovo 60 odsto građana, a toliko smatra i da predsednik nije nadležan za rešavanje studentskih zahteva. Više od polovine građana (52%) deli stav da studentski zahtevi nisu ispunjeni, smatrajući da su studenti i predstavnici fakulteta jedini pozvani da ocene da li su zahtevi ispunjeni. Većina građana ne veruje medijskim i političkim manipulacijama kojima se pokušavaju diskreditovati studenti. Za 72 odsto građana protesti su posledica državnog nemara i korupcije, a ne pokušaj „obojene revolucije“ ili „vojvođanskog separatizma“. Korupcija se vidi kao ubedljivo najveći problem u Srbiji.

Istraživanje CRTA u vezi sa blokadama i protestima objavljeno u februaru 2025. godine pokazalo je, u poređenju sa onim iz decembra, da su građani sve manje zabrinuti, a sve više osećaju nadu i da u sve većem broju smatraju da zemlja ide u dobrom pravcu. Procentualno nešto je veća podrška blokadama, ali i snažnija. O trendu snaženja protesta svedoči i podatak da je dvostruko više onih koji su bliži strankama na vlasti a koji podržavaju proteste u odnosu na decembar 2024. godine. Takođe, tome svedoči i podatak da je trećina građana barem jednom učestvovala u protestima. Čak 85% stanovništva podržava zahtev studenata za objavom dokumentacije (70% starijih od 65 godina, 65% gledalaca Pinka i 78% gledalaca RTS-a). Na drugoj strani, trećina građana veruje da su protesti pokušaj „obojene revolucije“. Takođe, trećina građana veruje da su studentski zahtevi ispunjeni, a polovina da nisu, pri tome oni sa osnovnim obrazovanjem i stariji od 65 godina najviše veruju da su zahtevi ispunjeni.

U najkraćem, istraživanje koje je sproveda CRTA objavljeno u februaru 2025. godine ukazalo je na rast intenziteta podrške studentskim protestima. Građani su iskazali mnogo više nade, više njih smatra da zemlja ide u dobrom smeru i čak polovina koja ih podržava je bila na protestima – tj. postaju sve uključeni i spremniji da ih aktivno podrže. I ovo istraživanje je pokazalo ono što se moglo videti golim okom: da podrška studentima nije

samo deklarativna – sve veći broj ljudi je počeo aktivno da učestvuje u protestima, da studenti imaju veće poverenje javnosti od bilo koje institucije ili političkog aktera, kao i da ne izazivaju samo bes, nego i nadu, što im daje ne samo široku nego i dubinsku snagu.

Zašto su protesti studenata dobili široku podršku drugih socijalnih slojeva?

Najpre, jer su studenti socijalna grupacija od najvećeg poverenja, a potom zato što su pokrenuli najvažnija društvena i politička pitanja koja se u osnovi svode na stvaranje uređene države i društva pravde. Od ponovnog uspostavljanja višestranačja u Srbiji istraživanja javnog mnjenja pokazuju da su dve najpopularnije institucije SPC i vojska. I to samo zato što se studenti nisu posebno „merili“. Dugogodišnje iskustvo u različitim političkim sistemima i pod različitim ideologijama pokazuje da su studenti socijalna grupacija od najvećeg poverenja u Srbiji i na prostoru bivše Jugoslavije. Svojevremeno je to i Josip Broz Tito shvatio i prihvatio. Političkim jezikom rečeno, vlast koja želi široku podršku, koja želi stabilnu legitimnost, ne bi smela da se zameri studentima, a pogotovu ne do te mere da izazove njihovu pobunu. A upravo to se desilo posle tragedije u Novom Sadu: izbegavajući odgovornost, prikrivajući korupciju, preteći, podižući ton, podstrekujući na nasilje, pa posle svega toga pozivajući na dijalog – vlasti su samo jačale studentske proteste kojima su se priključili i građani.

ODRŽAVANJE NELEGITIMNE VLASTI I POLITIČKOG PORETKA (SISTEMA)

Svakoj demokratskoj vlasti i poretku, ali i svakoj nedemokratskoj vlasti i poretku koji žele da se predstave demokratskim, potrebna je podrška. Nedemokratskoj vlasti i poretku potreban je privid i slobode i demokratije kako bi se na prevaru dočepali legitimiteta. Takva vlast i poredak imaju dekorativne ustanove koje stvaraju privid demokracije i imaju za cilj da politički anestetiziraju stanovništvo, te da na taj način pribave podršku za vladavinu. Pri tome, nezadovoljnom, uznemirenom ili pobunjenom narodu obećava se sve, da bi se kasnije obećanje povuklo (Tadić, 1979: 41). Najbolji primer za to je projekat *Jadar* koji se odnosi na istraživanje i eksploataciju litijuma. Naime, pod pritiskom javnosti i uličnih protesta zbog toga što projekat, prema nalazu velikog broja naučnika, nosi rizike i opasnosti po životnu sredinu – Vlada je pre izbora objavila da je projekat stavljen *ad acta* i da neće biti eksploatacije litijuma. Protesti su zbog toga prestali, to više nije bila tema, da bi isti akteri koji su objavili da se projekat neće realizovati vrlo brzo posle izbora u decembru 2023. godine najavili da će projekta ipak biti, jer je to „velika razvojna šansa za Srbiju“.

Autoritarni režimi sa deficitom legitimiteta, između ostalog, počivaju na kontroli i izgradnji podobnih medija kojima upravljaju kreiranjem, selekcijom i protokom informacija. Mediji su najmoćnije sredstvo za oblikovanje političkog javnog mnjenja, ali i političke kulture i kulturnog obrasca uopšte. Na jednoj strani se pridobijaju pristalice, dok se na drugoj strani demotiviraju oni koji ne daju podršku vladi, proširuje se i produbljuje podrška sopstvenih birača, podstiče se apatija i nezainteresovanost za politiku među onima koji bi mogli podržati alternativu. „Svi su isti“ je poruka koja bi trebalo da ugasi želju za promenom. Poruka

je da promena nema smisla, jer se svodi samo na personalnu promenu. Ta poruka se najbolje emituje preko onih koji imaju „imidž“ protivnika režima jer deluje kredibilnije. Kada protivnici režima kažu da su svi isti, onda to deluje destimulativno na one kojima se vlada ne sviđa i stvara se opšti utisak da „ionako ništa ne može da se promeni“. Tako se stvara povoljan ambijent za održavanje autoritarnog režima sa deficitom legitimiteta.

Istovremeno se razvija i podstiče tzv. *lojalistički sindrom* – podrška vlastima ili političkom sistemu bez obzira na to kakvi su i kakav im je učinak (Lutovac, 2023: 81–82), odnosno uprkos tome kakvi su i kakav im je učinak. Uz pomoć medija neuspesi ili loši učinci se relativizuju ili se čak prikazuju kao uspeh u datim okolnostima. Pošto u kontrolisanim medijima nema prostora za kritičku reč, onda takvi konstrukti lakše prolaze.

Nedostatak stvarnog legitimiteta nadoknađuje se nacionalnom homogenizacijom zbog ugroženosti spolja ili iznutra, zbog „opasnih drugih“. Nekada je povod za homogenizaciju očuvanje nacionalnih interesa, nekada Kosovo, nekada pandemija, nekada prirodne nepogode... Stranka se poistovećuje sa državom, država sa strankom i svaka kritika stranke stavlja se u kontekst antidržavnog delovanja.

Uzurpirane institucije, uzurpirani medijski prostor i na njima zasnovani kontrolisani izbori osnovna su sredstva za stvaranje privida legitimnosti.

Ono što se može uzeti kao početna pretpostavka proizašla, između ostalog, i na osnovu istraživačkih nalaza koji su ovde predstavljeni jeste da očuvanje nelegitimne vlasti počiva na *nezainteresovanim građanima* koji „ionako ništa ne mogu da promene“, kao i na *podsticanju apatije* kod onih koji ne podržavaju vlast – putem oblikovanja javnog mnjenja kroz širenje poruke da „svi su isti“ i da promene ne bi bile suštinske promene. U svemu tome važan je i *lojalistički sindrom*, odnosno podrška vlastima ili političkom sistemu bez obzira na to kakvi su i kakav im je učinak. Osim toga, u pitanju su i vrlo razvijene tehnike *nacionalne homogenizacije* kroz populističko kreiranje „opasnih drugih“, što je pokazalo istraživanje iz 2017. godine, ili upotreba kosovskog pitanja, potom homogenizacija kroz kampanju solidarnosti u

vreme pandemije ili vremenskih nepogoda. Svakako da se deficit legitimiteta nadoknađivao i kroz okupljanje oko vlasti vrlo heterogenih političkih aktera, uključujući pridobijanje onih koji su dobijali glasove na izborima na opozicionoj platformi. Ipak *suštinska prednost* onih koji vladaju bez podrške nalazi se *u kontroli medija i izbornog procesa, uzurpiranim institucijama i odsustvu vladavine prava*.

Liberalne demokratije, kakvom se vrednosno i ustavno-pravno predstavlja i Srbija počivaju, između ostalog, na podeli vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Te tri grane državne vlasti se zasnivaju na različitim legitimacijskim temeljima. Naime, liberalna demokratija je politički sistem koji počiva na demokratskim i liberalnim vrednostima, na vladavini većine i pravima i slobodama građana koji ograničavaju tu vladavinu. Demokratske vrednosti se ostvaruju putem vladavine naroda, a liberalne putem vladavine prava.

Na ravnoteži liberalnih i demokratskih vrednosti počiva stabilnost liberalne demokratije. Demokratske vrednosti oličene u vladavini većine ostvaruju se posredstvom zakonodavne i izvršne vlasti, a čuvar liberalnih vrednosti je vladavina prava koja se ostvaruje posredstvom sudske vlasti: „Vladavina naroda ostvaruje se posredstvom zakonodavne i izvršne vlasti, a vladavina prava posredstvom sudske. Prve dve su, po svojoj prirodi, političke vlasti, dok je treća stručna“ (Marinković, 2018).

Poredak i vlasti su nestabilni ako nema poverenja u institucije i u one koji bi trebalo da reprezentuju građane. Postoji li danas poverenje u demokratiju, u političare i stranke, u sudstvo ili tužilaštvo? Da li građani smatraju da je policija nepristrasni čuvar reda, da su nosioci vlasti u službi građana, da li imaju poverenje u stranke koje su uzurpirale javnu sferu?

Ako oni koji se staraju o funkcionisanju poretka u okviru političke zajednice nemaju podršku, ili je pribavljaju na nelegalan ili nedemokratski način, onda možemo govoriti o nedostatku legitimnosti, a ako se tome doda i trajnije nepoverenje u institucije od javnog značaja, onda možemo govoriti o hroničnom nedostatku legitimnosti, odnosno o nedemokratskom poretku i uzurpiranoj vlasti.

Vlast i poredak su nelegitimni i kada se formalno pribavljanje podrške dobija na prividno legalan način – poštovanjem nekih formalnih propisa i procedura, ali faktičkom prisilom, ucenama, pritiscima, dovođenjem u zabludu, zloupotrebom javnih resursa...

Da li se legitimnost može meriti ako izražavanje volje nije slobodno? Ili činjenica da ne postoji slobodno izražavanje volje sama po sebi znači nepostojanje legitimnosti? *Može li se uopšte obaviti čak i valjano istraživanje javnog mnjenja u okolnostima u kojima se građani ustručavaju ili strahuju da iskažu svoju izbornu volju?* Da li se može govoriti o legitimnosti ako način pribavljanja podrške nije zakonit ili nije demokratski?

Ne može biti legitimna ona podrška koja se pribavlja *u nedemokratskim uslovima i na nelegalan način* – gde nema slobodnog informisanja i slobode izražavanja političke volje, gde nema institucija koje koriguju nepravilnosti i gde nema sistema koji je u službi građana, nego je u službi onih koji su uzurpirali vlast, institucije i javne resurse.

Ne može biti legitimnosti tamo gde se prihvata kao normalno to što se opozicija tretira kao neprijatelj države i naroda i što nema pristup medijima. Ne može biti legitimnosti bez slobodnih i poštenih izbora. Ne može se ni nazvati izborima proces koji nije slobodan i pošten. Dakle, neodvojiv deo istraživanja legitimnosti jeste i način održavanja nelegitimne vlasti i od nje kontrolisanog i oblikovanog političkog sistema.

LEGITIMNOST I IZBORI

S obzirom da je demokratija „vladavina naroda“, odnosno vladavina u ime naroda, legitimitet vlasti u takvom političkom sistemu može se ostvariti samo na osnovu unapred predviđenih pravila, odnosno valjane procedure i slobodnih i poštenih izbora na kojima bi se utvrdila volja birača.

Legitimacijska funkcija izbora će se ostvariti samo ako su ti izbori ustrojeni tako da na njima građani slobodno, bez prisilaka, ucena ili bilo kakvih uslovljavanja, tajno i nesmetano izražavaju

svoju volju. Takvi izbori moraju da budu zajemčeni Ustavom i zakonima, ali i primenjeni u praksi. Deo takvog izbornog procesa koji legitimizuje vlast podrazumeva negovanje slobodnih medija uz pomoć kojih se u najvećoj meri građani informišu i oblikuju svoju izbornu volju. To podrazumeva i sve ostale uslove za ravnopravno učešće u svim fazama političkog života i u kampanji, kao i uslove za iskazivanje izborne volje u praksi.

U zavisnosti od toga kakvi su izborni uslovi pre, tokom izborne kampanje, prilikom samog glasanja, ali i posle glasanja, razlikuju se nekompetitivni, polukompetitivni i kompetitivni izbori (Marinković, 2018; Lutovac, 2020: 153–154). Ako birači nemaju mogućnost stvarnog izbora, odnosno ako su izbori samo fasadnog karaktera, radi se o nekompetitivnim izborima, svojstvenim totalitarnim ili izraženo autokratskim političkim sistemima. Ako postoje suštinska ograničenja izbora, a izbori imaju samo delimično svojstva stvarnih izbora, u pitanju su polukompetitivni izbori koji odlikuju razne vrste autoritarnih političkih sistema. Kompetitivni izbori se organizuju i sprovode u različitim demokratskim političkim sistemima. U svima njima postoje uslovi za ravnopravno izbornu *nadmetanje*, sloboda *biranja* tajnim glasanjem.

Od izuzetne važnosti za demokratiju je da se u njoj odlazi s vlasti putem izbora (Marinković, 2018). A da bi izbori mogli da dovedu do takvog ishoda, potrebno je da, pored svega navedenog, postoji vladavina prava u širem smislu – da postoje nezavisni sudovi pred kojima bi se vodili mogući sporovi u vezi sa izbornim procesom.

Legitimnost i izlaznost na izborima

Često se kao merilo legitimnosti navodi izlaznost na izborima, odnosno procenat onih koji su izašli na izbore. Izlaznost ne može biti merilo legitimnosti u autokratiji, kao što nije ni u stvarnoj demokratiji. U autokratiji nije merilo zato što se ne meri samo izlaznost onih koji slobodno (svojom voljom) izlaze na izbore, nego i onih koji su primorani da izađu na „izbore“ kako ne

bi izgubili posao ili su na neki drugi način ucenjeni da glasaju za vladajuću stranku. Dakle, *vlast u autokratiji u kojoj nema uslova za slobodne i poštene izbore nije legitimna, bez obzira na to koliko će građana izaći na takve izbore. Poredak koji nije dostojan* (Lipset, Habermas) *nije ni legitiman, bez obzira na izlaznost.*

U demokratiji izlaznost nije merilo iz potpuno različitih razloga: naime, u demokratiji postoje uslovi za slobodne i poštene izbore, tako da broj izašlih ne predstavlja indikator legitimnosti. Vlast je legitimna zato što omogućava uslove za slobodne i poštene izbore, a građani slobodnom voljom na njih izlaze. Poredak koji je dostojan jeste legitiman, bez obzira na izlaznost.

Legitimnost i princip predstavljanja

Na parlamentarnim izborima u Srbiji 2020. godine cenzus je spušten sa 5% na 3% uoči samih izbora. Ostavljajući po strani činjenicu da su se pravila igre promenila uoči samih izbora, što se ne radi u demokratskim državama, motivi za to nisu bili ojačavanje demokratije kroz proporcionalniju predstavljenost, nego sasvim drugi. Cenzus nije spušten da bi se omogućila bolja predstavljenost građana u parlamentu, nego da bi se prikrija njihova okrnjena predstavljenost. Naime, zbog bojkota izbora od strane najvećeg dela relevantne opozicije u parlamentu nije bilo predstavljeno više od milion građana Srbije, što se ne može prikriti, a još manje zameniti ulaskom u parlament tzv. konstruktivne opozicije – opozicije koja u dosluhu sa vladajućom koalicijom igra ulogu oponenta, a u stvari je u koordinaciji i saradnji sa najvećom vladajućom strankom (SPAS Aleksandra Šapića). Vrlo brzo se pokazalo da je stranka koja je ušla u parlament na opozicionoj platformi i kritici vlasti u stvari samo igrala opozicionu ulogu i da se po okončanju izbora integrisala u SNS, a njen lider je postao najpre kandidat za gradonačelnika, a potom i gradonačelnik Beograda posle izbora 2022. godine.

I u ovom slučaju pokazalo se da parlament bez relevantne opozicije ne uspeva demokratski da razrešava sukobe, nego da ih još više produbljuje.

Živimo u društvu u kojem je nekada legitimitet važniji od legaliteta, a nekada je obrnuto – predsednik Vučić obilato koristi legitimitet, pozivajući se na to da je dobio podršku naroda na neposrednim izborima, zanemarujući činjenicu da mu Ustav ne daje ovlašćenja i nadležnosti koje on dosta koristi u praksi.

I to ide u korist autokrati sve do momenta kad izgubi „legitimitet“ na koji se poziva, legitimitet pribavljen na nedemokratski način i u nedemokratskim uslovima. Tome bi trebalo dodati i derogirani legalitet koji bi u normalnim okolnostima mogao da ga zaštititi kada tu podršku izgubi.

IZBORI 2023: DUBOKA KRIZA LEGITIMNOSTI

Ni ovi izbori nisu uspjeli da nadomeste nedostatak pravog, suštinskog legitimiteta kojeg vladajuća većina u Srbiji nema još od 2012. godine. Tada je do promene vlasti došlo kada je nekoliko stranaka odlučilo da promeni stranu i prikloni se SNS-u (bivšim radikalima), ne želeći više da formiraju vlast sa Demokratskom strankom sa kojom su i dalje imali dovoljnu većinu da nastave da vladaju. Do promene partnera i političkog kursa došlo je uz pomoć međunarodne zajednice, odnosno nekoliko najmoćnijih država EU i SAD, kada su podržali nedemokratske stranke nacionalističkog identiteta, računajući da će oni biti pravi partner za osamostaljivanje Kosova pre svega. Upravo oni sa takvim nacionalističkim identitetom bili su spremni na ustupke na koje nije bila spremna demokratska vlast. Zauzvrat bi dobili isprane političke biografije opterećene mrljama iz 90-ih kada su bili deo Miloševićevog režima. To je pragmatično, ali za demokratiju i razvoj Srbije pogubno. Izgrađena je stabilokratija u kojoj vlastodršci ne mare za javni interes i dobrobit građana, nego ispunjavaju očekivanja onih spolja koji su bili spremni da ih podrže ili da zažmure na oba oka na njihovu autoritarnu vladavinu. Na taj način podrška spolja omogućava pokrivanje deficita legitimnosti unutar zemlje.

Izborni uslovi, predizborna kampanja, sam tok izbornog procesa u svim fazama samo su povećali deficit legitimiteta

koji je vlast imala i pre ovih izbora. Izbori se raspisuju u tačno utvrđenom roku kako bi se obezbedila predvidljivost i kako bi vlada koja je formirana imala dovoljno vremena da ispuni politički program na osnovu kojeg je dobila podršku na izborima. U slučaju Srbije ne samo da ne postoje redovni izbori, pa samim tim ni osnovna predvidljivost u političkom životu, ne postoje ni uslovi za slobodne i poštene izbore, što se ponavlja godinama, tako da se može govoriti o hroničnom nedostatku legitimiteta za nosioce vlasti.

Neregularnost ovih izbora posebno je obeležilo premeštanje stanovnika radi glasanja i kupovine glasova stranačkim i državnim novcem. U uređenim demokratskim državama takva praksa je nezamisliva. Televizije sa nacionalnom pokrivenošću su pod isključivom kontrolom partije na vlasti, što takođe nije moguće u uređenim demokratskim državama. I u Srbiji je to protivzakonito, ali Srbija je daleko od vladavine prava i svih drugih vrednosti demokratske države.

Vlast ima demokratsku legitimaciju ako ima dovoljnu podršku građana, ako ima neupitni proceduralni legitimitet (ako se poštuju demokratske procedure) i ako uvažava i poštuje opšteprihvaćeni sistem vrednosti – (vladavina prava, pravna država, sloboda, jednakost, ljudska prava, itd). Nažalost, u Srbiji ne postoji proceduralni legitimitet, osporava ga veliki broj aktera i građana, a iz toga proizilazi da se ne zna koliku podršku imaju oni koji su se proglasili pobednikom na izborima. Što se tiče opšteprihvaćenih vrednosti, one se ne poštuju u praksi, tako da se može reći da ova vlast nije legitimna ni u jednom segmentu demokratskog shvatanja legitimnosti. Drugim rečima, vlast u Srbiji nije legitimna ni u pogledu izborne volje, jer nije slobodno i pošteno utvrđena, niti je legitimna zbog narušenih demokratskih procedura, a nije legitimna ni zato što se ne poštuje opšteprihvaćeni i Ustavom utvrđeni sistem vrednosti, takođe je sporna i zbog načina vladavine koji javni interes podređuje užem, stranačkom..

Evropski parlament o izborima u Srbiji

Evropski parlament (EP) je *Rezolucijom* tražio međunarodnu istragu nepravilnosti na decembarskim izborima u Srbiji. Naime, posle *Rezolucije* koja je doneta ogromnom većinom, u kojoj se ukazuje na neregularne izborne uslove i izborni proces, Evropski parlament je zatražio i jednu međunarodnu nepristrasnu istragu koja bi utvrdila činjenice povodom ozbiljnih indicija o povredi izbornog procesa. U izveštaju se navodi da Evropski parlament žali što su srpski parlamentarni i lokalni izbori održani 17. decembra 2023. godine *odstupili od međunarodnih standarda i obaveza Srbije na slobodne i poštene izbore zbog uporne i sistematske zloupotrebe institucija i medija od strane aktuelnih zvaničnika da bi stekli nepravednu i neprikladnu prednost*.²¹ „Izražavamo ozbiljnu zabrinutost zbog tih nepravilnosti i ukupnog izbornog okruženja, koji je pao ispod očekivanih standarda za zemlju kandidata za članstvo u EU. Podsećamo srpske vlasti da je pravilno funkcionisanje demokratskih institucija Srbije u srži procesa pridruživanja Srbije EU i metodologije pristupanja EU“, navodi se u tekstu *Rezolucije*.

U tački 2 *Rezolucije* EP kaže se da je posmatračka misija konstatovala da su izborni dan obeležili *brojni proceduralni nedostaci, uključujući nedoslednu primenu zaštitnih mera tokom glasanja i prebrojavanja, česte slučajeve prenatrpanosti, kršenja tajnosti glasanja i brojne slučajeve grupnog glasanja*. „Izražavamo ozbiljnu zabrinutost zbog tih nepravilnosti i ukupnog izbornog okruženja, koji je pao ispod očekivanih standarda za zemlju kandidata za članstvo u EU. Podsećamo srpske vlasti da je pravilno funkcionisanje demokratskih institucija Srbije u srži procesa pridruživanja Srbije EU i metodologije pristupanja EU“, navodi se u tekstu *Rezolucije* Evropskog parlamenta.

²¹ „EP smatra da se ovi izbori ne mogu smatrati održanima u pravednim uslovima; uznemireni smo izveštajima o široko rasprostranjenim i sistemskim prevarama koje su ugrozile integritet izbora u Srbiji.“ https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-9-2024-0106_EN.pdf, pristup: 24. septembar 2024.

Evropski parlament ukazuje u Rezoluciji na to da postoje brojni dokazi prikupljeni od strane međunarodnih i domaćih posmatrača koji pokazuju aktivnosti koje su prethodile i tokom izbornog dana. Te aktivnosti su mogle promeniti izborni ishod ili su mogle kritično uticati, posebno na rezultate izbora za Grad Beograd i ozbiljno narušiti legitimitet parlamentarnih izbora.

U tački 4 *Rezolucije* EP poziva se na nezavisnu istragu uglednih međunarodnih pravnih stručnjaka i institucija o neregularnostima parlamentarnih, pokrajinskih i lokalnih izbora, sa posebnim osvrtom na izbore za Skupštinu grada Beograda, kao pojedine navode uključujući i one u vezi sa organizovanim migracijama birača na lokalnom nivou koje prevazilaze delokrug obuhvaćen izveštajima OEBS/ODIHR; podržavamo brzo *organizovanje ad hoc misije za utvrđivanje činjenica* u Srbiji, uz učešće Evropskog parlamenta.

Evropski parlament je pozvao Evropsku komisiju da pokrene *inicijativu za slanje ekspertske misije u Srbiju* kako bi procenila situaciju sa navedenim izborima i postizbornim dešavanjima, sa idejom da se olakšaju preduslovi za uspostavljanje neophodnog društvenog dijaloga koji bi doveo do ponovnog uspostavljanja javnog poverenja u institucije i rešavanje sistemskih pitanja vladavine prava u Srbiji (Tačka 5 *Rezolucije* Evropskog parlamenta).

Rezolucija izražava i žaljenje u tački 6 zbog nedostatka institucionalnog odgovora na ozbiljne sumnje o umešanosti zvaničnika u izbornu manipulaciju i zloupotrebu, što kao posledicu ima *nekažnjivost, produbljivanje nepoverenja u institucije* i podstiče nastavak ovakve prakse. Da bi se tome stalo na put, u *Rezoluciji* se naglašava važnost detaljne istrage svih pritužbi u vezi sa izborima, uključujući i zahtev podnet Ustavnom sudu za poništavanje izbora.

Potom se u sledećim dvema tačkama izražava žaljenje zbog *nedostatka rezultata u procesuiranju i sankcionisanju prekršaja na izborima*, uključujući ozbiljne optužbe o nezakonitoj manipulaciji biračkim spiskom i biračkim pravima, pritiske i zastrašivanja građana i izbornih kandidata, slučajeve korupcije, falsifikovanja potpisa građana, klijentelizma, nelegitimne i nezakonite zloupotrebe podataka o građanima, zloupotrebe državnog

položaja i nedostatak efikasnih mehanizama za sprečavanje nosilaca vlasti da steknu nepravednu institucionalnu prednost na izborima. Takođe, vlasti u Srbiji se pozivaju da istraže, krivično gone i privedu pravdi one koji su odgovorni za bilo koja krivična dela tokom izbora i za napade na studente. Međutim, ovakvi zahtevi su očekivano ignorisani, jer bi u suprotnom režim potkopavao temelje na kojima počiva stvaranje prividnog legitimiteta.

Evropski parlament je ovom *Rezolucijom* osudio i *orkestrirane napade državnih zvaničnika na posmatrače izbora*, uključujući članove Evropskog parlamenta: „Duboko smo zabrinuti zbog pokušaja diskreditacije i zastrašivanja posmatrača; pozivamo srpske vlasti da preduzmu sve neophodne korake da izbegnu bilo kakve dalje kampanje dezinformacija protiv posmatrača izbora i da uspostave uslove koji omogućavaju domaćim i međunarodnim posmatračima da efikasno obavljaju svoj posao, da ih zaštite od bilo kakvog nasilja, pretnji, odmazde, štetne diskriminacije, pritiska ili bilo koje druge samovoljne radnje kao posledice njihovog legitimnog ostvarivanja svojih prava i sloboda“. *Rezolucija* se nije zaustavila samo na osudi takvog ponašanja vlasti, nego je i pohvalila rad domaćih posmatrača iz Centra za istraživanje, transparentnost i odgovornost (CRTA) i Centra za slobodne izbore i demokratiju (CeSID) u okviru izbornog procesa (tačka 9).

Ukazao je EP i na to da bi trebalo prekinuti sa čestom *zloupotrebom vanrednih izbora* (tačka 12) i da bi trebalo vratiti poverenje biračkog tela u izborni proces kroz omogućavanje potpune transparentnosti izbornih procedura i kroz odgovornost organa vlasti koji sprovode izbore ili se mešaju u njih. Takođe, Evropski parlament je pozvao srpske vlasti da u potpunosti i suštinski sarađuju sa OEBS-om, Evropskom unijom i Savetom Evrope i da olakšaju inkluzivan proces u obezbeđivanju izbornih prava i sloboda uz učešće domaćih posmatrača izbora i političkih stranaka (tačka 13).

Rezolucijom se iskazuje i zabrinutost zbog toga što *Srbija nije primenila mnoge dugogodišnje preporuke OEBS-a* u vezi sa glavnim pitanjima izbornog procesa, uprkos tome što je na to više puta pozivana, uključujući i od strane Evropske komisije

(tačka 14). EP je pozvao Srbiju da sprovede preporuke iz zajedničkog mišljenja Venecijanske komisije i OEBS-a iz decembra 2022. o ustavnom i zakonskom okviru koji reguliše funkcionisanje demokratskih institucija u Srbiji, posebno o pristupu konkurentskih kandidata medijima, povećanju transparentnosti i odgovornosti finansiranja kampanje, mera za suzbijanje pritiska na birače, zloupotrebe administrativnih resursa mnogo pre narednih izbora kako bi se sprečile nove nepravilnosti i prevare i garantovalo demokratsko funkcionisanje zemlje (tačka 15).

Srbija je *pozvana i da primeni preporuku ODIHR-a da sprovede sveobuhvatnu reviziju jedinstvenog biračkog spiska* (UVR), kako bi se pozabavila zabrinutošću u pogledu tačnosti, uključujući navode o migraciji birača i upisima preminulih osoba; zabrinuti smo zbog navoda da je Jedinstveni birački spisak već zabeležio značajan porast birača u gradovima u kojima će se lokalni izbori održati kasnije 2024. godine.²²

Evropski parlament se posebno osvrnuo i na *odsustvo medijskog pluralizma* tokom predizborne kampanje, *dezinformacije i obilje neetičkog i pristrasnog medijskog izveštavanja* u korist vladajuće stranke. No, to je stanje stvari i kada nema izbora. *Rezolucija* je registrovala i da je veliki broj medija pod uticajem ili kontrolom vlasti, što je dovelo do neravnopravnih uslova za opozicione kandidate tokom kampanje; osuđujemo napade koje su mediji bliski vlasti pokrenuli na novinare koji kritikuju vlast. Takođe, ukazano je na *neprimereno prisustvo predsednika države* pre same kampanje i u njoj samoj, iako nije bilo predsedničkih izbora, i na brisanje granice između institucije predsednika, države i političke stranke na vlasti (tačka 18).

Uprkos novim zakonima o elektronskim medijima i javnom informisanju i medijima, uslovi i pluralizam u medijima su

²² EP poziva na reformu efikasnosti mehanizama za nadzor kampanje, uključujući Agenciju za sprečavanje korupcije i Komitet za nadzor kampanje, kako bi se osiguralo blagovremeno i transparentno postupanje po žalbama koje se odnose na zloupotrebu javnih sredstava i resursa (tačka 21). Naglašava da Srbiji, kao zemlji kandidatu za članstvo u EU, nedostaju dovoljno primenjeni osnovni EU i međunarodni demokratski standardi; pozivamo srpske vlasti da obezbede dovoljno demokratskih garancija za održavanje sledećih redovnih lokalnih izbora 2024, kao i budućih izbora (tačka 22).

se pogoršali prema oceni Evropskog parlamenta. Regulatorno telo za elektronske medije (*REM*) *zanemarilo je svoje zakonske obaveze da pažljivo prati kampanju u medijima, izveštava o njenim nalazima i sankcioniše medije koji su kršili zakon, širili govor mržnje i kršili novinarske standarde*, ocenjuje se u *Rezoluciji* (tačka 19).²³

Ukazuje se i na to da su *svi osim jednog saziva srpskog parlamenta u proteklih 12 godina bili raspušteni prevremeno* i da nastavak nepotrebnih vanrednih izbora ne doprinosi političkoj stabilnosti. Takođe, u *Rezoluciji* se kaže da stalni prevremeni izbori, stalni način kampanje i duga odlaganja u formiranju vlada ne doprinose efikasnoj demokratskoj upravi zemlje, već slabe parlament, kao i da dovode do nedostatka parlamentarnog zakonodavnog nadzora i legitimiteta (tačka 23).

Ni decembarski izbori 2023. godine nisu bili održani u regularnom terminu, nego već posle manje od dve godine od održavanja prethodnih parlamentarnih izbora. Opozicija je tržila vanredne parlamentarne izbore zbog nasilja u društvu i nespremnosti vlasti da se ozbiljno suoči sa tim. No, to nije bio pravi razlog raspisivanja parlamentarnih izbora. Pravi razlog je bio taj što bi parlamentarni izbori bili potrebni vlastima za lakšu i jaču mobilizaciju birača na izborima za Grad Beograd. Bilo kako bilo, izbori su raspisani prevremeno, nije bilo elementarnih uslova za slobodne i poštene izbore, a izborni proces je bio neregularan prema izveštajima domaćih i stranih posmatrača. I tako su ovi izbori dodatno problematizovali legitimitet vladajuće većine umesto da ga ojačaju, što je između ostalog i jedna od funkcija prevremenih izbora.

²³ U tački 20 *Rezolucije* se kaže: Izražavamo zabrinutost zbog slučajeva uvredljivih napada i jezika u kombinaciji sa uznemiravanjem novinara, aktivista za ljudska prava i organizacija civilnog društva, u nekim slučajevima koji dolaze od vladinih zvaničnika, posebno pre izbora; pozivamo srpske vlasti da se suprotstave stranom mešanju i kampanjama dezinformacija, da snažno unaprede zaštitu nezavisnog novinarstva i da obezbede transparentan medijski pejzaž; naglašavamo da institucije EU moraju učiniti više kako bi osigurale zaštitu prava i sloboda srpskih novinara i medija; ističemo da pristup pretprištupnom finansiranju treba koristiti kao sredstvo za zaustavljanje daljeg pogoršanja situacije sa slobodom medija.

Evropski parlament se osvrnuo u *Rezoluciji* i na proteste povodom izbornih neregularnosti, podvlačeći važnost *slobode govora i pravo svakog da izrazi svoje stavove i učestvuje u mirnim protestima*; u tom kontekstu osudio je nesrazmernu upotrebu policijskog nasilja protiv onih koji su protestovali zbog izborne prevare.²⁴

U pretposlednjoj, 28. tački *Rezolucije* Evropski parlament je iskazao *spremnost da bude angažovan i pažljivo prati postizborna dešavanja u Srbiji* i da se obavezuje da će podržati reforme koje jačaju demokratiju i unapređuju Srbiju na putu pristupanja EU i pozvao EU da učestvuje u unutrašnjem dijalogu u Srbiji između Vlade i opozicije kako bi se prevazišla klima duboke političke polarizacije. Evropski parlament je ocenio da je najpogodnija institucija koja može da deluje kao konstruktivan facilitator i da deluje u tom smeru.

Rezolucija Evropskog parlamenta bila je neuobičajeno oštra i ne toliko diplomatska. Izostale su blage kvalifikacije o nepravilnostima koje su se ranije mogle čuti. Ovoga puta je nedvosmisleno rečeno da su u pitanju *sistemske neregularnosti* u kojima su učestvovali ne samo politički akteri nego i institucije. A upravo su opozicija i neki neutralni posmatrači rekli da su ljudi u institucijama u ime institucija koje predstavljaju svojim nečinjenjem, ali i činjenjem, učestvovali u izbornom prekrajanju volje birača. Njihova opšta ocena je da se ne radi o nepravilnostima koje su uobičajene za uređene demokratske države, nego da se radi o organizovanom sistematskom i sistemskom prekrajanju izbornih rezultata. Naime, i u uređenim demokratskim državama postoje nepravilnosti, ali postoji i izborna administracija, policija,

²⁴ „...zabrinuti smo zbog navoda da su se agenti provokatori infiltrirali na proteste da bi izazvali intervenciju policije; zabrinuti smo zbog procena da su neki učesnici protesta od 24. decembra 2023. bili izloženi nesrazmerno oštrom tretmanu policije i pravosuđa u oštroj suprotnosti sa praksom srpske policije u prethodnim slučajevima protesta u zemlji; pozivamo EU i diplomatske misije država članica da nastave da prate tekuće pravne slučajeve u vezi s protestima... Oštro osuđujemo nepotkrepljenje tvrdnje srpskih vlasti da su države članice EU bile umešane u organizovanje postizbornih protesta; žalimo što su protesti iskorišćeni kao povod za širenje anti-Eu molim proverite da li je ovako u originalu napisano narativa u medijima bliskim vladajućoj stranci“ (tačke 24 i 25).

tužilaštvo, sudstvo, Ustavni sud, koji reaguju kada se pojave nepravilnosti. U Srbiji su, prema ocenama opozicionih aktera, ali i nekih neutralnih posmatrača, ljudi u tim institucijama deo tima koji je organizovao i sproveo prekrajanje izborne volje birača, a potom se bavio uklanjanjem tragova.

To su ustanovili i domaći i strani posmatrači izbornog procesa. Evropski parlament je upravo na osnovu njihovih nalaza, svedočenja i materijalnih dokaza sačinio *Rezoluciju* u kojoj je Evropskoj komisiji upućen poziv da se bavi utvrđivanjem činjenica povodom neregularnosti na decembarskim izborima i dugoročnije uspostavljanjem uslova za slobodne i poštene izbore.

Predstavnici vlasti su, umesto da reaguju primereno, na sve navedene nalaze ponavljali kako *Rezolucija* nije obavezujuća. Ono na čemu je insistirala opozicija i dobar deo javnosti jeste da je Ustav obavezujući, a da on propisuje slobodne i poštene izbore.

Važno je podvući da je Evropski parlament pravio jasnu razliku između odgovornosti vlasti za aktuelnu situaciju i građana Srbije koji su žrtve nedemokratskog režima. Cilj *Rezolucije* EP je bio da ukaže na probleme i pomogne našoj zemlji i građanima, a režim je to predstavio u sasvim drugom svetlu – kao udar na državni suverenitet. Ono što je važno pomenuti jeste da je Vlada Srbije pozvala posmatrače izbora iz EU, a kada joj se nisu sviđeli izveštaji, počela je da negira probleme umesto da se suoči sa njima. Evropski parlament je od Srbije tražio da poštuje svoje zakone i sprovodi slobodne i poštene izbore, što su joj obaveze na putu evropskih integracija.

Već dugo vlast u Srbiji nije legitimna. Vlast nije legitimna kada na nelegalan način dolazi do šanse da upravlja državom, ali isto nije legitimna ako ne radi u javnom interesu, nego prvenstveno u interesu onih koji upravljaju. Vlast koja počiva na prekrajanju izborne volje i kupovini glasova ne samo da nema legitimitet nego nema ni legalitet. Kupovina i krađa glasova su krivična dela, tako da se referentni okvir izbornog procesa prelio iz okvira legitimnosti i u polje legalnosti.

Ponovljeni izbori, ponovljene neregularnosti: lokalni izbori 2024.

Koliko je ko dobio na neregularnim izborima, manje je važno od toga što su oni protivustavni i protivzakoniti. I to je ono što legitimitet Vlade čini spornim i posle decembarskih izbora 2023. godine. Posle toga je došlo do ponavljanja izbora u Beogradu, ali su predstavnici vlasti izneli da to nije zbog neregularnosti, nego zbog toga što niko nije mogao da obezbedi potrebnu većinu. Opšti je utisak da je aktuelna vlast mogla da obezbedi neophodnu većinu već oprobanim protivzakonitim i nečasnim sredstvima, ali da bi to zbog prilično raširenog nezadovoljstva među građanima moglo izazvati nepredvidljive reakcije. Na ponovljenim beogradskim izborima deo opozicionih stranaka je izašao na izbore uprkos lošim izbornim uslovima, dok je deo opozicije bojkotovao te izbore upravo zbog loših izbornih uslova.

U javnosti se razvila polemika o tome da li oni koji izlaze na izbore daju legitimitet izornoj krađi. Oni koji su bojkotovali te izbore tvrdili su upravo to, dok su oni koji su izašli na izbore tvrdili suprotno – da oni izlaskom na izbore ne daju legitimitet onome ko će uz pomoć neregularnosti dobiti potrebnu većinu, nego upravo suprotno – da osporavaju takve izbore i nerado izlaze na izbore pod nedemokratskim uslovima, ali da nemaju drugi način kojim bi mogli da promene to stanje, osim da otkrivanjem novih neregularnosti pokrenu masovno nezadovoljstvo. Ni jedni ni drugi nisu uspeli u svojoj nameri. Razjedinjavanje opozicije samo je olakšalo posao aktuelnoj većini. To što je deo opozicije učestvovao na izborima pod neregularnim okolnostima ne znači da je to samo po sebi legitimizovalo neregularnosti. Kao što je već rečeno, da bi Vlada bila legitimna, ona mora da dobije podršku po valjanoj demokratskoj proceduri koje nije bilo, a potom da Vlada mora da radi u javnom interesu, što se ne dešava godinama ni posle jednih izbora i najzad, da se Vlada ponaša u skladu sa ustavom definisanim, opšteprihvaćenim vrednostima i principima, što takođe nije slučaj. Prema tome, Vlada nije legitimna ni u jednom od tri segmenta koja čine legitimnost.

Već sama činjenica da nema osnovnih uslova za slobodne i poštene izbore je dovoljna da se ospori legitimitet ovih izbora. Na njima je učinjen korak više: uhvaćeni su na delu oni koji su na različite načine prekrajali izbornu volju birača, postoje dokazi, postoje žalbe, tužbe, inicijative, postoje nalazi međunarodnih i domaćih posmatrača, postoji *Rezolucija* Evropskog parlamenta.

Posle ovih izbora nametnulo se pitanje na koji način Evropska komisija i Evropski parlament mogu da utiču na to da se organizuju izbori pod ravnopravnim i poštenim uslovima, s obzirom da je Srbija na putu evropskih integracija i da na tom putu jasno i nedvosmisleno stoji da je jedan od uslova za ulazak u Evropsku uniju vladavina prava koja uključuje i slobodne i poštene izbore.

Primeri Severne Makedonije i Crne Gore pokazali su da je to moguće kada za to ima volje. Stvoriti ambijent da se izborni uslovi drastično poboljšaju podrazumeva čišćenje i kontrolu biračkih spiskova, oslobađanje elektronskih medija sa nacionalnom pokrivenošću, pre svega RTS-a, i stvaranje slobodnog i profesionalnog REM-a, zaustavljanje pritisaka i ucena, javnog i organizovanog glasanja, kupovine glasova... Ali ništa od toga neće biti moguće ako ne postoje profesionalna administracija i ministarstvo unutrašnjih poslova, samostalno tužilaštvo i nezavisno sudstvo. Ono što je Srbiji neophodno je istovremeno konkretno kratkoročno otklanjanje defekata i sistematska dugoročna izgradnja institucija koje bi sprečavale izborne neregularnosti. Slobodni i poštenu izbori su važan prvi korak na putu stvaranja legitimne vlasti, ali i legitimne političke zajednice i društva u kojem je javni interes na prvom mestu.

Izbori od 17. decembra 2023. godine su jasnije nego ikada pokazali da su za režim Aleksandra Vučića demokratske procedure, institucije i vrednosti samo puki instrumenti za legitimizaciju autoritarne vladavine. Drugim rečima, jasnije nego ikada ranije se pokazalo da njegova vlast nije legitimna ni u jednom segmentu: niti u pogledu demokratski izražene podrške, niti u pogledu poštovanja procedura, niti u pogledu uvažavanja demokratskih vrednosti na kojima počivaju uređene demokratske države.

Srbija formalno ima sve što je neophodno da bi se mogla nazvati demokratskom državom od Ustava do izbora, ali sve to je samo fasada lišena istinskog demokratskog sadržaja.

Većina formirana u Republičkoj izbornoj komisiji (RIK), Pokrajinskoj ili Gradskoj izbornoj komisiji (GIK) proizašla je iz formiranja fantomskih izbornih lista uz pomoć logističke podrške SNS-a koje nemaju stvarno uporište među biračima, uz pomoć falsifikovanih ili „pozajmljenih“ potpisa podrške neophodnih za učešće u izbornoj trci. Takve fantomske izborne liste imale su pravo na članove izborne administracije na svim nivoima i služile su za preglasavanje i upravljanje izbornim procesom u skladu sa željama SNS-a, a ne u skladu sa stvarnim stanjem stvari tokom izbornog procesa.

Činjenje i nečinjenje državnih organa pokazuju da su institucije pod kontrolom vladajućeg SNS-a i da se ne usuđuju da profesionalno obavljaju svoj posao. Ovi izbori su bili do te mere neregularni da je jedino ispravno rešenje za izlazak iz postizborne krize izazvane neregularnostima poništavanje izbora u Beogradu, pokrajinskih u Vojvodini i republičkih, ali i u lokalnim sredinama, analogno onome što se dešavalo na drugim nivoima. Otuda je pokrenuta inicijativa za poništavanje izbora pred Ustavnim sudom.²⁵

Ovaj izborni proces potvrdio je da je Srbija fasadna demokratija i da je, izuzev kratkog perioda od 2000. do 2012. godine, izborni proces bio tek puki instrument za legitimizaciju autoritarne vladavine. U takvim okolnostima građani nemaju mogućnost da u potpunosti ispolje svoju političku volju, a kamoli da aktivno participiraju u donošenju političkih odluka. Građanima u takvoj situaciji ne preostaje ništa drugo nego da institucionalno i vaninstitucionalno čuvaju i brane ideju demokratije u Srbiji.

²⁵ Profesor Marinković je tim povodom rekao: „Ostalo je još da vidimo šta će reći Ustavni sud, ali ako iscrpimo sve pravne mehanizme bez rezultata, onda ćemo moći da zaključimo da više nismo ni pseudodemokratija, već da smo prešli u autokratiju“. <https://www.danas.rs/vesti/politika/marinkovic-nepravilnosti-su-toliko-ozbiljne-da-nalazu-ponistavanje-izbora/>, pristup: 15. januar 2024.

Masovne demonstracije su insitucionalni vid borbe sve dok su mirne, jer je Ustavom zajemčena sloboda građana na okupljanje, ali ako to nije dovoljno, i razni oblici građanske neposlušnosti postaju legitimno sredstvo vaninstitucionalne borbe.

Velika većina građana Srbije živi u uslovima u kojima nema informacije na osnovu kojih može da donese relevantne odluke na izborima, niti o bilo kojim drugim važnim životnim pitanjima. Sređivanje biračkih spiskova i medijske infrastrukture prvi su neophodni koraci ka uređenju uslova za slobodne i poštene izbore, a to je preduslov za izgradnju uređene demokratske države.

LEGITIMNOST I GRAĐANSKI OTPOR

Zašto se pokoravati – pitanje je staro koliko i ideja i praksa vladanja i upravljanja. Ono se pojavljivalo u obliku najmanje tri potpitanja:

1. Zbog čega čovek ima osećaj, obavezu ili potrebu da ispunjava ono što vlast očekuje od njega i kroz epohe odgovori su bili drugačiji;

2. Koje je državno uređenje najprikladnije? Platonova država, Aristotelova politeja, Avgustinova Civitas Dei, Kantova Respublica noumenon, Hegelova idealna država, ovaploćenje apsolutnog uma, Marksova komunistička zajednica, Veberova racionalna vlast (Stanovčić, 2006: 93–94), liberalna ili deliberativna demokratija...

3. Na osnovu čega vlasti zahtevaju poslušnost podanika ili građana? Koji su osnovi tih zahteva? Različita vremena davalu su različite odgovore, ali je oduvek postojala potreba vlasti za legitimitetom, bilo da je vlast sama generiše, da je u pitanju „božja volja“ ili dobrovoljni pristanak podanika ili građana. Takođe, veoma važno pitanje je i koji su modeli odnosa prema vlasti koja upravlja silom i ne mari za pravdu i vrednosti? Odnos prema vlasti koju podanici ili građani ne smatraju legitimnom? Nekada je to praksa *ketmana*, veština pretvaranja da se veruje u neki sistem ili njenog vladara (Miloš, 2023: 69–95), nekada tiranocid, a nekada građanska neposlušnost, otpor ili pobuna samosvesnih

građana. Čovek poprima različite oblike ketmana u potrazi za prihvatanjem ili komformizmom, ali to je kameleonska pozicija izazvana strahom²⁶ a ne iskrenom podrškom poretku, ideologiji ili bilo kojoj sferi društvenog života u sistemu lišenom pravog legitimiteta.

Kada je čovek tretiran ponižavajuće, kada nije čak ni podanik, pa ni rob, kada je proglašen za ljudski otpad, kada „živi u skladu s psihologijom mrcine“ (Stanovčić, 2006: 89), on postaje potencijalno opasno oružje protiv tiranije. Tako se javlja ideja tiranocida. La Boesi je u *Raspravi o dobrovoljnom ropstvu* tražio neposlušnost, nepokoravanje tiranskoj vlasti, pa i regicid – vladarevu likvidaciju kao krajnju meru (Boesi, 2001). Kao antipod Hobsu i Makijaveliju Etjen de la Boesi piše „u čast slobode, protiv tirana“.²⁷

Za stvaranje političke samosvesti bili su potrebni vekovi emancipacije i evolucija političke kulture iz autoritarne u demokratsku političku kulturu koja se temelji na humanističkim vrednostima poput slobode i jednakosti, principima ograničavanja vlasti i na participaciji građana u političkom životu. U demokratskoj političkoj kulturi čovek je počeo da se pita, tražeći odgovor u sebi a ne u vlastima, zašto da se pokoravam vlasti? Počeo je da se pita ne samo šta bi trebalo da učini kako bi bio dobar građanin nego i šta bi vlast trebalo da učini kako bi postojalo dobro uređeno društvo u kojem vlast brine o javnom interesu. Dužnosti se u takvim društvima prihvataju kao cena za garantovanje ljudskih prava i sloboda i ostvarivanje javnog interesa, a odnos vlasti i građanina kao dvostrani odnos međusobnog uvažavanja.

- Sve postaje sporno tamo gde je sve nametnuto (Edmund Berk).
- Čovek nikada ne može biti samo sredstvo, već se uvek mora uzimati kao cilj (Kant).

²⁶ Pjotr se posle iskustva u sibirskom logoru i uprkos tome što su mu staljinisti ubili oca, identifikuje s vlašću i čini sve da ga ona prihvati (Milošević, 1983: 267).

²⁷ Videti: (Vejvoda, 2001: 5–15).

Između ove dve tvrdnje smestio se smisao legitimnosti. U savremenim demokratskim društvima nema pasivne bezuslovne poslušnosti, potreban je pristanak i dvosmerni uvažavajući odnos između vlasti i građanina.

Kada se vlast prigrabi silom ili prevarom, ili kada je način vladavine suprotan pravdi i pravičnosti i u neskladu sa zakonima i ustavom, onda takva vlast nije legitimna. Ako je vladavina rđava, a zakoni nepravični, građanski otpor je opravdan, pa i nužan. Građanski otpor tada postaje građanska dužnost.

GRAĐANSKA NEPOSLUŠNOST I LEGITIMNOST

Savremene teorije građanske neposlušnosti

Koncept građanske neposlušnosti povezuje se sa formom konstitucionalnih demokratija. No, i u Rolsovoj i Habermasovoj teoriji koncept građanske neposlušnosti otvara složeno pitanje o uzajamnoj povezanosti, ali i *napetosti između principa legaliteta i legitimiteta*. Ta povezanost, ta napetost otkriva na koji se to pravno-politički način stvarnost nadgrađuje nekim ukorenjenim standardima – u političkoj kulturi, vrednostima, moralu utisnutom u svest građana. Ta povezanost i napetost *između principa legitimnosti i principa legaliteta razrešava se tzv. paradoksom vladavine prava*.

Dva su uslova da bi jedan politički oblik bio ispravan: prvi je da vladavina mora biti u skladu sa opštim interesima političke zajednice; drugi pak da politička vlast i volja upravljača mora biti u skladu s nekim opšteprihvaćenim normama koje postoje u okviru političke zajednice. Ova dva uslova sažimaju se u načelima legitimiteta i legaliteta.

Demokratija je jedan neophodan ali ne i dovoljan uslov za legitimnost vlasti i za valjanost postupaka, pa i sadržine zakona koje vlast donosi. Izbori daju pravo na vladanje onome ko je izabran, ali da bi vladavina bila legitimna, neophodno je da i sam način vladanja i upravljanja mora biti legitiman i u skladu sa načelima vladavine prava.

Habermas i Rols o građanskoj neposlušnosti

Pojam građanske neposlušnosti nema opšteprihvatljivu definiciju, ali su neki elementi ovog pojma šire prihvaćeni u naučnoj zajednici. Ti elementi obuhvataju čin neposlušnosti prema nepravednom zakonu koji nije u skladu sa elementarnim načelima pravde, zatim nenasilan način ispoljavanja neslaganja (što ga razlikuje od pobune ili drugih vidova političkog otpora); i delovanje u javnoj sferi (Pavićević, 2009: 9–10), a pojedini autori insistiraju i na prihvatanju sankcije koja sledi za ovakav antilegalni čin (Bezinović, 2003: 46). Dakle, ne samo da bi trebalo *javno i nenasilno kršiti nepravednu normu, nego i biti spreman na zakonsku sankciju za kršenje prava*. Ovakav pristup polazi pre svega od toga da je građanska neposlušnost simbolički čin čija je svrha javno iskazivanje stava o neprihvatanju zakona i pokretanje društvene akcije da se on promeni.

Građanska neposlušnosti pravni poredak u načelu prihvata, odbacuje se jedino pojedinačni zakon za koji se smatra da narušava pravdu. U nekim slučajevima može biti reči o nizu zakona. Gde je granica između građanske neposlušnosti i pobune? Kada je broj nepravednih zakona, zakona protiv javnog interesa, toliki da njihova primena dovodi u pitanje ceo poredak, u tom slučaju građanska neposlušnost je opomena pred pobunu.

Ravnoteža odnosa između morala i prava tema je izučavanja od kako postoje i moral i pravo. Sa izgradnjom moderne demokratske države postavilo se i pitanje otpora zakonima koji su doneti na legalan način od vlasti koja ima podršku većine građana uz poštovanje predviđene procedure. *I da li se građanska neposlušnost odnosi samo na neprihvatanje zakona koji nije u javnom interesu ili se može odnositi i na činove kršenja ili ignorisanja dobrih zakona?*

Među najpoznatijim savremenim teorijama građanske neposlušnosti je Habermasova teorija, čiju je suštinu izložio u tekstu „Građanska neposlušnost – test za demokratsku pravnu državu“. Neposredni povod za nastanak tog teksta bio je protest protiv instaliranja nuklearnih raketa tipa „Peršing“ osamdesetih godina u Nemačkoj, ali se načelno može povezati sa protestima

različitih društvenih pokreta sedamdesetih godina – od mirovnih i ekoloških do feminističkih. Za Habermasa je građanska neposlušnost pokazatelj razvijene političke kulture. Ona ima veliki značaj za demokratsku ustavnu državu, jer je jedna vrsta društvenog mehanizma kojim se može uticati na poboljšanje demokratskog legitimiteta.

Demokratska država ne sme gledati na akte građanske neposlušnosti kao nešto što je štetno i opasno po poredak (Habermas, 1989: 54). Naprotiv, to je *legitimna korektivna tehnika kojom društvo brani javni interes od štetne političke prakse upakovane u ruho prava*.

Legitimitet države kod Habermasa ne počiva na strahu od kazne, nego na potrebi za pravičnošću.²⁸ Demokratska država donosi zakone poštujući javni interes i neka utvrđena proceduralna pravila koja postaju deo pozitivnog prava, a zakoni postaju legitimni jer se donose od strane ovlašćenog organa demokratski izabranog, po proceduri koja je takođe demokratski ustanovljena. Habermas kaže da postoje principi čije važenje ne sme biti dovedeno u pitanje bez obzira na to šta pravo na snazi nalaže, principi čije važenje ne sme zavisiti od toga da li je pozitivno pravo usaglašeno sa njima ili nije (Habermas, 1989: 57). To su metaustavni principi nastali u teoriji racionalizma i Kantove etike.²⁹

Moguće su situacije u kojima se donose zakoni koji ne ispunjavaju uslov usklađenosti sa metaustavnim principima. Zato demokratska država koja počiva na vladavini prava ne može zahtevati bezuslovnu i isključivu posvećenost pozitivnom pravu od svojih građana. Legalitet i legitimitet moraju uvek ostati „u odnosu napetosti“, što je bitna karakteristika koncepta građanske neposlušnosti. Kada su zakoni plod nametanja volje parlamentarne većine koja ne poštuje javni interes, onda dolazi do sukoba legaliteta i legitimnosti i onda građani posežu za građanskom

²⁸ O konceptu građanske neposlušnosti kod Habermasa detaljnije: https://www.academia.edu/3249477/Koncept_gra%C4%91anske_neposlu%C5%A1nosti_kod_Jirgena_Habermasa, pristup 11. septembar 2024.

²⁹ Isto.

neposlušnošću kako bi trenutnu vladajuću većinu korigovali i vratili je na put zaštite opšteg dobra.

Habermas se dobrim delom oslanja na Džona Rolsa kada piše o građanskoj neposlušnosti. Pre svega to se odnosi na Rolsove stavove da građanska neposlušnost uključuje *namernu povredu pravnih normi*, da je u pitanju *etički motivisan protest* i da se primenjuju *nenasilna sredstva*. Takođe, postoji preklapanje i u tome da zakonodavna većina može pogrešiti i prekršiti načela koja su konstitutivna za političku zajednicu. Imajući sve to u vidu, pojedini autori idu tako daleko da govore o Rols–Habermasovoj teoriji građanske neposlušnosti.³⁰

Ipak postoje bitne razlike: Rols smatra da zakonska nepravda nije dovoljna za građansku neposlušnost, nego da je ona „prihvatljiva“ samo kada je u pitanju izuzetna uskraćenost prava. Samo tada postoji opravdanje za protivzakonito delovanje. Rols smatra da neposlušnost koja je posledica različitih socio-ekonomskih zahteva nije dozvoljena, izuzev u slučaju da zakon ne predstavlja stvarno ograničavanje osnove jednakosti sloboda (Mesić, 2001: 20). Rolsovo je shvatanje građanske neposlušnosti uvek usmereno na odbranu prava. Habermas je margine građanske neposlušnosti značajno proširio tako da ga neki autori svrstavaju nasuprot liberalno-demokratskog Rolsovog pristupa u radikalno-demokratski pristup (Mesić, 2001: 22).

Za razliku od Rolsa koji polazi od zaštite individualnih prava, Habermas polazi od šireg pristupa koji obuhvata zaštitu načela političke reprezentacije i demokratije:

- Građanska neposlušnost je krajnje prirodno i poželjno sredstvo „čuvara legitimiteta“,
- I nije suština njene upotrebe samo u izuzetnim slučajevima, naprotiv, kao čuvar legitimiteta *građanska neposlušnost može biti podsticaj značajnih promena u političkom sistemu, promena koje bi vodile unapređenju reprezentativne demokratije i značajnijem uključenju oblika neposredne demokratije u politički sistem*. Hana

³⁰ Isto.

Arent je u svojoj kritici liberalnog pristupa istakla da „liberali“ *ne uspevaju potpuno da naprave razliku između građanske neposlušnosti i prigovora savesti*.³¹

Habermas poručuje da pravna država mora zadržati dimenziju reformisanja i samopopravljanja. On ne spori da *legalni poredak mora štiti privatnu autonomiju, ali ona nije nadređena niti pretpostavljena javnoj autonomiji* (Cohen, 1999: 391). Javna autonomija proverava legitimnost zakona i jednake je važnosti kao i individualna prava. Ona podrazumeva unapred ugrađene mehanizme korekture savremenog pravnog sistema, kao što su sudska ocena ustavnosti i zakonitosti (Ustavni sud) ili procedura više čitanja u zakonodavnom telu.

Kada legalni instrumenti za odbacivanje zakona koji su protiv javnog interesa ili za popravljavanje zakona koji su štetni po opšte dobro nisu dovoljni, pravo na građansku neposlušnost dobija svoje puno opravdanje i postaje društveni instrument – korektor.

Građanska neposlušnost se obrazlaže moralom a ne pravom. *Ona bi, po Habermasu, izgubila svoju suštinu kada bi bila institucionalizovana*. Međutim, to što nije institucionalizovana ne znači da je s one strane javnog interesa, naprotiv, njen smisao i jeste zaštita javnog interesa, a *njena snaga se crpi neposredno iz suvereniteta građanina*. Građani su svoj suverenitet preneli na izabrane predstavnike, ali to ne znači da oni posle toga mogu da rade mimo okvira javnog interesa. Kada pređu tu granicu, građani imaju pravo da koriguju vlast, pa i da traže povratak suvereniteta u svoje ruke.

Habermas odbacuje ideju „legalizam po svaku cenu“. *Niti se može, niti ima svrhe građansku neposlušnost proglašavati legalnim sredstvom otpora* – ona to nije, ali jeste legitimno sredstvo otpora delovanju protiv javnog interesa. Ali da bi neki čin bio čin građanske neposlušnosti, potrebno je ispuniti određene uslove kako se ne bi svaki akt neposlušnosti podvodio pod opravdanu, legitimnu neposlušnost. Onaj koji poseže za građanskom

³¹ Isto.

neposlušnošću ne sme da bira povode i sredstva koja nisu primerena situaciji. Drugim rečima, nije svako onaj ko se buni primer građanske neposlušnosti, postoji jasna razdvojenost mirnih i društveno angažovanih demonstranata od onih čija se neposlušnost ne može tako tretirati, kao na primer u odbrani nekog parcijalnog ili ličnog interesa. Nasilje svakako nije prihvatljivo. Tu se, naravno, postavlja pitanje ko je taj koji prosuđuje da se građanin koji krši zakon poziva na osećaj pravde većine? I tu, prema Habermasu, nema univerzalnog odgovora.

U krajnjem, država je ta koja mora da se odredi. Demokratska država niti može, niti sme da dozvoli da neko u njeno ime propagandnim sredstvima, etiketama i neutemeljenom kampanjom svaku neposlušnost tretira kao čin podrivanja porekla ili pokušaj protivzakonitog rušenja vlasti. Autokratski i totalitarni režimi svakako će upravo tako reagovati na svaku neposlušnost. Demokratska država, na drugoj strani, ako prepozna sve neophodne elemente neposlušnosti u nekom aktu svojih građana, uključujući motive i ciljeve, morala bi da odustane od uobičajenog sankcionisanja. Građanska neposlušnost nije obična vrsta delikta, smatra Habermas, i to bi svaka odgovorna vlast morala da ima na umu. Ako sudovi i drugi nadležni organi prekršioca norme u činu građanske neposlušnosti vide kriminal, ceo sistem se pretvara u tzv. *autoritarni legalizam*. Subjekt građanske neposlušnosti ne može biti kriminalac, on je branilac dostojanstva demokratske države i u suštini čuvar vladavine prava.³²

Apologete pravnog pozitivizma građansku neposlušnost vide isključivo kao protivzakoniti čin, ne razumevajući vrednosnu osnovu razvijene demokratije, niti ulogu koju u njoj igra politička kultura. Demokratska država bi trebalo da prihvati neutralnost prema verovanjima svojih građana, ali ne i neutralnost prema osnovama pravnog poretka koje su univerzalne. Ni sami nosioci vlasti nisu oslobođeni obaveze da poštuju nadustavna vrednosna i moralna načela.³³

³² Isto.

³³ Isto.

I kao što je Habermas smatrao građanskom neposlušnošću instaliranje američkih raketa srednjeg dometa na nemačkom tlu, tako i većina građana Srbije smatra da je eksploatacija litijuma bez garancija za zdravu životnu sredinu neprihvatljiva. I spremni su na građansku neposlušnost prema aktima i postupcima Vlade koji idu ka odobravanju tog projekta. Erhard Epler, jedan od vođa tadašnjeg mirovnog pokreta, postavio je pitanje koje je aktuelno u Srbiji danas: da li odluke koje se tiču bezbednosti svih građana smeju biti donete prostom većinom u parlamentu? Ili u slučaju Srbije još drastičnije, jednostranim činom Vlade?

Habermas smatra da građanin ne može biti neposlušan samo na osnovu sopstvenog shvatanja pravednosti, već mora da reaguje kod izvitoperenih zakona, te da pokuša da ih vrati u okvire javnog interesa na osnovu metaustavnih principa. Suština je u tome da pojedinac koji se odluči na protivpravno ponašanje u takvim slučajevima spasava i zajednicu a ne samo sebe.

Kada je odnos legalnosti i legitimnosti u pitanju, prema Habermasovom shvatanju humana dimenzija demokratije mora odneti prevagu nad pravnim pozitivizmom koji ne razume *legitimnu (a nelegalnu) prirodu građanske neposlušnosti*. Nacizam i fašizam su pokazali da vrednosno neprihvatljivi akti, antivilizacijski činovi i monstruoza politika mogu dobiti potpuno legalne forme.

Može se reći da je Habermas u građanskoj neposlušnosti video jednu vrstu testa za državu – odgovor njenih organa će pokazati da li je zaista dostojna (Lipset) da nosi pridev „demokratska“. A dostojnost je važan sastojak legitimnosti.

Građanska neposlušnost iz postmodernističkog ugla

Postmoderna i dekonstruktivisti zameraju Habermasu moderni pristup građanskoj neposlušnosti koju vidi prevashodno kao *graničara* demokratije. Polazeći od Deridinih (Jacques Derrida) pogleda, oni smatraju da su ovakvi činovi zapravo *jezgro, samo srce* demokratije.

Lase Tomasen tvrdi da je Habermasova građanska neposlušnost ambivalentan pojam, i da postoje relativno suprotstavljena tumačenja (Thomassen, 2007: 201). Jedno tumačenje bi bilo da je moguće racionalno pomirenje legaliteta i legitimитета stalnim popravljanjem zakona uz pomoć građanskog društva i javnog mnjenja. Građanska neposlušnost se može tumačiti i kao stalni korektor, jer je ustavna demokratija nedovršena. Tomase-nu je ovo drugo tumačenje prihvatljivo. Naime, polazeći od De-ride, Lase Tomasen smatra da je *ne samo nemoguće nego i nepo-trebno da se premosti jaz između legaliteta i legitimитета*.

Nije ispravno građansku neposlušnost posmatrati kao pri-vremeni mehanizam usavršavanja prava dok se ono ne uskladi sa načelima pravičnosti. Naprotiv, ne može se doći do savršene de-mokratije tako što će ljudi da smisle i ustoliče najpravičniji pore-dak. Nikad se pravo u potpunosti ne može uskladiti sa pravdom. Zato će mesta za građansku neposlušnost uvek biti.

Tomasen tumači i kritikuje Habermasa kada kaže da je de-mokratski sistem nedovršen projekat kojeg je, međutim, mogu-će dovršiti racionalnim izmenama. Kada zakoni budu racionalni, neće više biti potrebe za građanskom neposlušnošću. Tomasen smatra da *demokratija uvek ostaje neispunjen ideal, te da zbog toga građani nikad ne smeju biti zadovoljni trenutnim stanjem institucija ili pravila*. Akteri koji se služe građanskom neposlu-šnošću razumeju se kao neko ko se poziva na još neostvarenu pravdu, pravdu koja će tek doći, a ne na shvatanje pravde koje već postoji, ali je nekom pojedinačnom odlukom iznevereno (Thomassen, 2007: 206).

Građanska neposlušnost je instrument društva kojim rea-guje na odluke parlamentarne većine koja donosi zakone protiv javnog interesa i u neskladu sa vrednosnim i moralnim konsen-zusom. Naravno, postoje odluke koje po svojoj prirodi ne za-htevu konsenzus, pa ni kvalifikovanu većinu, ali kada je reč o važnim pitanjima kao što je to bio slučaj sa razmeštanjem nu-klearnih raketa na teritoriji Nemačke ili kao što je npr. eksploa-tacija litijuma, pri kojoj se ne može garantovati očuvanje zaštite okoline, onda su to pitanja koja se ne mogu donositi protiv volje građana. Iskopavanje litijuma u Srbiji je posebno problematično

što, osim navedenog problema izostanka garancija za očuvanje životne sredine, ne postoji mogućnost demokratske provere neposredne volje građana. Referendumi, baš kao i izbori, održavaju se u nedemokratskim uslovima, gde su gotovo svi relevantni mediji pod kontrolom vladajuće većine, takođe i sve državne institucije, uključujući i tužilaštvo i sudstvo u najvećoj meri.

Posmodernisti osporavaju i tezu da građanska neposlušnost nikad ne sme biti uperena protiv ustavnog poretka, jer smatraju da je to ograničenje koje trenutno stanje pretpostavlja procesu stalnih promena koje uključuju i neka bazična načela. Sve u svemu, *kada govorimo o građanskoj neposlušnosti, govorimo i o odgovornosti građana za zakone, a ne samo o njihovoj odgovornosti pred zakonima.*

Legitimnost građanske neposlušnosti

Kada se govori o opravdanosti građanske neposlušnosti, izlazi se iz sfere legalnosti i ulazi se u sferu legitimnosti, iz sfere pozitivnog prava u sferu prirodnog prava, morala i vrednosti. Sve donedavno štrajk je bio protivzakonit, žene nisu imale pravo glasa, deca su radila u skladu sa zakonom, zaštita na radu je bila vrlo ograničena, rasna segregacija je bila deo svakodnevnog života. I sve to je bilo legalno, u skladu sa pozitivnopravnim normama, ali je razvoj društvene svesti tražio izlaz iz tih skučenih okvira, te su se pod pritiskom građana menjali i zakonski okviri, a legitimnost je dobijala nove osnove.

Ako je građanska neposlušnost postala legitimna, odmah se samo od sebe nameće pitanje i njenog zakonskog uređenja. Nije li zakonito pravo na nepoštovanje zakona samo po sebi kontradiktorno? Na drugoj strani, ako građanin posle svih bezuspešnih zakonskih i demokratskih procedura za ostvarivanje ili zaštitu svojih prava naiđe na institucionalnu blokadu i opstrukciju – šta bi trebalo da radi? Da se prepusti nepravednim normama ili da delegirani suverenitet vrati u svoje ruke?

Tamo gde se narušavaju osnovna građanska i ljudska prava počinju razni oblici autokratije ili tiranije. Istovremeno, upravo

tamo, kao i tamo gde državne i društvene institucije ne rade svoj posao u javnom interesu, stvaraju se uslovi za građansku neposlušnost. Kada zakonodavac donosi zakon koji nije u skladu sa javnim interesom, kada zakon po svojoj suštini i nije pravi zakon (Stanovčić, 2014: 122), tada građani imaju moralno pravo da ne poštuju taj zakon i da traže njegovu suspenziju ili izmenu, ili promenu onih koji su ga doneli.

Metode nenasilnog otpora

Građanska neposlušnost može da dovede do pada vlasti, pa i da preraste u promenu prirode poretka, što zavisi od mnogo činilaca, ali pre svega od prirode režima i poretka i prirode nezadovoljstva onih koji ga iskazuju.

Profesor Džin Šarp (Gene Sharp) u knjizi *Od diktature ka demokratiji*, koja je prevedena na više desetina jezika, razmatra metode nenasilnog otpora „koji su pomogli milionima ljudi da osvoje slobodu bez nasilja“. Od 1980. godine, navodi, diktature su padale pred mahom *nenasilnim prkosom* naroda Estonije, Litvanije, Letonije, Poljske, Istočne Njemačke, Čehoslovačke, Bolivije, Filipina itd. Pomagao je proteste u Zambiji, Čileu, Argentini, Zairu, Nigeriji... „Slom diktatura u ovim zemljama nije uklonio i sve druge probleme u tim zemljama: siromaštvo, kriminal, birokratsku neefikasnost...“ (Vuković, 2019: 80).

Šarp je ukazivao na to da za uspešnu borbu protiv nedemokratskih režima nisu dovoljni samo čvrsta volja stanovnika i velika požrtvovanost demonstiranata, već i određeno taktičko znanje: „Čim izaberete da se borite koristeći nasilje, izabrali ste da se borite protiv najboljeg oružja vašeg protivnika. Morate biti pametniji“. U knjizi je nabrojao 198 metoda nenasilne borbe, „uputstava za sprovođenje revolucija“. Npr. korišćenje upečatljivih i lako prepoznatljivih simbola, izrugivanje režimu, proganjanje zvaničnika, zajedničko pevanje, parade, marševi, bojkoti, socijalna, politička i ekonomska nesarađnja, metodi nenasilnog protesta kao što su zvanične izjave (javni govori, pisma podrške, masovne peticije), komunikacija sa širokom javnošću (slogani,

simboli, novine, leci, pamfleti, radio, televizija), simbolični javni činovi (nošenje simbola, zastava, gestovi, zvuci), pritisci na pojedince, javni skupovi, kamuflirani protestni mitinzi, bojkot društvenih poslova, studentski štrajk, povlačenje iz društvenih institucija, protestna emigracija, potrošački bojkot, neplaćanje poreza, odbacivanje autoriteta, uskraćivanje lojalnosti, prikriivena neposlušnost, prkošenje blokadama, bojkot izbora, štrajk glađu, protestna molitva...

Kada pročitate spisak metoda nenasilne borbe, veoma lako ćete zaključiti da se pod „strašnim“ Šarpovim metodama „obojenih revolucija“ nalaze najširi nazivi različitih aktivnosti, tako da gotovo ne postoji ono što režimski analitičari ne bi mogli da nazovu scenarijom za rušenje vlasti! Neke novije studije o građanskoj participaciji utvrdile su da politički konzumerizam – kupovina ili bojkotovanje proizvoda iz političkih razloga (kao oblici građanske neposlušnosti) – imaju sve zapaženiju ulogu (Vuković, 2019: 81).

Građanska neposlušnost kao legitimno delotvorno sredstvo političke borbe

Građanska neposlušnost teorijski može biti delotvorno oružje protiv populista (Mueller, 2018), ali i protiv bilo koga drugog. Jan Verner Miller navodi da se danas čak i protesti kojima se ne krše bilo kakvi zakoni često opisuju kao „nepristojni“ (*uncivil*) ili im se prebacuje da podstiču „podele“ u već polarizovanom društvu. Reč „građanska“ (*civil*) u pojmu građanska neposlušnost pobrkana je sa uljudnošću (*civility*) u smislu pristojnosti ili dostojanstvenosti. U poluautoritarnim kontekstima, kaže Miller, poput Orbanove Mađarske (ili Vučićeve Srbije prim. autora), dominiraju režimski mediji. U takvim uslovima apeli na ono što Rols naziva „javnim osećajem za pravdu“ uglavnom bivaju skrajnuti, iskrivljeni ili sasvim učutkani.

Ključna poruka koju upućuje Miller je da potencijalni počinoci građanske neposlušnosti ne bi smeli sebi da dozvole da budu uhvaćeni u klopku pristojnosti i dostojanstvenosti: kada

su opozicioni političari nedavno prekinuli zasedanje mađarskog parlamenta, blokirajući pristup govornici i dobacujući Orbanu, bili su optuženi za pokušaj puča. Zapravo, oni su samo skretali pažnju na činjenicu da nacionalna skupština više nije reprezentativno telo svih građana koje donosi legitimne zakone. Građanska neposlušnost bi svakako bila delotvornija u povoljnijem medijskom ambijentu. No, i pored toga, „ona je još uvek jedan od najdelotvornijih oblika demokratskog otpora koje imamo na raspolaganju“ (Mueller, 2018).

U istraživanju koje su sprovele Erika Čenovet i Marija Stefan (Erica Chenoweth & Maria Stephan) proučavale su stopu uspešnosti nenasilnih protesta. Sakupile su podatke iz 323 nasilne i nenasilne kampanje. Od 1900. do 2006. godine kampanje nenasilnog otpora, prema njihovom nalazu, bile su duplo efikasnije od nasilnih u postizanju navedenih ciljeva. Prema podacima koje one iznose, duže učešće svega 3,5% stanovništva u nenasilnim protestima može biti dovoljno da izazove fundamentalnu političku promenu (Mueller, 2018).

Takođe, pokušale su da definišu šta to čini nenasilni protest. Sociolozi, politikolozi, filozofi su identifikovali stotine nenasilnih metoda – uključujući *simbolične proteste*, *ekonomski bojkot*, *radničke štrajkove*, *političku* i *društvenu nesaradnju* i *nenasilnu intervenciju* – koje su razne grupe koristile kako bi mobilisale javnost da se suprotstavi ili podrži različite političke stavove, da delegitimišu protivnike i uklone ili ograniče izbor njihove moći.

Ono što je važno jeste da se nenasilna borba odvija van tradicionalnih političkih kanala, po čemu se razlikuje u odnosu na druge nenasilne političke procese kao što je lobiranje, agitovanje i ozakonjivanje (Mueller, 2018).

Dakle, loš zakon, neprimenjivanje dobrog zakona, delovanje protiv i mimo javnog interesa, narušavanje ljudskih prava i građanskih sloboda – sve su to opravdani povodi za građanski otpor, građansku neposlušnost – a mirne i nenasilne metode su način na koji bi trebalo da se ispoljavaju. Rezultat može biti uspešan u konkretnom slučaju, a može dati i doprinos šireg značaja, poput *negovanja* ili *razvoja građanske svesti*.

GRAĐANSKI PROTESTI I (NE)POLITIČKI POKRETI: UČESTVOVANJE U POLITICI BEZ PREDSTAVLJANJA

Džon Lok je u *Dve rasprave o vladi* izložio teoriju o pravu na otpor: pred nepravednim zakonima od građana se ne očekuje slepa poslušnost, nego pravo na otpor i neposlušnost (Lok, 1978). Iz ovog stava snagu crpe svi oni koji su spremni da se suprotstave vlastima kada donosi zakone koji su nepravedni ili narušavaju javni interes, ljudska prava ili građanske slobode. Na ovoj osnovi nastali su mnogi mirovni, ekološki ili pokreti za zaštitu ljudskih prava. U pitanju je čin savesnog postupanja, javni, nenasilni i politički čin suprotan zakonu koji se vrši da bi se zakon odbacio ili da bi se uvele promene u zakon ili odluke vlasti. Osim u slučaju narušavanja javnog interesa u užem smislu, građanska neposlušnost opravdana je i u slučaju kršenja ljudskih prava, principa jednakih sloboda ili jednakih mogućnosti.

Profesor Ivan Krastev posebno se bavio političkim pokretima koji su inspirisani različitim povodima, ali im je zajedničko nepoverenje u političke elite. Oni su se inicijalno opredelili za oblik učestvovanja u politici bez političkog predstavljanja, da bi se kasnije mnogi od njih (Siriza, Podemos, Ne davimo Beograd) ipak odlučili da uđu u formalne oblike borbe kroz političko predstavljanje. Iz uličnih protesta i masovnih demonstracija proizašlo je mnogo pokreta. Mnoge političke partije postale su iskompromitovane, korumpirane, prevaziđene, staromodne, inertne. Pokreti koji su se pojavili radili su upravo suprotno od onog što je kompromitovalo tradicionalne političke partije i delovale su kao kontrast – sveže, neiskvareno, inovativno, kreativno. Počeli su da okupljaju one koji su nezadovoljni stranačkim životom, a takvi su većina u gotovo svim društvima i u okviru različitih političkih sistema.

Pokreti nastaju u jezgru demonstracija i protesta, privlačeći najpre one koji su spremni da budu aktivisti, a potom i sve druge koji su nezadovoljni tradicionalnim političkim partijama. Zahtevi za direktnom demokratijom odlikuju gotovo sve takve pokrete, iskazujući nepoverenje u institucije. Krastev ukazuje da više od 70 odsto Evropljana ne veruje svojim vladama. Emocija

građana se kretala od razočaranja do glasača revolta apstinena-ta-neglasača, građana koji su izgubili veru u predstavničku de-mokratiju (Krastev, 2014: 5–19).

Međutim, iako impresioniran energijom protestnih pokreta, Krastev je sumnjičav u pogledu mogućnosti da oni iznedre suštinske političke promene: „Protestni pokreti ostaće upamće-ni po video-materijalima, a ne po programima; po hepeninzima, a ne po govorima; po teorijama zavere, a ne po političkim trak-tatima. Sapleteni nepoverenjem u organizacije. Poraženi nespo-sobnošću učesnika protesta da veruju jedni drugima“. On ih nazi-va revolucijama bez ideologije i bez projekta (Vuković, 2019: 75).

Masovna ekspanzija protesta preplavila je više od 70 ze-malja. Protesti su uglavnom bili iznenadni, manje-više spontani, nenasilni, usmereni na političke i društvene promene, uglavnom na demokratizaciju države, uvođenje elemenata neposredne de-mokratije u politički život. „Protesti predstavljaju pobunu protiv institucija predstavničke demokratije, ali ne nude nikakvu alter-nativu“ (Krastev, 2014: 16).

Kako navodi Krastev, demonstranti su pokazali otvoreno neprijateljski stav prema institucijama i nepoverenje prema trži-štu i državi. Nekada su protestni pokreti bili usmereni na eman-cipaciju – zalažući se za prava radnika, žena ili manjina – a cilj njihovih uličnih okupljanja bio je pristup državnim institucijama. Današnji pokreti izviru iz drugačijeg sentimenta. Njih ne pokre-ću nezastupljene grupe koje hoće da uđu u institucije, već nove generacije buntovnika koji žele da potpuno zaobiđu postojeće institucije.

Aktivista pokreta *Occupy Wall Street* Dejvid Grejber tvrdi da demonstranti nisu političarima podneli konkretne zahteve i predloge, nego su, naprotiv, stvorili krizu legitimiteta samog si-stema, želeći da pokažu „kako bi mogla da izgleda prava demo-kracija“ (Graeber, 2013). Demonstranti nisu bili zainteresovani za preuzimanje vlasti. Njihova pobuna nije bila usmerena protiv vlade, već protiv toga da se njima vlada (Krastev, 2014: 6–7).

Promenio se i smisao izbora u demokratiji. Stvari se kre-ću u pravcu promena prirode reprezentativne demokratije i tu pokreti, aktivizam i protesti igraju ključnu ulogu.

Važno je podstaći apatične da se trgnu i zainteresuju za javni život, a da se istovremeno stišaju strasti fanatika. Mobilisanje pasivnih i smirivanje razjarenih je suština izbora. „Više niko ne biva zaista izabran“, poziva se Krastev na francuskog politologa Pjera Rosanvalona: „Vlast više ne uživa poverenje birača, već samo ubire plodove nepoverenja u njihove suparnike i prethodnike.“³⁴

Otvorilo se i pitanje u kojoj meri protesti kojima se bavi Krastev utiču i na transformaciju klasičnih ideja revolucije i političkih reformi. Revolucionari vođeni ideologijama žele poluge vlasti kako bi u praksi sprovodili svoje ideje, dok su organizatori i vođe protesta i demonstracija „doslovno bili buntovnici bez razloga“, bez konkretnih zahteva. Politički reformizam na drugoj strani prihvata da je svet nesavršen, ali takođe smatra da je popravljiv. Pokušava da deluje kroz institucije, ne protiv njih. Postepene promene i mali koraci su put ka stalnom političkom poboljšanju. U reformizmu su izbori instrument političke promene. Uspešne razvijene zapadne demokratije počivale su na stalnim reformama, na poboljšanju sistema, ali to nije ono što učesnici novih protesta traže.

Ni revolucija, ni reformizam, nego naizmenični niz kršenja i obnavljanja javnog reda – svet se može promeniti kroz kolektivno delovanje građana. To je više momenat nego pokret. Osim kratkotrajnosti, nepredvidljivost je odlika tih protesta: „Nepredvidljivost je izvor njihove političke efikasnosti, ali i izvor njihove slabosti... Vlasti nikada neće znati kada bi narod mogao da se uskomeša i zaposedne trgove i tako vladu suoči sa nezgodnim problemom *nerukovođenog*, pa tako i *nepodmitljivog narodnog ustanka*. (Takvi su plenumi studenata i srednjoškolaca u decembru 2024. i januaru 2025. godine kao organizaciono pripremanje i sprovođenje protesta.) Ali građani nikad neće znati da li će

³⁴ „Ali izbori od nas traže da sudimo o političarima ne na osnovu onoga što rade, već onoga što obećavaju da će uraditi. U tom smislu, izbori su mašina za proizvodnju kolektivnih snova. Ako zabranite izbore, pristajete ili da živite u sadašnjosti gde budućnost ne postoji ili prihvatate budućnost koju vam propisuje država. Cilj izbora je da budućnost ostane otvorena. Oni donose promene, ne sprečavaju ih“ (Krastev, 2014: 9).

i pod kakvim tačno uslovima njihovi sugrađani biti spremni da se okupe i ponovo izađu na ulicu. Šta ako je javni interes ugrožen, ali ne toliko otvoreno da nadmaši bezvoljnu silu građanske apatije i inercije? Onda je dobro imati neki čvršći plan od protesta. Šta ako zakažete protest, a niko se ne pojavi?" (Krastev, 2014: 18–19).

Dakle, protesti i iz njih proistekli pokreti svoju priču završavaju ili u etabliranju, prilagođavanju pravilima predstavničke demokratije, ili u prirodnom gašenju do nekog novog povoda. Oni mogu pokrenuti brže i radikalnije promene nego što čine političke reforme, ali ne toliko radikalne i naročito ne nasilne kao što to čine revolucije. Protesti i građanske neposlušnosti, međutim, još uvek su na nivou „čuvara, a ne jezgra legitimnosti“. Postaju alarm za uzbunu kada se narušavaju neka demokratska načela i vrednosti, alarm za buđenje uspavane svesti i savesti uljuljkane u komforu privatnosti.

Ono što bi moglo biti konkretno dugoročno postignuće masovnih i dugotrajnih protesta jeste navikavanje svih aktera na građane koji participiraju (učestvuju) u političkom životu ne samo na dan izbora nego svaki put kada je neophodna borba za javni interes.

LEGITIMNOST U OBNOVLJENOM VIŠESTRANAČKOM SISTEMU SRBIJE

Sukob legitimnosti i legalnosti poretka u Srbiji je naročito bio izražen u vreme prelaza iz jednostranačkog u višestranački politički sistem. Tada je došlo do jedne nezabeležene građanske neposlušnosti – pre nego što je uspostavljen višestranački politički sistem formirana je Demokratska stranka (DS). To je bilo protivustavno osnivanje i delovanje, udar na ustanovljeni sistem vrednosti, razbijanje monopola jedine dopuštene ideologije i obrasca ponašanja, izazov za institucije, pravni, politički i društveni poredak.

Bilo je to u vreme prelaska iz epohe u epohu, kada su neke političke elite preuzele odgovornost da vladajuću političku kastu, koja nije očekivala da će se to ikada desiti, primora da se suoči sa nadolazećim gubitkom legitimnosti, ne samo legitimnosti vlasti nego i legitimnosti poretka. To se dešava kada veliki broj građana ulazi u novu epohu prepolitičke elite na vlasti koja ne testira legitimnost poretka i sopstvenu legitimnost po pravilima nove epohe, nego i dalje traži legitimnost u vrednostima, poretku i procedurama epohe kojoj je istekao rok trajanja. Osnivači Demokratske stranke su znali u šta se upuštaju, znali su da je njihov čin kršenje ustava i pozitivnopravnih zakona i propisa, ali su bili spremni da snose sankcije za to, jer su smatrali da rade ispravnu stvar.

Nove međunarodne okolnosti snažno su uticale na promenu unutrašnjih okolnosti tako da otpori promenama koje su bile neminovne nisu imale nikakvog izgleda za uspeh. Ipak insistiranje na starim oblicima prevaziđenog društvenog i političkog poretka, ideologije i vrednosti na kojima je počivala – doveli su do krize legaliteta i legitimnosti. To su istorijski trenuci kada legitimnost preuzima dominaciju nad legalitetom i kada se to smatra opravdanim. Tako je bilo i u vreme dolaska Gadafija na

vlast – nije bio legalan, ali se smatrao legitimnim. Isto važi i za dolazak komunista na vlast u Jugoslaviji. Upravo počivajući na legitimitetu a ne na legalitetu, Komunistička partija Jugoslavije, odnosno njene republičke organizacije su manje-više mirno prihvatale detronizaciju, odnosno gubitak ideološkog i svakog drugog monopola na kojima je počivala državna i društvena građevina, jer su uz pomoć nacionalizma bili spremni na promenu ideologije, pa i poretka.

LEGITIMNOST U VREME TRANSFORMACIJE

Legitimnost u jednostranačkoj Jugoslaviji se pribavljala na osnovu podrške komunističkoj partiji i ideologiji samoupravnog socijalizma, bratstva i jedinstva, odnosno specifičnoj formi marksizma–lenjinizma titoizmu. Bolje reći sve to se nije moglo dovoditi u pitanje, jer objektivno to nije ni bilo proceduralno moguće – nisu postojali višestranački izbori, nije postojala ustavna i zakonska mogućnost za postojanje i delovanje alternative.

Rastakanjem SFRJ pitanje legitimnosti dobija novu formu i sadržinu. Međutim, ni tu nije išlo sve glatko. Proces transformacije iz jednopartijskog u višestranačko društvo bio je pun prepreka i protivurečnosti. Ustav Srbije 1990. godine donela je jednopartijska skupština. Srbija je u tom trenutku još uvek bila članica SFRJ i na taj način dala veliki doprinos delegitimisanju savezne federalne države. Republičke ispostave komunističke partije SFRJ preuzimale su potpunu kontrolu u federalnim jedinicama, odričući se svoje ideologije i svog (kvazi)levičarskog identiteta, preuzimajući novu ideologiju – ideologiju nacionalizma u cilju očuvanja sopstvene legitimnosti.

U skladu s tim, ustav se tretirao kao instrument vlasti, a ne kao najviši pravni akt i društveni ugovor. Umesto da postane temelj raskida sa praksom fasadne ustavnosti i demokratije, Ustav od 1990. godine bio je, pre svega, pokriće vladavine vaninstitucionalno nametnutog centra odlučivanja. I umesto da ograničava vlast i garantuje prava i slobode i postavi temelje

ustavne demokratije koja bi se izgrađivala u procesu tranzicije, Ustav od 1990. godine je postao integralni deo novouspostavljenе dominacije.

Može se reći da nisu preoštre ocene da Ustav Srbije od 1990. godine nije ispunjavao elementarne konstitucionalne kriterijume pravne države koje odlikuju jednu modernu političku zajednicu. Tu se, pre svega, misli na odsustvo odgovarajućeg tretmana osnovnih ljudskih prava i sloboda, na odsustvo suštinske kontrole i podele vlasti i neadekvatno tretiranje političkih stranaka kao stuba novouspostavljenog višestranačkog sistema i predstavničke demokratije. Tome bi trebalo dodati i uspostavljanje polupredsedničkog sistema, što je narušavalo formalnu ravnotežu vlasti, prebacujući težište ka izuzetno jakom predsedniku države, stubu autokratske vladavine. Neposredno biranje predsednika davalo mu je veću faktičku snagu nego što mu je ustav garantovao. Tako je legitimnost nadjačavala legalitet.

Ako se pođe od preovlađujućeg stanovišta da su ustavi, pre svega, instrumenti koji ograničavaju i stavljaju pod kontrolu sprovođenje političke moći (Sartori, 2013: 223), onda se može reći da je Ustav od 1990. godine, u nizu drugih svojih rešenja, rešenja koja se ne tiču samo mesta i uloge predsednika Republike Srbije, pokazao protivurečnosti: na jednoj strani želje vlastodržaca da neograničeno vladaju, a na drugoj strani da istovremeno obezbedi demokratski konstitucionalni privid za tu vaninstitucionalnu vladavinu.

Jedno od kontroverznih rešenja bilo je značajno ograničavanje autonomije Kosova i Metohije i Vojvodine, što je predstavljeno kao „ponovno uspostavljanje jedinstvene Srbije“. Pokazaće se kasnije da to što je učinjeno, kao i način na koji je to urađeno, biva stalna politička, dnevno-politička, pa i međunarodna tema tokom devedesetih godina 20. veka, ali i kasnije, sve do današnjih dana.

U smislu političkog identiteta, Ustav je pokušao da nađe odgovor na protivurečnosti *građanske retorike i nacionalističke ideologije* vlastodržca za koga je pisan: država se etničko-demokratski utemeljuje (preambula), da bi se u normativnom delu (čl. 1 i 2) nedosledno izveo princip građansko-demokratskog

suvereniteta. Svakako da pitanje lojalnosti nacionalnih manjina nije bilo određeno ovim pokušajem ustavnog laviranja između nacionalnog i etničkog, ali ilustrativno pokazuje ideološku i identitesku konfuziju.

Srbija je bila samo jedna od zemalja u regionu i širem geopolitičkom prostoru u kojoj je etničko bilo iznad građanskog, tako da je lojalnost nacionalnih manjina u svim tim državama prevashodno bila usmerena ka sopstvenoj etničkoj zajednici ili naciji, tek potom ka državi u kojoj se živi. Osim toga, pripadnicima manjina mnogo je više značilo to kakva je bila praktična politika od toga šta je zapisano u ustavu ili zakonima (Lutovac, 1998). Ipak uz sve što bi se na tu temu moglo reći, činjenica je da je i na konstitucionalnom planu propuštena prilika da se dođe do najšireg konsenzusa, do društvenog ugovora o tome kakvu državu i društvo bi trebalo graditi. Ali to je i razumljivo s obzirom da je u prirodi autoritarnih populista da „prisvoje narod“, da grade faktički, a ako je moguće, i formalni monopol na komunikaciji s narodom i da legalnost podređuje legitimnosti.

Prava i slobode u ovom ustavu, iako su veoma obimno obrađeni, ne predstavljaju stvarni temelj najvišeg pravnog akta. Naprotiv, može se reći da je za ovaj Ustav „državna vlast izvor prava i sloboda čoveka i građanina, a ne njen garant“ (*Ustavne pretpostavke za demokratsku Srbiju*, Beogradski centar za ljudska prava, 1997: 10). Iako sadrži uglavnom sve opšteprihvaćene međunarodne norme i principe o ljudskim pravima, ovaj ustav ih relativizuje odredbama koje upućuju na to da se zakonom utvrđuju uslovi za ostvarivanje pojedinih sloboda i prava, čime se dovodi u pitanje neposredna ustavna primenljivost prava i sloboda. Naime, takve mogućnosti su u suprotnosti sa savremenim standardima zaštite ljudskih prava i sloboda koji nalažu isključivo ustavni osnov za njihovo ograničenje, a osim toga, ne postoje ni ustavne garancije za to da zakonodavac neće ograničiti neka od prava i sloboda, propisujući uslove i način njihovog ostvarivanja.

U suštini, i ovaj odnos prema ljudskim pravima i osnovnim slobodama umnogome govori o prirodi poretka i društva i o političkom identitetu zajednice na početku procesa tranzicije.

Ovim ustavom je očuvan *kontinuitet podređivanja građanina poretku, a ljudskih prava ideologiji*.³⁵

Legitimnost se u vreme jednopartijske države SFRJ temeljila na ideologiji tog poretka, a onda je došlo vreme nacionalizma, vreme novog legitimiteta vlasti i poretka. Ta transformacija iz jedne u drugu ideologiju, iz jednog u drugi poredak, određuje i prirodu nove osnove legitimisanja.

Posmatrano iz perspektive onih koji se zalažu za ustavnu demokratiju, odnosno vladavinu prava, bilo je vrlo jednostavno izvršiti transformaciju države i društva: ukinuti monopol jedne partije, uspostaviti višestranački sistem, doneti novi ustav koji bi bio pravi društveni ugovor i temelj nove demokratske zajednice čija je okosnica vladavina prava, ljudska prava i slobode, ograničiti i staviti pod kontrolu sprovođenje političke moći i funkcionalno urediti organizaciju države. To se, međutim, nije desilo 1990. godine u Srbiji. Umesto toga, iskorišćena je preovlađujuća, gotovo neupitna, ideološka plima demokratskih ideja da se pokriju uži pragmatско-politički ciljevi stvaranjem ustavno-pravne fikcije i kvazidemokratskih institucija.

Na talasima ideja predstavničke demokratije i nacionalizma konstruisan je politički projekat dosezanja moderne demokratske nacionalne države. Pokazalo se, međutim, da je to bilo samo pragmatično uobličavanje ideje o legitimizaciji vladavine starih političkih vlastodržaca u novim okolnostima.³⁶ Trebalo je

³⁵ „Ustav Srbije od 1990. godine preuzeo je jednu od najspornijih odredbi iz člana 203, stav 2 Ustava SFRJ od 1974. godine o razlozima za zabranu korišćenja prava i sloboda. Ta odredba predstavlja ustavni osnov za proglašavanje i istovremeno oduzimanje prava i sloboda. Reč je, naime, o „delovanju koje ima za cilj nasilno menjanje Ustavom utvrđenog poretka, kršenje Ustavom zajamčenih sloboda i prava čoveka i građanina, izazivanje rasne i verske netrpeljivosti i mržnje. Ustav Srbije navodi ovaj ustavni osnov u dva slučaja – kada jemči slobodu političkog, sindikalnog i drugog organizovanja i delovanja (čl. 44) i kada jemči slobodu štampe i drugih vidova javnog obaveštavanja (čl. 46, st. 6). Svojom dikcijom ovi ustavni razlozi za zabranu korišćenja navedenih političkih sloboda postavljeni su kao *kaučuk* pojmovi sa neslučenim mogućnostima tumačenja (čitaj: zloupotrebe) od strane nadležnog organa vlasti“ (Ustavne pretpostavke za demokratsku Srbiju, 1997: 11).

³⁶ Prve političke stranke u Srbiji nastale su političkom voljom vladajućih komunističkih partija. Već posle načelnog prihvatanja političkog pluralizma krajem 1989. godine i početkom 1990. godine formirane su prve opozicione

pred međunarodnom zajednicom i sopstvenim građanima predstaviti se u poželjnom svetlu i to je učinjeno uz pomoć i onih intelektualaca i građana koji su, čak i kada su shvatili da je u pitanju samo demokratska fasada, bili spremni da stanu iza nje, verujući da će biti stvoren demokratski prostor na kojem će se ubuduće voditi borba za stvarne demokratske reforme. Pokazalo se, međutim, da je taj prvi korak bio važniji nego što se moglo pretpostaviti i da je ostavio veoma ozbiljne posledice na dalji tok izgradnje političkog i ustavnog identiteta Srbije.

Može se reći da je era uspona i vladavine Slobodana Miloševića obeležena populističkim tonovima u svim definisanim segmentima: *suprotstavljanje napaćenog srpskog naroda otuđenim elitama* koje su gledale samo sopstvene interese, *mobilisanje naroda* uz pomoć strahova o *egzistencijalnoj ugroženosti, neprijateljskog okruženja i domaćih izdajnika, te međunarodne zavere* koja uvodi „nepravedne sankcije“ narodu koji se bori za pravdu i opstanak.

Međutim, taj tranzicioni postkomunistički populizam nije mobilisao ceo narod, kako su to sami želeli da prikažu glavni akteri režimskog populizma. Nebojša Popov za period do početka 90-ih govori o režimskom i opozicionom populizmu (Popov, 1993: 49). Ipak okolnosti nedovršene države i nepostojanja razvijenih institucija omogućavale su da se sa relativnom većinom vodi apsolutistička politika, što potvrđuje tezu da su u neliberalnim demokratijama, odnosno neliberalnim zemljama u tranziciji, negativne posledice populizma u kombinaciji sa konfliktnim političkim programima pogubne za političku zajednicu.

stranke, ali su tek u julu 1990. godine usvojeni zakoni koji regulišu formiranje i delovanje političkih partija, tako da su u tom intervalu između načelnog prihvatanja i zakonskog regulisanja političke stranke delovale zahvaljujući „dobroj volji“ i prećutnoj saglasnosti još uvek dominantnih komunističkih partija u obe republike. Više o političkim strankama u Srbiji i Crnoj Gori u: Goati, V. (2000). *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000*. Bar: Conteco.

LEGITIMNOST VLASTI U NELEGITIMNOM PORETKU

Da se može biti formalno na vlasti i bez legaliteta i bez legitimnosti, primer je bivšeg predsednika Srbije Milana Milutinovića (1997–2002). Veliki deo javnosti sumnjao je, pa i osporavao izborni rezultat na osnovu kojeg je došao na vlast, pre svega na osnovu neverovatnih rezultata u čisto albanskim sredinama na Kosovu i Metohiji koje u najmanju ruku nisu bile lojalne državi Srbiji. U mestu Junik, na primer, dobio je 100% glasova, mestu u kojem se desila oružana pobuna protiv države Srbije¹. Pored osporenog legaliteta njegovog izbora još interesantniji je legitimitet njegovog predsednikovanja, naročito nakon 5. oktobra 2000. godine.

I posle nezakonitih radnji na izborima na osnovu kojih je dobio mandat predsednika, posle velikih političkih promena 5. oktobra 2000. godine, ostao je i bez ostataka legitimnosti koje je crpeo iz činjenice da je bio kandidat vladajuće partije. Gubitkom vlasti njegove partije on je izgubio i taj tanki posredni legitimitet. No, takav, bez ikakvog političkog uticaja nije smetao novim vlastima, tako da je završio svoj mandat kao primer da se može formalno biti na vlasti i bez legalnih osnova i bez legitimnosti ako splet okolnosti dovede do toga.

LEGITIMNOST POSLE PETOOKTOBARSKIH PROMENA 2000. GODINE

Posle petooktobarskih protesta 2000. godine i političkih promena koje su bile na vidiku u prvi plan je izbio sukob legalističkog i legitimističkog pristupa promenama: da li radikalno raščistiti sa poretkom i akterima koji su izgubili svaki kredibilitet u javnosti ili legalistički, na osnovu postojećih pravnih propisa i bez lustracije krenuti u promene. Bio je to otvoreni sukob pobornika legaliteta i legitimnosti među novom vladajućom većinom.

Radikalan raskid sa nelegitimnim poretkom ili evolutivne promene u okviru samog nelegitimnog poretka? To je otvorilo

i međuinstitucionalni sukob: sukob Vlade izabrane na osnovu rezultata parlamentarnih izbora i predsednika koji je izabran na neposrednim izborima i koji se pozivao na snagu legitimnosti. Paradoksalno je to da je predsednik koji je neposredno izabran i pozivao se na snagu legitimnosti u promenama zastupao legalistički pristup, dok je predsednik Vlade i ostatak većinske koalicije zastupao suprotne stavove.

Svrgavanje Miloševića s vlasti 5. oktobra 2000. godine neki nazivaju *Petooktobarska revolucija*, jer se dogodilo uz masovno učešće građana (naroda) koji su branili izbornu volju i suprotstavili se uzurpaciji vlasti i jer je najavljena suštinska promena poretka, a ne tek obična smena vlasti. Milošević se legitimisao na formalnodemokratskim izborima, ali ti izbori nisu bili fer i slobodni. Vlast je bila u rukama jednog čoveka, vođe, bez obzira na kojoj se funkciji nalazio i kakva je imao ovlašćenja i nadležnosti. Politički procesi su se odvijali pod njegovom kontrolom i nadzorom njegovih saradnika.

Petooktobarske promene došle su na talasu širokog i dubokog narodnog (građanskog) nezadovoljstva, u uslovima teške ekonomske i socijalne situacije i međunarodne izolacije Srbije. U programsko-političkom i ideološkom smislu DOS (Demokratska opozicija Srbije) je bio pokret koji je okupljao raznolike aktere ujedinjene s ciljem da promene režim i krenu u suštinske reforme države i društva. Imao je neke elemente populističkog pokreta i stila, ali su mu ciljevi bili reformatorski. Stvarni lider DOS-a (Zoran Đinđić) nije mnogo mario za građenje sopstvene harizme i rejtinga, nego je bio okrenut reformskim promenama. Vojislav Koštunica kao istureni lider zbog rejtinga i opšte prihvatljivosti takođe nije bio sklon populističkoj izgradnji kulta ličnosti, ali je od početka imao sklonost da u populističkom maniru „volju naroda“ suprotstavlja „nedostojnim elitama“. Njegova vizija promena je bila drugačija: postepene promene bez revanšizma prema onima koji su bili nosioci vlasti, pa i zloupotrebe vladavine u Miloševićевой eri.

Može se reći da je pojava Đinđića kao lidera u Srbiji pre bio incident, rezultat sticaja okolnosti, nego izraz većinskog očekivanja u političkom javnom mnjenju. Đinđić nije bio populistički

lider velike popularnosti. Naprotiv, on je bio možda jedini lider koji je imao slabiji rejting od pokreta (DOS) i partije (DS) koju je predvodio. Pokušao je da za kratko vreme promeni ono što se menjati moglo, na zgarištu nedovršene države i premodernog društva, devastirane ekonomije, osiromašenog i prevarenog „naroda“ (Lutovac, 2020: 123). Ne obazirući se na rejting i na nereformisane i nelustrirane službe bezbednosti, brojne neprijatelje reformi kojima promene, naročito nagle i suštinske, nisu odgovarale – vrlo brzo se suočio sa otporima unutar DOS-a i van njega, postajući otvorena meta demagoških i kvazipatriotskih kritika. Pucnji u njega bili su pucnji u brze reformske promene kojima je vodio Srbiju.

SRBIJA POSLE ATENTATA NA ĐINĐIĆA

U skladu sa novonastalom preraspodelom političkih snaga vrlo brzo se posle ubistva Zorana Đinđića fokus političke pažnje premeštao sa suštinskih reformi na narodnjačke teme, što bi se eufemistički moglo nazvati prilagođavanje politike očekivanjima i specifičnostima srpskog naroda. Ostala je proevropska orijentacija i retorika, ali ona više nije bila dominantna. Pitanje odnosa prema Kosovu i Metohiji stavljano je u istu ravan ili ispred evropskih integracija. Populističke retorike i komunikacije bilo je među političarima na vlasti, ali se ne bi moglo reći da je populizam bio na vlasti, pre bi se moglo reći da je bio u opoziciji i polako se iz duboke opozicije vraćao na otvorenu političku scenu sve bližu vlasti.

Populističkih izleta je bilo i kod evropski orijentisanog Borisa Tadića (istinskog demokrate koji se zalaže za građanske vrednosti) i to kroz njegov stil i javni nastup kojem je pridavao veliku pažnju i kroz pokušaje da se prikaže kao evropejac koji razume svoj narod i radi za njegovo dobro, kandidujući se na predsedničkim izborima kao kandidat građana, a ne svoje stranke. Populističke sklonosti iskazivao je „oslušivanjem narodne volje“, često formulišući dnevnu politiku na osnovu stalnih istraživanja javnog mnjenja koja su, između ostalog, pokazivala

nepopularnost političkih stranaka. Osim posredne komunikacije sa narodom putem javnog mnjenja (i direktne na izborima), u praksi je pokazivao sklonost ignorisanja ne samo svoje stranke nego i državnih institucija, postavljajući na mesto premijera Cvetkovića, čoveka nespornog kvaliteta, kao eksperta preko kojeg je mogao da vrši faktički politički uticaj kao predsednik države koji nema velika ovlašćenja, ali ima legitimnost od naroda izabranog predsednika. No, taj način Tadićevog političkog delovanja nikako se ne bi mogao nazvati populizmom u užem, radikalnom smislu. Tadićevo korišćenje populističkih tehnika i metoda ni u jednom trenutku nije dovodilo u pitanje suštinu reprezentativne demokratije niti pluralizam kao njeno prirodno stanište. Zato se može reći da je on bio demokratski lider koji nije dovodio u pitanje osnove liberalne demokratije niti je svoju politiku zasnivao na produkovanju i obračunu sa „opasnim drugima“ kako to rade populistički lideri (Lutovac, 2020: 125).

LEGITIMNOST U POPULIZMU I STABILOKRATIJU: VLADAVINA NAPREDNJAKA I SOCIJALISTA 2012–2024.

Za devedesete godine XX veka može se reći da su obeležene sukobom kvazilevog (postkomunističkog) i kvazidesnog (antikomunističkog) populizma, dok se za period vladavine naprednjaka i socijalista 2012–2024. može reći da je obeležen koalicijom ta dva populizma. Oba se i dalje *formalno* pozivaju na neke vrednosti levice i desnice, a u praksi daleko su od toga da se mogu nazvati levicom ili desnicom – pre bi se mogli nazvati lošom kopijom levice i desnice (Lutovac, 2021: 209–229).

Posle petooktobarskih promena 2000. godine započet je ogroman posao izgradnje državnih i društvenih institucija, vraćanja poverenja u vlastite snage i mogućnosti na svim društvenim planovima. Očekivanja građana su bila ogromna, što će se pokazati kao mač sa dve oštrice. Pokazaće se da su brzina i zahvat promena bili ispod tih očekivanja, ali i ispod realnih mogućnosti, što je sve uticalo na trijumfalni povratak 2012. godine glavnih aktera iz 90-ih godina XX veka. Ipak neke su se stvari značajno promenile: proevropska politika, na primer, postala je gotovo opšteprihvaćena među značajnim strankama; nacionalna isključivost više nije deo „mejnstrim“ politike. Ali to je bila više spoljno-politička manifestacija zaokreta. Na unutrašnjem planu vrlo brzo su se stvari vraćale na merila iz devedesetih. Manjinske stranke jesu postale partneri, ali odnos prema „drugima“ se nije mnogo promenio: i dalje su susedi bili među „opasnim drugima“ i dalje su politički protivnici bili neprijatelji i izdajnici. Takođe, uprkos zaokretu ka zapadu i ispunjavanju zadate agende najmoćnijih prema pitanju Kosova, u medijskoj sferi postojao je jak antizapadni narativ i srdačnost ispoljena prema Rusiji i Kini.

Jasno je bilo da je politička promena ključnih aktera iz 90-ih rezultat pre svega pragmatične procene da će doprineti većem koalicionom potencijalu stranaka koje su se promenile i

da neće biti smetnja međunarodnom prihvatanju, nego što je to iskrena promena političkog kursa.

Populizam se na velika vrata vraća na vlast formiranjem SNS–SPS parlamentarne većine i formiranjem Dačićeve vlade 2012. godine, u kojoj je prvi potpredsednik vlade Aleksandar Vučić bio stvarni čovek broj jedan. Vučić je prihvatio da Dačić postane predsednik Vlade samo da bi ga odvojio od demokrata sa kojima je mogao da formira Vladu i čekao prvu priliku da na prevremenim izborima formalizuje svoju dominaciju. Koalicija SPS–SNS označila je početak vladavine koalicije dva populizma: kvazilevog i kvazidesnog (Lutovac, 2020: 126) i eru autoritarne vladavine jednog čoveka, Aleksandra Vučića, koji je oličavao sve ono što autoritarni populizam jeste ili što se o njemu misli da jeste: od uzurpacije svih poluga vlasti, urušavanja državnih i društvenih institucija, suzbijanja pluralizma, preko upadljive kontrole medija, demagogije, političkog stila gradnje kulta ličnosti, sve do stvaranja slike vladavine u ime naroda koja se legitimizuje suprotstavljanjem „korumpiranoj eliti“ nekadašnje vlasti i borbi za narodne interese zaštitom od „opasnih drugih“ oličenih u neprijateljima – u međunarodnoj zajednici, okruženju, ali i od unutrašnjih neprijatelja.

Srbija je specifična po tome što je jedna stranka, SNS, nastala od radikalno desne SRS, napravila potpuni zaokret u ideološkom i programskom smislu i posle osvajanja vlasti počela prema spolja da se ponaša kao pokret, zadržavajući unutar sebe osobine čvrsto organizovane liderske stranke. Vučić je SNS pretvorio u stranku koja okuplja sve one koji ga podržavaju: stranke, pokrete, udruženja, pojedince. Sve koalicione partnere vodi i kontroliše kao pokret raznorodnih partija u ideološkom i programskom smislu. Razlika između SNS-a i pokreta u razvijenim demokratskim državama Evrope je u tome što on nema neupitne programske ciljeve i što deluje u Srbiji koja nema vladavinu prava, razvijene institucije, niti slobodne medije – a to njegovu poziciju čini monopolističkom i ne ostavlja nimalo prostora za ravnopravnu i fer borbu za podršku birača. Izneverena obećanja, zaokreti u politici, afere, prevare birača ne utiču na pad rejtinga, naprotiv, njihov, odnosno njegov rejting je stabilno visok.

U zemljama razvijene demokratije afere poput besprav-
nog rušenja u naselju Savamala u centru Beograda ili bespravne
gradnje na vrhu Kopaonika, iznevereno obećanje da neće biti
smanjivanja penzija i slično, odrazilo bi se, u najmanju ruku, ne-
gativno na rejting aktera, pa i na pad vlade, ali u Srbiji to nije
tako, pre svega jer nema slobodnih medija, nezavisnog pravosu-
đa i državnih institucija koje bi svojim nepristrasnim delovanjem
podstakle građane da izvrše pritisak na inkriminisane političare.
Umesto toga, jedna stranka, tačnije jedan čovek koji je uzurpi-
rao sve institucije u državi, odlučuje o svemu, pa i o epilogu svih
afera. Virtuelna realnost koju predstavlja biračima je jedina koja
je šire medijski dostupna biračima. Nema prostora za kritičku reč
i delovanje, što utiče na povlačenje u privatni prostor građana
koji bi tome mogli stati na put.

U medijskoj sferi koja je pod njegovom kontrolom demon-
strirao je populistički stil, predstavljajući se kao čovek koji samo
razmišlja o tome kako će narodu biti bolje: preko marketinških
akcija poput direktnih razgovora sa „običnim ljudima“, spavanja
u kasarni, spašavanja dece iz smetova i diskvalifikacije oponena-
ta („žutih lopova“) ili „pogubne politike prethodnika“. Kontrolom
ogromne većine medija neispunjena obećanja i politički zaokreti
prikazivani su u potpuno drugačijem svetlu – kao dosledna poli-
tika i kao veliki uspeh. Kritička misao nije imala prostora u tako
kontrolisanim medijima, a samokritika je potpuno izbačena iz
političke prakse.

Na ekonomskom planu na delu je zaštita krupnog kapitala
i stranih investitora, zaštita javnih preduzeća koja su partijsko fi-
nansijsko utočište, dok se istovremeno govori upravo suprotno
– o zaštiti svih građana, a naročito onih socijalno najugroženijih.
Ekonomska politika i naročito „politika štednje“, koju je spro-
vodila vladajuća koalicija tokom ovog perioda, vodila je ka sve
većem osiromašenju građana i stvaranju sve veće nejednakosti
u društvu. U paralelnom svetlu – na režimskim medijima – Srbija
je prikazivana kao „ekonomski tigar“ koji vodi brigu o *socijalnoj*
politici, kao socijalno odgovorna zemlja u čijem središtu je zašti-
ta najsiriromašnijih. Ipak brojke su neumoljive, u stvarnosti je sve
veći broj siromašnih ili onih u riziku od siromaštva, sve je veći

broj onih koji napuštaju zemlju, a nejednakost u prihodima postaje najveća u Evropi.

Nedemokratska politička kultura se nije transformisala u demokratsku, naprotiv, bila je sve izraženija podela na „nas i njih“, na „patriote i izdajnike“. Politički protivnici se nisu tretirali kao suparnici, nego kao neprijatelji koje je potrebno uništiti za dobrobit naroda i države.

Dakle, od kraja 80-ih godina XX veka do danas populizam u Srbiji je menjao svoje pojavne oblike, lidere, opasne druge, politički stil, ali je imao jednu zajedničku nit: nastojanje da se institucije reprezentativne demokratije stave pod direktnu kontrolu i podrede volji vođe, odnosno volji naroda koju tumači i sprovodi popularni vođa. Na taj način se stvarao i u javnosti predstavljao privid legitimteta.

SUDAR REFLEKSIVNOG I GENERIČKOG POPULIZMA U BORBI ZA PODRŠKU GRAĐANA

Autoritarni populizam praktikovan od 2012. godine pro-uzrokovao je stvaranje širokog opozicionog fronta oličenog najpre u Savezu za Srbiju od 2. septembra 2018. godine, a potom i u širem formatu kroz potpisnice „Sporazuma sa narodom“ februara 2019. godine. Savez za Srbiju nastao je kao odgovor opozicije na opsesivnu i uzurpatorsku politiku vladajuće nomenklature tražeći način da dopre do građana i pokuša da ponudi alternativu (Lutovac, 2020: 120–130).

Na talasu građanskih protesta započetih krajem 2018. godine opozicioni Savez za Srbiju, odgovarajući na poziv građana koji su mesecima protestovali iz subote u subotu, okupio je ostatak autentične opozicije i politički uobličio zahteve građana. „Sporazum sa narodom“ je dokument koji je tom prilikom sačinjen. U njemu su sublimisani zahtevi „naroda“, odnosno onih koji su na protestima govorili u njihovo ime. U tim zahtevima jasno se iskazivalo nepoverenje prema vladajućim elitama, kao i lošem sistemu, odnosno političkom poretku.

Protesti su u stvari otpočeli u Kruševcu posle fizičkog napada na jednog od lidera Saveza za Srbiju. Posle toga je bio protest u sali opštine Stari grad, a potom i prvi protest na otvorenom u Beogradu. Posle 2 meseca protesti su počeli da se održavaju širom Srbije u više od 50, a potom i u više od 100 gradova i opština. Možda garnitura na vlasti nije bila svesna razmera građanskog nezadovoljstva, ali i sama činjenica da su na ulici rame uz rame protestovale pristalice desnice i levice, apolitični i politički ostrašćeni – govori o opštem nezadovoljstvu u društvu. „Sporazum s narodom“ je trebalo da politički artikulise to nezadovoljstvo i ono je u priličnoj meri artikulisano u skladu sa glavnim zahtevima građana. Bio je to pokušaj pribavljanja legitimiteta u direktnoj komunikaciji sa građanima i pokušajem da se oni neposredno uključe u političke procese.

Što se populističkih elemenata u samom dokumentu tiče, oni su izraženi kroz obraćanje narodu umesto građanima („Odgovarajući na zahtev naroda, polazeći od stanja u društvu koje je duboko podeljeno i uzurpirano u svakom svom segmentu od strane režima...“), kroz odnos prema eliti, kroz iskazanu nameru da se menja društveni i politički sistem koji nije u službi naroda nego otuđene elite (Spremni smo da budemo službenici naroda, a ne njegova vlast. Spremni smo da služimo sistemu, a ne on nama), kroz nameru da se izvrši lustracija onih koji su zloupotrebljavali pozicije na kojima su se nalazili, kroz iskazanu nameru da se ponište svi akti koji su bili na štetu naroda i države, kroz iskazanu nameru da, kada se ostvare slobodni i poštteni izbori, na zajedničkoj listi opozicije budu i predstavnici naroda i, najzad, da se stvori prelazna vlada stručnjaka koja bi u ime naroda stvorila uslove za normalizaciju političkog i društvenog života u Srbiji.³⁷

Reakcije na proteste unutar vladajuće koalicije i naročito najmoćnijeg čoveka u državi, osim što su bile populističke, bile su uglavnom nezgrapne i duboko pogrešne i samo su dolivale ulje na vatru zapaljenog nezadovoljstva: od podsmeha, omalovažavanja i nipodaštavanja protesta, preko umanjivanja broja onih

³⁷ Predlog *Sporazuma sa narodom* <https://www.danas.rs/vesti/politika/predstavnici-opozicije-usvojili-predlog-sporazuma-sa-narodom/>, pristup: 27. mart 2024.

koji protestuju i arogantnog odnosa prema zahtevima nezadovoljnih građana. Oni u narativu nisu tretirani kao deo naroda, nego kao manjina koja ugrožava narod i nacionalne interese. Već na samom početku protesta čiji je slogan bio *Stop nasilju, stop krvavim košuljama* predsednik Srbije i najjače vladajuće partije je izrekao provokativnu poruku u kojoj kaže da na ulice izađe i 5 miliona građana on im neće ispuniti zahteve, što je bilo do te mere iritantno da je upravo *Jedan od 5 miliona* postao slogan protesta koji su bivali sve masovniji.

Odgovor predsednika Srbije i najjače vladajuće stranke Aleksandra Vučića na sve masovnije i rasprostranjenije proteste širom Srbije bilo je otpočinjanje kampanje 7. 2. 2019. godine pod nazivom „Budućnost Srbije“. On je kampanju koja je i stilski i mobilizacijski bila populistička započeo u Aleksincu, a generalni sekretar predsednika Nikola Selaković je tom prilikom rekao da je najvažnije da Vučić razgovara sa građanima, a na pitanje da li je ovo uvod u izbornu kampanju, Selaković je rekao da je „za pametne političare svaki dan između dva izborna ciklusa predizborna kampanja“. Cela kampanja bila je usmerena ka tome da se politički i medijski prekriju protesti građana, da se pokaže da je većinski narod uz vođu, a da je manjina onih koji protestuju svesno ili nesvesno uz neprijatelje države i naroda.

Međutim, razlika između protesta „Jedan od pet miliona“ i kampanje „Budućnost Srbije“ je suštinska: na desetine hiljada ljudi širom Srbije na proteste su izlazili samovoljno, iskazujući nezadovoljstvo, dok su učesnici Vladine kampanje dolazili na mitinge organizovano, uz pretnje, pritiske i uz obezbeđene dnevnice, što ukazuje na to da slatkorečivi populizam nije dovoljan za većinsku podršku, nego je samo pomoćno sredstvo u zarobljenoj državi sa uzurpiranim institucijama i medijima. No, privid legitimiteta je obezbeđen preko uzurpiranih medija. Veliko medijsko Potemkinovo selo oduprlo se protestima i još jednom se na delu pokazala moć i snaga medija, odnosno nemoć opozicije da veliko nezadovoljstvo pretoči u političku snagu. Pokazalo se opet da demokratska borba nema šanse protiv autokratske vladavine kada su državne institucije i mediji pod direktnom kontrolom vlastodržca.

Vođa, mediji i javno mnjenje

Autorski tekst predsednika Srbije Aleksandra Vučića, objavljen u „Politici“ 10. jula 2019. godine, može poslužiti kao primer odnosa autoritarnog vođe prema javnom mnjenju. Iako svakodnevno okupira celokupan medijski prostor, ovaj Vučićev tekst je poseban po tome što u njemu iskazuje autoritarnu i populističku suštinu svoje vladavine. Tekst predsednika Srbije pod naslovom „Elita i plebs“ obiluje primerima populističkog načina komuniciranja – on šalje poruke narodu, a narod su oni koji nisu protiv njega. U suštini, on se obraća svojoj ciljnoj grupi, „svom narodu“, onima koji ga podržavaju, onima kojima brojne protivurečnosti u tom tekstu ne smetaju, niti ih primećuju (Lutovac, 2020: 131). To je tekst koji je u potrazi za potvrdom, daljom podrškom, u potrazi za odobravanjem, za legitimitetom.

Tipično populistički on se obrušava na elitu nazivajući je kvazielitom. A kvazielita su oni koji kritikuju njega, odnosno vlast. Simptomatično je da on svoj antielitistički tekst objavljuje u „elitističkoj“ *Politici*, a ne u nekim „narodnim“ novinama ili tabloidima. Zašto? Najpre, zato što je svejedno kome Vučić daje izjavu ili autorski tekst, jer to posle ionako svi prenesu i prenose danima, ako je potrebno. A potom, Vučić se obraćao onima koji su za njega, onima koji su primorani da glasaju za njega, onima koje svakodnevno obmanjuje, preti im neprijateljima spolja i iznutra, uplašanima za goli opstanak, onima koje svakodnevno uverava da je istovremeno i pripadnik elite i čovek iz naroda. On je po potrebi i mirotvorac i ratnik i uradiće sve za narod. To mu je smisao političkog postojanja.

Elite, odnosno kvazielite, koje on gleda sa toliko prezrenja u suštini su prilično šarolika i nehomogena grupa koja se obično klasifikuje na političku, ekonomsku, kulturnu i intelektualnu elitu. Populisti ih homogenizuju dajući im atribut: korumpirana, eksploatatorska, nemoralna, sebična i arogantna, nesposobna... „oni“ su glupi, lenji, aljkavi, kako to reče Vučić, ili izdajnici, ološi, lopovi...

Vučić ne samo da pripada političkoj kasti na vlasti nego i određuje ko će biti ekskluzivni član te kaste. Istovremeno, on se

retorički bori za siromašne i obespravljene, a u praksi je upravo on taj koji generiše siromaštvo i obespravljenost, on je za evropske vrednosti, ali sve što radi je suprotno evropskim vrednostima. On je za EU, ali njegovi mediji favorizuju Rusiju i antizapadno su orijentisani. Predstavlja se kao Robin Hud, a u stvari je, sudeći prema činjenicama, on taj koji produbljuje nejednakost u društvu, prebacujući teret fiskalne stabilnosti na siromašnije, a ne na bogatije.

Nejednakost građana po visini dohotka (dohodovna nejednakost) u Srbiji je najveća u Evropi i, merena „džini koeficijentom“, poslednje tri godine iznosi 38 (što veći koeficijent veća nejednakost), rečeno je na simpozijumu „Nejednakost u Srbiji“ u organizaciji Srpske akademije nauka i umetnosti krajem 2018. godine. Podatak da 20% najimućnijih imaju devet puta veća primanja od 20% stanovništva sa najmanjim prihodima to činjenično potvrđuje. Za takvu situaciju, prema mišljenju Mihaila Arandarenka, profesora na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, zaslužni su slabi efekti poreskog sistema i socijalnih transfera. Da su sa stanovišta jednakosti poreski sistem i sistem socijalne zaštite neadekvatni, pokazuje i to što je nejednakost u Srbiji pre poreza i socijalnih transfera slična kao i u EU, a nakon njih veoma visoka. U Srbiji 52% ukupnih poreskih prihoda dolazi od PDV-a koji je regresivan, više opterećuje siromašne od bogatih, dok u EU PDV daje 34% poreskih prihoda. S druge strane direktni porezi, kao što su porezi na rad, dobit, imovinu, jesu progresivni, više opterećuju bogate nego siromašne, i u Srbiji daju 16% ukupnih prihoda, a u EU 33%.

Dakle, autoritarni predsednik Srbije se zalaže za vladavinu naroda, a uzurpirao je svu vlast i građane tretira kao podanike. Sve vreme građane naziva narodom, ali pod narodom ne podrazumeva sve građane, nego samo one koji su za njega. On govori u ime naroda, a narod čine samo oni koji njega podržavaju. Po svemu navedenom on je klasični autoritarni populist. Autoritaran je zato što prekoračuje ovlašćenja, ne trpi kritiku, ne dozvoljava ograničenja svoje vlasti, guši slobode, generiše i sprovodi nasilje svake vrste: od verbalnog, preko institucionalnog, do nasilja nad zdravim razumom. Opsenarenje je prihvatio

kao politički stil. Prinuda, nasilje i obmane su njegov glavni politički alat.

Populista je, između ostalog, zato što je antielitista, zato što guši pluralizam, zato što relativizuje i ignoriše institucije, procedure i zakone, zato što ne želi posrednike između sebe i naroda, pompezno uklanja ograde na mitinzima na kojima su ljudi prinudno dovedeni, razgovara u ranim jutarnjim časovima u zgradi Vlade o njihovim problemima, spava u kasarni i jede vojnički pasulj...

Reprezentativni predstavnik epohe postistine i postmoralna igra na emocije kada mu činjenice ne idu u prilog ili činjenice upodobljava virtuelnoj stvarnosti koja postoji u njegovoj glavi i njegovim medijima. I kada greši, radi to za dobrobit naroda. Etici odgovornosti suprotstavlja etiku dobrih namera, suprotno Maksu Veberu, iako se često poziva upravo na njega. I može mu se kad već niko drugi nema šansu bilo šta i bilo gde od toga da ospori.

Populisti ne žele da se svide svima, nego samo onima koje su oni sami označili kao narod. Naprotiv, populistima su potrebni „opasni drugi“ kako bi se profilisali kao zastupnici naroda koji ga štite od tih „opasnih drugih“. Nekada su to nacionalne (etničke) manjine, nekada su to nevladine organizacije, nekada politički protivnici koji se diskredituju kao neprijatelji, a nekada su to spoljni „opasni drugi“ – pojedine države, susedi, velike sile, međunarodne kompanije, nevladine organizacije...

Aleksandar Vučić je otelotvorenje autoritarnog populiste i po tome što mu je populizam ideologija, i po tome kako komunicira, kako politički mobiliše i na koji način svoju stranku organizuje, njegov stil je populistički... Zato je svaki njegov nastup unapred lišen svake originalnosti, on je identičan desetina drugih populista koji „brane“ svoje narode od umišljenih „zavera elita“. Ton, stil i poruke su u skladu s njegovim političkim karakterom i temperamentom. Zajedljivost i sarkazam osnovna su obeležja polemičkog tona u obračunu sa zamišljenim protivnikom.

I površna semantička analiza autorskog teksta u „Politici“ ukazuje na autoritarca koji ne bira reči ili bolje rečeno bira ih

tako da produbi podele. Konflikt je njegov način da se održava na vlasti. Ne obazire se na ustavna i zakonska ograničenja. On je taj koji izriče nepobitne političke istine, on tuži i sudi, brani neodbranljivo, štiti lojalne saradnike svojim autoritetom. Veliki broj afera koje su, svaka pojedinačno, bile dovoljne za pad Vlade on je okončavao javnim oslobađajućim instrukcijama. On šalje poruku „svom narodu“ da će sam odlučiti kada će se povući, jer na izborima ne može da izgubi. Ta vrsta samouverenosti počiva na činjenici da je uzurpirao sve poluge vlasti i gotovo sve medije, na činjenici da on uređuje izborne uslove i broji glasove.

Srbija u vreme vladavine Aleksandra Vučića nije postala stabilna demokratska država, nego je, naprotiv, odraz pokušaja da se osigura i definiše vlast po meri vođe i njegovih saradnika. Vođa koristi populizam u svim njegovim vidovima i oblicima: zaostřava retoriku prema „opasnim drugima“, arhineprijateljima, nacionalizam koristi kao sredstvo osvajanja, učvršćavanja i održavanja na vlasti. Čak i izraženije nego u doba Slobodana Miloševića, vođa i mediji, ključni akteri populističke građevine, jesu u dobitničkoj simbiozi. Može se reći da je dominacija i kontrola nad medijima izraženija nego u vreme Miloševića. Mediji su potporni stub zarobljene države i društva.

Neprikosnoveni vođa osvojio je sve poluge vlasti, kao i Milošević pre njega, i to je, opet kao i Milošević pre njega, koristio za jačanje lične vladavine, a ne za izgradnju liberalne demokratije, kako su to kontrolisani mediji predstavljali.

Uticaj društvenog i političkog konteksta na prirodu poretka u Srbiji

U razdoblju od 2012. do 2024. godine u Srbiji postoje formalne demokratske institucije koje su lišene sadržaja. U praksi nosioci vlasti su u povlašćenom, odnosno apsolutno dominantnom položaju. Oni manipulacijama državnim resursima i institucijama kao usavršena mašinerija iz 90-ih godina XX veka imaju toliku prednost u političkim sučeljavanjima da ih potpuno obesmišljavaju. Opozicioni politički akteri potpuno su u

neravnopravnom položaju. Na taj način odstranjen je temeljni demokratski princip ravnopravnog učešća u izbornom nadmetanju. Izbori se održavaju redovno, ali je opozicija u podređenom položaju u svakom smislu – zbog finansijskog inženjeringa, zbog uticaja na medije ili potpune kontrole medija, zbog nepostojanja nezavisnog pravosuđa, zbog prigušenog javnog mnjenja, potisnutog građanskog društva. Sve to je omogućilo političkim elitama na vlasti ogromnu prednost, te je otuda ovakav poredak (kompetitivni autoritarizam), svojevrsni hibridni poredak koji prirodno teži da potisne liberalne elemente demokratije, naročito tamo gde su institucije nejake i gde je nerazvijeno kritičko javno mnjenje, kao što je slučaj u Srbiji. Dakle, na osnovu defekata demokratije koje ima, Srbija bi se mogla svrstati u kompetitivni autoritarizam ili neliberalnu demokratiju. Drugim rečima, u pitanju je nerazvijena politička zajednica i u pogledu političke prakse, političke kulture i u pogledu državnih i javnih institucija.

Ako bismo o ishodima demokratizacije u Srbiji zaključivali na osnovu izveštaja Evropske komisije, moglo bi se reći da je demokratizacija, kao ishod procesa evropskih integracija, tek na samom početku u mnogim oblastima, da postoji verbalna politička volja da se ona produbljuje, ali da to načelno opredeljenje često biva potisnuto u drugi plan pod uticajem užih interesa političkih elita. Izveštaji Evropske komisije iskoračili su iz donevanih diplomatskih formulacija i znatno jasnije i neposrednije ukazuju na krupne nedostatke u ostvarivanju evropske agende. Izveštaji sve otvorenije ukazuju na zastoje u evropskim integracijama, ali to nije dopiralo do građana Srbije zbog zatvorenih i kontrolisanih medija. Ako bismo se o ishodima demokratizacije Srbije informisali isključivo iz izvora Vlade ili medija pod uticajem i kontrolom Vlade, onda bi slika o Srbiji bila slika već stabilizovane demokratije koja se nosi sa problemima „kritizera“ (kritičara vlasti) i nepravednom politikom uslovljavanja EU. U stvarnosti je to znatno drugačije: nema stvarne podele vlasti, demokratski procesi su sa ozbiljnim nedostacima, izbori se sprovode u uslovima potpunog favorizovanja stranaka na vlasti, pritisaka na aktere i birače na terenu, politička korupcija je postala uobičajena

stvar, nema uslova za fer političko nadmetanje, opozicija je na udaru privatnih medija koji dobijaju državnu pomoć i privilegovani položaj na osnovu političkog uticaja, državni mediji se ponašaju kao partijski servis najjače vladajuće stranke i bilten najmoćnijeg čoveka u državi.

Efektivno ograničenje vlasti ne postoji. Parlament deluje kao servis izvršne vlasti. Velika većina medija je pod kontrolom ili pritiskom izvršne vlasti, a oni koji nisu, pod stalnim su političkim i finansijskim pritiscima. Kritika se tretira kao neprijateljska delatnost, a kritičari neretko kao neprijatelji države. Kritički osvrti mogu se videti jedino u niskotiražnim dnevnim listovima i nedeljnicima, na jednoj privatnoj televiziji i na društvenim mrežama. Odnos izvršne vlasti i medija pod njenim uticajem prema nezavisnim državnim organima je neprimeren. Zaštitnik građana koji je savesno radio svoj posao bio je pod stalnim političkim pritiskom i medijskim linčom zbog toga što ga je vladajuća elita videla kao potencijalnog političkog protivnika posle isteka mandata 2017. godine. Građanske inicijative i protesti ne uzimaju se za ozbiljno, Ustav i pravo podređuju se privatnim interesima, a umesto vladavine prava postoji vladavina stranaka, odnosno vladavina jednog čoveka i onih koji su mu podređeni.

Ključna načela i vrednosti EU deo su programskih određenja velikog broja relevantnih političkih stranaka u Srbiji; ima ih i u pravnim i politikološkim udžbenicima, pa i u najvišem pravnom aktu, ali u praksi nisu zastupljena u dovoljnoj meri. Vladavina prava je u senci vladajuće partije, odnosno njenog lidera koji svoj legitimitet crpi u popularnosti, a nju transponuje na donošenje odluka unutar i van svojih nadležnosti. On se postavlja kao vrhovni društveni arbitar, kao *pater familias* koji se pokroviteljski odnosi prema drugim institucijama i koji svoju politiku zasniva na „direktnoj komunikaciji sa građanima“.

Nasuprot tome, demokratska politička zajednica vladavine prava, odnosno stabilizovana demokratija, jeste zajednica u kojoj se poštuju ljudska prava, demokratske procedure, u kojoj je svaka grana vlasti efektivno ograničena kako se ne bi mogla prekoračiti ovlašćenja koja svaka od njih ima. Formalno zalaganje za ova načela i vrednosti je neophodno, ali ne i dovoljno.

Potrebno je da se u praksi delotvorno sprovede demokratski principi i promovišu proklamovane vrednosti. Srbija je na tom putu, na putu sa mnogo prepreka, još veoma daleko od cilja. Populizam tu nije od pomoći jer ne pomaže da se otklanjaju defekti u gradnji liberalne demokratije. Naprotiv, u ime demokratije ti defekti se prikrivaju, modifikuju ili čak neguju nauštrb izgradnje demokratskog društva koje teži uravnotežavanju demokratskih i liberalnih vrednosti.

Uzroci pojave populizma u liberalnim demokratijama su raznovrsni: od latentnih koji proističu iz strukture i funkcionisanja razvijenih demokratskih poredaka, pa sve do konkretnih (kontekstualnih) koji se javljaju u vreme političkih i(li) ekonomskih kriza. Supstancijalno važan sastojak pojave populizma kao relevantne, naročito kao dominantne pojave, jeste pojava „harizmatičnog“ lidera i medija masovne komunikacije koji mu daju podršku. U neliberalnim demokratijama tlo za pojavu populizma je još plodnije jer ne postoji tradicija demokratske političke kulture, državne i društvene institucije su nerazvijene, vladavina prava je tek zadati cilj, a autoritarna politička svest je povoljna za pojavu vođa mesijanskog tipa koji uz podršku medija rekonceptualizuju etabrirane političke postulate.

Društveni i politički kontekst postavlja margine i suštinski određuje prirodu poretka. Polazeći od pojmovnog određenja i predstavljenih koncepata demokratije, Srbija bi se danas mogla svrstati u neliberalne demokratije koje odlikuje to što, i pored postojanja redovnih izbora, ti izbori nisu uvek slobodni i poštteni, a izabrana politička klasa nije sklona poštovanju ustavnih i zakonskih ograničenja svoje vladavine, nego je spremna da, zarad očuvanja svojih posebnih interesa, narušava demokratska načela i procedure, slobode i prava građana. Drugim rečima, liberalni konstitucionalizam se potkopava od strane pojednostavljeno shvaćene i tako praktikovane demokratije. Poredak koji želi izbeći ili ukinuti ograničenja uspostavljena u demokratskom procesu zarad zaštite temeljnih prava i sloboda naziva se i *populističkom demokratijom*. U takvom modelu zajednice „narodna volja“ je merilo i izgovor za sve; bilo kakvo ograničavanje te volje proglašava se udarom na demokratiju, a to se upravo dešava

veoma često u političkom životu Srbije. Odbrana narodne volje u praksi se svodi na težnju za neograničenom vlašću i marginalizacijom političkih manjina i neutralizovanjem svih onih koji zatevaju ograničavanje vlasti.

Polazeći od literature o populizmu i različitim gledištima na posledice kakve populizam može imati, odnosno polazeći od toga da se na populizam može gledati s jedne strane kao na pretnju idealu i praksi liberalne demokratije, a s druge strane kao na korektiv elitističkim tendencijama savremenih predstavničkih demokratija – važno je uzeti u obzir i razvijenost predstavničke demokratije, njenih institucija, političke kulture i političke prakse. Dok u zemljama sa dugom tradicijom demokratske političke kulture, razvijenim državnim i društvenim institucijama populizam načelno može imati upozoravajuću, korektivnu ulogu koja bi uravnotežavala disbalans između liberalnih i demokratskih elemenata predstavničke demokratije – u zemljama neliberalne nekonsolidovane demokratije populizam ne može imati takvu ulogu jer još uvek nema razvijenih institucija, demokratske političke kulture i ustaljene demokratske prakse. Naprotiv, u takvim uslovima populizam se pokazao kao ozbiljna prepreka uspostavljanju ili konsolidovanju ključnih elemenata reprezentativne liberalne demokratije. Primer Srbije to potvrđuje.

Jaz između demokratskih ideala i stvarnog funkcionisanja u takvim društvima je predubok i preširok da bi se mogla očekivati korektivna uloga populizma. Ako se tome doda ekonomska i politička kriza koja nije incident ili prolazna pojava u razvoju nego stalno stanje stvari, onda je socijalno-ekonomski kontekst u ovakvim političkim zajednicama dodatni uzrok pojave populizma i svega onog što ga prati. Tu nema prevelike napetosti između liberalnih i demokratskih elemenata političkog poretka jer se liberalno tek razvija, a demokratsko se pojednostavljeno tumači i praktikuje kao apsolutno pravo većine da u ime naroda sprovodi svoju volju, ne uvažavajući prava i stavove političke manjine.

U kontekstu nerazvijenih institucija, nedemokratske političke kulture, stalne političke i ekonomske krize, stvara se veliki prostor za pojavu populističkih lidera, navodno punih

razumevanja za potrebe naroda, spremnih da se suoče sa korumpiranom elitom i opasnim drugima. Uz pomoć medija koji su najpre zbog atraktivnosti takvih lidera spremni da im daju prostor, a potom i zbog političkog uticaja kojem ne žele da se odupru zarad finansijskih podobnosti ili privilegija – populisti dobijaju snažan vetar u leđa koristeći ga za sopstveno, a ne za opšte dobro.

U takvim okolnostima populisti suzbijaju pluralizam, kritičku misao, ograničavaju medijske slobode, na institucije gledaju kao na sopstveni servis, a ne kao na opšte dobro – ne doprinoseći time korekciji defekata političkog sistema, nego upravo suprotno, sprečavanju njihovog otklanjanja. Sve u svemu, niti je populizam 90-ih godina XX veka doprinosio niti ovaj danas doprinosi demokratizaciji političke zajednice, a ni modernizaciji društva i privrede, pre bi se moglo reći da je kamen o vratu društva u celini. Tekovine i praksa populizma ne samo da nisu doprinosili približavanju poželjnoj ravnoteži demokratskih i liberalnih vrednosti nego su bili ispod nivoa i glavnih tokova u srpskoj kulturnoj i političkoj istoriji „koji je težio skladu slobode građanina i slobode države“ (Popov, 1993: 58). Postavši dominantna pojava, srpski populizam je marginalizovao težnje za modernizacijom koje su i ranije postojale u istoriji srpskog naroda (Popov, 1993), ali je morao da vodi računa o činjenici da veliki broj stanovnika ipak podržava evropeizaciju i modernizaciju društva.

Dakle, populizam je opšta pojava koja se javlja u svim društvima i poremecima, pa tako i u društvima u tranziciji. Shvaćen kao slabo utemeljena ideologija, populizam je testiran i kroz javnomnjenjsko istraživanje, analizu i sintezu političkih aktera i fenomena u Srbiji. Pokazalo se da i u Srbiji kroz različita razdoblja funkcioniše eklektički spoj elemenata različitih ideologija koji su neretko protivurečni, ali sa glavnim obeležjima koja su konstanta: veličanje naroda, antagonistički otpor prema elitama i „drugima“ koji ugrožavaju državu i(li) naciju. I u neliberalnim, kao i u liberalnim, demokratijama populizam može biti slabo utemeljena ideologija, kvaziideologija ili tek tehnika, stil vladanja bez ideološkog utemeljenja. Društveni i politički kontekst postavlja margine i suštinski određuje prirodu populizma i njegove domete, pa time i njegove posledice.

LEGITIMNOST I STABILOKRATIJA

Pojam i definicija stabilokratije

„Stabilocracy“ je termin koji se pojavio u upotrebi 2012. godine u prikazu Antoinete Primatarove i Johanne Deimel o dešavanjima u Albaniji u vreme vlade Salija Beriše. Od 2016/2017. termin „stabilitocracy“ se upotrebljava sve više, a prvi put se pojavio kod istoričara Srđe Pavlovića, potom i Floriana Biebera. Ovde ćemo koristiti termin stabilokratija u značenju tri autora (Primatrova & Deimel, 2012; Pavlović, 2016) *koji stabilokratiju posmatraju kao poredak koji iz pragmatičnih razloga nastoji da proizvede stabilnost nauštrb demokratskih reformi uz prečutnu saglasnost međunarodnih aktera* (Lutovac, 2020: 145).

Termin stabilokratija se stavlja u širi kontekst aktuelnih režima u državama Zapadnog Balkana koje su proklamovale kao cilj članstvo u Evropskoj uniji, dok je, na drugoj strani, Evropska unija prihvatanjem tih aktera kao kredibilnih partnera tolerisala nedemokratske prakse u njihovim zemljama. Na taj način EU je bila garant njihovog spoljnog legitimiteta, dok su ti režimi, zauzvrat, bili garanti stabilnosti u svojim zemljama i u regionu. Negde između ovih međusobnih garancija zagubile su se demokratske i liberalne vrednosti na kojima bi ovi režimi trebalo da počivaju. Stabilokratija, prema tome, nije neka posebna vrsta političkog poretka, nego jedna specifična manifestacija političke prakse država sa Zapadnog Balkana zasnovane na interakciji sa Evropskom unijom.

Defekti u elementima demokratskog i nedostaci u elementima liberalnog, te nestabilno političko, ekonomsko i bezbednosno okruženje čine okolnosti u kojima nastaju takozvane stabilokratije (Lutovac; 2020: 151). Stabilokratije se mogu označiti kao poreci koji formalno počivaju na načelima liberalne demokratije, a u praksi tu ljušturu popunjavaju nedemokratskim i neličnim sadržajem i za to imaju podršku iznutra i spolja. Podrška iznutra je dozirano legalna i ne do kraja legitimna, jer se podrška koju dobijaju režimi u stabilokratiji zasniva na privilegijama i uzurpacijama u političkoj, medijskoj i ekonomskoj sferi. Ta uzurpacija

neposredno utiče na: uzurpaciju državnih i društvenih institucija, odbacivanje meritornih načela, narušavanje pravila izbornog procesa, na kontrolu medija. Stabilokrate su autoritarci koji imaju međunarodnu podršku, jer je u njihovim rukama koncentrisana vlast i moć. Oni „pojednostavljaju“ međunarodnu komunikaciju izbegavajući demokratske procedure u sopstvenoj zemlji.

Pojam stabilokracija je izveden iz latinske reči *stabilis*, što znači čvrst, i grčke reči *kratia* – vladati. Stabilnost se obično vezuje za sisteme koji održavaju ili uspostavljaju ravnotežno stanje posle prestanka delovanja uzroka koji je tu ravnotežu poremetio. Ovde se ima u vidu, pre svega, stabilnost u (spoljno)političkom kontekstu.

Kada se pojam stabilokracija razloži na pojmove koji ga sačinjavaju, onda bi pod tom kovanicom trebalo da se podrazumeva vladavina stabilnosti. Suštinu pojma stabilokracija u javnom diskursu, međutim, predstavlja činjenica da je stabilnost na kojoj počiva bazirana na autokratskim i neliberalnim temeljima, na sputavanju pluralizma i potčinjavanju institucija. Dakle, stabilnost pre demokratije je osnova na kojoj počiva stabilokracija. Ugroženost spolja i iznutra su oruđe u rukama autokrata koji dobijaju podršku „saveznika“ i „prijatelja“ spolja. Ono što takvi „saveznici i prijatelji“ misle da nije dobro za njih same – smatraju da je neophodno za zemlje stabilokracije, jer stabilnost stavljaju iznad demokratskih i liberalnih principa.

Stabilnost se neguje kao vrhovna vrednost i među domaćim autokratama i među onima u međunarodnoj zajednici koji ih podržavaju. Politička postojanost, izvesnost i predvidljivost je iznad temeljnih vrednosti koje se neguju u zemljama razvijene demokratije. I dok su autokrate spremne da se kreću u tako zadatim okvirima – prihvatljivi su, međutim, kada naruše ta očekivanja, postaju smetnja i gube podršku ili bar tolerisanje autokratije koju sprovode u sopstvenoj zemlji. Slobodan Milošević je bio „garant mira i stabilnosti“, a jedan od slogana njegove Socijalističke partije Srbije bio je „Sa nama nema neizvesnosti“, sve dok nije počeo da „ugrožava regionalnu stabilnost“, odnosno da se ne drži uloge koja mu je bila namenjena. Slično je bilo i sa Nikolom Gruevskim u Makedoniji.

Dakle, stabilokratija je projektovana da očuva mir, pa makar po cenu temeljnih vrednosti i načela liberalne demokratije. Nestabilno je pak sve ono što narušava ili može da naruši geostrateške interese moćnih aktera.

Evropeizacija naspram stabilokratije

Balkanske stabilokratije idu ka autoritarizmu koji urušava osnove uređenog društva i države. Prihvatajući načelno ali ne i u praksi, evropske vrednosti, one suštinski, na duži rok, ne garantuju stabilnost, nego je naprotiv sprečavaju. Zato je ispravnije nazivati ih *labilokratijama*. Dugoročno gledajući, takozvane stabilokratije sprečavaju stvarnu, održivu stabilnost zasnovanu na vrednostima, liberalnim načelima i demokratskim institucijama i procedurama.

Iako je osnovni smisao i svrha podrške stabilokratijama mir i stabilnost u regionu, taj cilj se ne postiže jer se stvaraju autoritarni poreci koji počivaju na kvazidemokratskim i antiliberalnim osnovama. Pragmatizam ove vrste ne služi svrsi na duže staze niti je održiv, stoga se može reći da je stabilokratija pogrešno sredstvo za proklamovane dobre ciljeve. Regionalni odnosi nisu postali bolji takvom vrstom podrške balkanskim autoritarcima, nego su, naprotiv, postali lošiji jer tolerišu autoritarna nastojanja vlastodržaca, uključujući i nacionalizam i netrpeljivost prema susedima i ostalim „drugima“, zaoštravanje retorike zarad održavanja stabilne vlasti.

Evropeizacija umesto stabilokratije je formula za izgradnju stabilnih društava koja počivaju na demokratskim i liberalnim načelima i koja su u pravom smislu te reči nosioci održivog mira i stabilnosti (Lutovac, 2020: 146–150). Takve države koje izgrađuju zajedničko tržište i međusobno kulturno i političko povezivanje mogu ostvarivati održivi mir i stabilnost a ne stabilokratije. Evropeizacija bi podrazumevala proces usvajanja temeljnih vrednosti, institucionalno-pravnog i administrativnog ustrojstva i strateških političkih ciljeva proklamovanih u EU (Radaelli & Theofanis, 2012; Ladrech, 2010; Olsen, 2002: 921–952).

Pored evropeizacije država kandidatkinja unutar EU razvija se proces tzv. unutrašnje evropeizacije država članica, proces integrisanja putem političke kulture, zajedničkih vrednosti i razvijanja demokratskih institucija, postepeni proces „preusmeravanja i preoblikovanja nacionalnih politika“ u pravcu koji određuje Evropska unija kao politička zajednica (Ladrech, 1994: 69–88).

Ukratko: vrednosti koje se institucionalizuju i institucije koje dobijaju vrednosnu dimenziju prvog reda; podela vlasti koja podrazumeva nezavisno pravosuđe, delotvorni parlament i odgovornu izvršnu vlast i u novije vreme institucije građanskog društva – vrednosti su po sebi jer doprinose funkcionisanju vladavine prava i građanskih prava i sloboda. Autokrate pak posežu za merama koje nisu uobičajene za zemlje razvijene demokratije poput stalnog raspisivanja vanrednih izbora, i to sve pozivajući se na demokratiju, odnosno na „proveru narodne volje“. A u stvari vanredni izbori se koriste kao sredstvo stalne mobilizacije i korišćenja javnih resursa i uzurpiranih institucija za stalno produžavanje „legitimiteta“ (parlamentu iz 2012. mandat bi istekao 2016. godine, ali je vanrednim izborima iz 2014. i 2016. Vučić sebi i svojim obezbedio i produžio vlast do 2018, odnosno 2020. godine, pa 2022. i krajem 2023. godine). Vlast je tako na svake dve godine, koristeći javne resurse, obnavljala i učvršćivala podršku.

U Srbiji izbori ne služe svrsi, niti se raspisuju kada je to zakonom predviđeno, nego služe tome da vladajuća garnitura produžava vek trajanja na izborima koji se održavaju u potpuno neravnopravnim uslovima. Prevremeni izbori nisu u službi primene principa smenjivosti vlasti, nego upravo obrnuto. Iz ciklusa u ciklus izbori se održavaju u neregularnim uslovima sa idejom da opozicija ne dođe ni blizu prilike da se konsoliduje. Dešava se upravo ono što Ustav Srbije izričito želi da onemogući – uzurpacija vlasti. Naime, Ustav Republike Srbije je predvideo u članu 5, stav 4 da: „političke stranke ne mogu neposredno vršiti vlast, niti je potčiniti sebi“, a upravo se to dešava u svim fazama i segmentima vladavine.

Stabilokrate političke protivnike doživljavaju i tretiraju kao neprijatelje, tako da su suštinski antipluralisti. Oni institucije reprezentativne demokratije vide kao prepreku u direktnoj

komunikaciji s narodom čiji su oni isključivi predstavnik i po potrebi produkuju spoljne „opasne druge“. Dakle, može se reći da su *stabilokrate i stabilokratija vrsta populista i populizma podržanog iznutra i spolja usmerenog da stabilizuje autokratiju, a ne liberalnu demokratiju*.

U stabilokratiji je nemoguće voditi relevantan društveni dijalog o važnim političkim i društvenim temama, jer se kritička misao etiketira kao izdaja, opozicija kao neprijatelj, novinari se tretiraju kao korisnički servis vlasti ili im se lepi etiketa stranih plaćenika. Opozicija se tretira kao strano telo u političkom sistemu, a ne kao njegov važan deo. Fasadna institucionalna struktura i podanička politička kultura utočište su autokratije. Nepostojanje nezavisnog pravosuđa, odnosno snažan politički uticaj na pravosuđe, multiplikuje sve institucionalne i vaninstitucionalne prednosti vladajućih struktura.

Relevantan društveni dijalog podrazumeva da se to menja odmah, iz korena. Ta promena bi morala da bude osnova za početak razgovora o temeljnom preobražaju društva. No, to nije prioritet Brisela niti Vašingtona, kako pokazuje praksa. Prioritet je kako održati mir i stabilnost i upravljati procesima na Zapadnom Balkanu sa što manje napora. Stabilokratije upravo to omogućuju: skraćivanje procedura pomoću koncentracije moći u rukama kooperativnih autokrata. Međutim, posledice su, dugoročno posmatrano, loše po društva stabilokratije kako u pogledu izgradnje demokratskih institucija, procedura i političke kulture tako i u pogledu ekonomskog razvitka i socijalnih raslojavanja. Ako su stabilokratije prihvatljive za međunarodne političke aktere, za kapital su to ekonomski nestabilne zajednice, jer uslovi poslovanja nisu garantovani održivom stabilnošću institucija i političkog sistema, nego snagom i stabilnošću autokrata koji garantuju takvu stabilnost. U takvim zajednicama klijentelizam upravlja ekonomskim tokovima, a ne tržište i konkurencija. Korupcija je sistemska, jer joj je država većim delom saveznik a ne protivnik. Posledice po društvo ovakve države su pogubne.

Podrška spoljnoj stabilnosti autokratskih režima čini te zemlje politički bližim EU, ali vrednosno i kvalitativno-demokratski one su sve udaljenije. Jedna od posledica takvog odnosa prema

stabilokracijama jeste da građani postaju još više otuđeni od politike i glasaju za lične, opipljive koristi, ili iz straha, potpuno zanemarujući javno dobro, pa čak i lične ideološke i programske afinitete. Podržavajući ovakvu praksu, zemlje razvijenog Zapada stvaraju odbojnost prema sebi čak i kod onih koji su im naklonjeni, tako da, dugoročno gledajući, podrška stabilokraciji jeste politička investicija u nestabilnost i neizvesnost.

Dakle, pojam stabilokracija, koji je ušao poslednjih godina u politički rečnik regiona, označava žrtvovanje ljudskih prava i funkcionalne demokratije zarad stvarne ili izmaštane državne ili regionalne stabilnosti – neka vrsta prećutne ili čak vrlo jasne podrške autokratama. U svemu tome suštinsko je pitanje prirode stabilnosti u autokratskim društvima.

Kada se u Srbiji govori o stabilokraciji, onda bi trebalo imati na umu autokratsku vladavinu Aleksandra Vučića koji drži pod kontrolom sve poluge moći u državi i društvu, dok igra ulogu reformatora, državnika, zaštitnika opštih interesa u svom multimedijalnom rijaliti prostoru. U komunikaciji sa razvijenim zemljama Zapada Vučić se predstavlja kao onaj koji ispunjava obećanja i bespogovorno vodi Srbiju prema Evropskoj uniji, ponaša se predvidljivo i garantuje stabilnost. Istovremeno, on se Rusiji predstavlja kao garant njenog uticaja na Balkanu, a Kini kao važan ekonomski punkt u predvorju Evrope.

Poseban problem su stabilokracije – zemlje poput Srbije, koje još uvek nemaju konsolidovanu demokratiju niti unutrašnju kritičnu masu onih koji bi mogli da je konsoliduju. Umesto toga one počinjavaju na nedemokratskim, autoritarnim populističkim mehanizmima vladavine koji imaju formalnu većinsku podršku građana i spoljnu podršku EU kojoj je važnija stabilnost države i regiona od uspostavljanja konsolidovane liberalne demokratije. Kada sistem počiva na moćnom pojedincu, onda traje koliko i on sam. Primer SFRJ, a i mnogi drugi primeri to potvrđuju.

U zemljama kandidatkinjama, uključujući i Srbiju, demokratski izabrani lideri koristili su svoje mandate da akumuliraju i proširuju moć izvan zakona i ustava. To se dešava i kod lidera u razvijenim demokratskim državama – razlika je ipak u tome što tamošnje institucije, politička kultura i demokratska praksa

obuzdavaju takve ambicije lidera, dok takvih prepreka u zemljama stabilokratije nema.

U zemljama stabilokratije autokratama nije mnogo stalo do vladavine prava, oni ne prihvataju ograničenje vlasti i izbori ni legitimitet koriste za protivzakonito širenje moći i uticaja. Pri tome izbori na kojima su došli do formalnog legitimiteta nisu ni izbliza onakvi kakvi bi trebalo da budu u liberalnim demokratijama. Oni kontrolišu ili suzbijaju slobodu medija, sprečavaju političke protivnike da iskažu svoje stavove i u parlamentu (opstrukcija manjine je najnoviji izum vladajuće većine koja besmislenim amandmanima na sopstvene predloge zakona sprečava opoziciju da se oglasi) i van njega, diskvalifikuju protivnike etiketama „izdajnici“, „neprijatelji“, „lopovi“, što potkopava suštinu demokratije i uloge opozicije u njoj. Institucije se podređuju vladajućim interesima, a ne javnim. Autoritarizam se predstavlja kao prirodno stanje legitimisano izbornom voljom na nefer i nepoštenim zborima u kojoj protivnici nisu imali šanse niti da se predstave.

Da bi se takva slika održala na unutrašnjoj političkoj sceni, neophodna je potpuna medijska kontrola koja se ostvaruje u prisustvu nekolicine izuzetaka niskotiražnih i manje pristupačnih medija. Takvoj politici je potrebna propaganda, a ne slobodni mediji.

Suština stabilokratije: spoljna stabilnost na temelju autokratskog populizma

Ako bi se o suštini stabilokratije moralo nešto reći u jednoj rečenici, onda bi se moglo reći da je to miroljubiva koegzistencija stabilnosti i autoritarnosti koja na jednoj strani kratkoročno obezbeđuje mir, dok na drugoj strani dugoročno posmatrajući sprečava da se mir izgrađuje na pravim osnovama i tako postane održiv na duge staze (Lutovac, 2020: 156).

(Para)politička stabilnost, odnosno stabilokratija, u stvari znači sasvim nešto drugo od onog što samo ime na prvi pogled implicira. Savetodavna grupa za Balkan u Evropi – BiEPAG (The

Balkans in Europe Policy Advisory Group) – u jednom svom izveštaju navodi da su regionalne stabilokratije zapravo slabe demokratije sa autokratski orijentisanim liderima koji zarobljenom državom upravljaju vaninstitucionalnim polugama moći i kontrolom medija, predstavljajući se kao prozapadni čuvari stabilnosti u regionu. Na drugoj strani, podržavajući „korisne autokrate“, Zapad stvara odbojnost prema sebi kod prozapadno orijentisanih građana.

Gotovo da je postalo opšte mesto da je Zapadu u Srbiji važnija stabilnost nego demokratske politike i prakse. Stabilokracija sa populističkim sadržajem u svakodnevnom govoru sve se češće koristi, a politikolozi i sociolozi pod tim podrazumevaju poretke autoritarnih odlika sa dominantnom partijom i liderom i nedovršenom liberalnom demokratijom.

Predsednik Socijaldemokratske partije u Crnoj Gori Ranko Krivokapić je rekao: „Crna Gora u pojedinim segmentima ima najbolju izbornu regulativu, ali takođe ima i 'najrazrađeniji sistem krađe izbora'“. Dakle, stabilokracija, prema njegovim rečima, u osnovi počiva na kleptokraciji. Stabilokracija je u stvari sinonim za specifičan oblik autokratije-demokracije. Ona nije nikakav garant demokratije, naprotiv, stabilokracija je garant odsustva demokratije, jer se u ime stabilnosti žrtvuju demokratska i liberalna načela, praksa i institucije.

Fasadna demokratija i suštinska autokratija osnovne su odlike stabilokratije i čine je neodrživom i neprihvatljivom na duži period. Problem je u tome što se spolja stabilokracija možda i vidi kao nužno prelazno rešenje, ali je stabilokrate ne vide tako, nego kao poredak koji bi trebalo da održava njihovu vladavinu dok god je to moguće.

U kampanji za predsedničke izbore 15. aprila 2018. u Crnoj Gori ključna poruka-slogan bila je stabilnost i *napredak*. U Srbiji najjača stranka koalicije zove se Srpska *napredna* stranka, a stabilnost je jedna od ključnih reči svih kampanja.

Ako se spoljna politika pomalo arhaično definiše kao odraz unutrašnje politike van granica zemlje, onda se od autokratije može očekivati da svoje pravo lice kad-tad iskaže i na međunarodnom planu. Ne može se tek tako vrednosno razdvajati

unutrašnja od spoljne politike, osim u analitičke i diplomatske svrhe. Posledica tolerisanja unutrašnjih autokratija zbog regionalne stabilnosti jeste snižavanje kriterijuma za napredovanje u evropskim integracijama ili gubljenje realne perspektive zbog udaljavanja od standarda EU. Ne radi se o balkanskim stabilokratijama, nego labilokratijama sa međunarodnom podrškom. U pitanju je nepostojan, nesiguran sistem vladavine, dakle, suprotan od stabilan, postojan, siguran. Labilokratije se oslanjaju na međunarodni legitimitet i privid legitimiteta na unutrašnjem planu.

Već nekoliko godina među onima koji upadljivo nastoje da titulu „objektivnih analitičara“ opravdaju apotekarski merenim balansom pohvala i pokuda važi aksiom da je „unutrašnja politika vlasti problematična, ali je zato spoljna za pohvalu“. Ovo mehanicističko i prilično veštačko razdvajanje jedne politike u dve politike koje tobože mogu da deluju svaka za sebe, ne sudarajući se, sada je možda na najvećem iskušenju, ako ne zbog drugog, onda zato što je sve jasnije da je nesvesna parodija „titoističke“ nesvrstane pozicije iscrpela svoje mogućnosti, ostala bez manevarskog prostora i dotakla svoje limite.

U STALNOJ POTRAZI ZA LEGITIMNOŠĆU

Svaka vlast, ma koliko izgledala stabilno ili ma koliko bila autoritarna, neprekidno oskudeva u legitimnosti i stoga je neprestano u potrazi za njom, u potrazi za podrškom, odobravanjem, prihvatanjem, odvajkada. Dobro znajući to, reformator srpskog jezika Vuk Stefanović Karadžić u pismu Knezu Milošu 12. aprila 1832. godine (pismo je poslato tek 13. avgusta) napisao je: „Svaki čovjek želi znati šta drugi ljudi o njemu misle i govore; vladaocima i upraviteljima naroda to je osobito potrebno...” (Karadžić Stefanović, 1947: 5). Upozoravajući kneza Miloša na potrebu legitimnosti, on je u stvari kritikovao ceo sistem njegove vladavine i, između ostalog, tražio uvođenje zakonitosti i ustavnosti, ograničenje kneževe vlasti, slobodu reči – reforme koje bi obezbedile slobodan i demokratski razvitak zemlje. Ukazujući na uzroke nezadovoljstva u narodu, on je u stvari sugerisao kako da se stvari menjaju i kako da te promene ojačaju i Srbiju i legitimitet vladara. I upozoravao je kneza Miloša na to da u narodu ima mnogo onih koji ne govore ono što misle.³⁸

No, to nije odlika samo Miloševe Srbije, mnoge su se civilizacije i politički poreci kroz istoriju odlikovali tom pojavom koju je nobelovac Česlav Miloš (Czesław Miłosz) preuzeo iz persijske kulture, pišući o fenomenu ketmana u istočnoj Evropi pod dominacijom Sovjetskog saveza: „Govoriti da je nešto belo, a misliti crno, u sebi se smeškati, a spolja pokazivati svečanu usrdnost; mrzeti, a pokazivati oznake ljubavi; znati a glumiti neznanje – tako nasamarujući protivnika (koji takođe nas nasamaruje) čovek počinje da iznad svega ceni sopstvenu prevejanost”

³⁸ Pišući o beogradskim trgovcima, Vuk Karadžić kaže: „niko tamo nije zadovoljan, ama baš niko... i što se god ko čini zadovoljniji i češće viče *Da Bog živi Gospodaru! U zdravlju našem Gospodaru! (dobro nam je)*, on je nezadovoljniji, pa se samo pretvara da bi nezadovoljstvo svoje pokrio” (Karadžić, 1947: 9).

(Miloš, 2023: 71). Strahovi stvaraju ketmana, a ketmani stvaraju skriveno kolektivno mnjenje, nedostupno istraživačima, vlastima, ucenjivačima, zlostavljačima. U zavisnosti od poretka, prema ovakvim podanicima se postupa različito: represijom ili pokušajem pridobijanja. Svakako je njihova podrška potrebna bar zbog privida legitimnosti.

NACIONALNA HOMOGENIZACIJA I NEDOSTATAK DEMOKRATSKE LEGITIMNOSTI

Dan srpskog jedinstva, slobode i nacionalne zastave

Ako kontekstualizujemo potragu za legitimitetom i smetimo je u blisku prošlost, videćemo da su instrumenti i mehanizmi već oprobani, samo im se značaj medijski pojačava. Naime, po peti put 15. septembar 2024. se obeležio kao praznik, iako to po Zakonu o državnim i drugim praznicima nije ni državni praznik niti spada u ostale praznike. Državni i ostali praznici se utvrđuju zakonom, a ne proklamacijama i dogovorima nekih političkih aktera. Time se ne poštuje ni Ustav ni zakoni. Na taj način, suprotno Ustavu, stranke uzurpiraju politički život i institucije. U stavu 4, člana 5 Ustava Srbije se kaže da „političke stranke ne mogu neposredno vršiti vlast, niti je potčiniti sebi“. Međutim, vladajuća garnitura je do te mere sve političke procese, procedure i institucije potčinila sebi da ne nalazi za shodno ni da ozakoni političku odluku o ovom prazniku, iako ima jasnu parlamentarnu većinu potrebnu za takav čin.

Istog dana predsednik Vučić je potpisao saglasnost za obavljanje redovnog vojnog roka u trajanju od 75 dana, iako takav zakon nije donet u Skupštini Srbije. On je saglasnost dao Vladi, koja bi tek trebalo da pripremi taj zakon i uputi ga Skupštini, ali za propagandne potrebe on je to učinio ranije i to ne na skupštinski zakon nego na predlog Vlade, mimo zakonske procedure. Očigledno je da se Srbija vratila u vreme kneza Miloša, gde je „gospodareva reč zakon“ i da nikakve formalnosti niti procedure nisu potrebne.

„Ovo je praznik svih Srba, gde god da su. Ovo je dan u kojem se zavetujemo da ćemo čuvati i braniti svoju otadžbinu, i da ćemo svoju zastavu – srpsku trobojku, ponosni nositi po čitavom svetu! Geografske međe ne mogu da omeđe naše jedinstvo! Sa željom da u jedinstvu žive i naša pokoljenja, pod našom zastavom mira, neka jedinstvo, sloboda i zastava budu ne samo simboli, već suštinske, identitetske vrednosti koje svakodnevno živimo, i zbog kojih se borimo da ostanemo i opstanemo! Uvek ćemo slaviti svoje praznike, i braniti svoje svetinje!“, napisao je na X platformi 15. septembra 2024. godine predsednik Vlade Miloš Vučević. Dan nacionalne zastave je praznik srpskog naroda, ma gde on živeo, rekao je i Aleksandar Vučić povodom obeležavanja Dana srpskog jedinstva, slobode i nacionalne zastave: „Našem narodu u zemlji, rasejanju, svuda na našoj planeti, čestitam praznik, čestitam Dan srpskog jedinstva, u nadi da ćemo to jedinstvo umeti da gradimo, čuvamo, baš kao i naš jezik, pismo i kulturu.“

Ni ova manifestacija, međutim, nije bila demonstracija jedinstva, nego predstava sa ciljem pridobijanja podrške na kojoj se narodu govori ono što narod voli da čuje, a što potvrđuju istraživanja javnog mnjenja. Na toj manifestaciji nije bilo ni političkih predstavnika opozicije, niti bilo koga ko kritikuje vlast Aleksandra Vučića. Tu su bili provereni statisti: političari i novinari. Nije bilo nikog ko bi mogao da postavi pitanje zašto se deca zloupotrebljavaju u političke svrhe ili zašto se obeležava kao državni praznik dan koji nije na listi državnih praznika. „Naš narod su biseri rasuti po celom svetu. I ma gde bili ti biseri, oni danas čine nisku najsajnijeg mogućeg sjaja“, izjavio je Vučić sa velikom dozom patetike, kako i priliči populističkom lideru, na prijemu učenika i nastavnika osnovnih škola i predsednika opština iz Republike Srpske i Crne Gore, povodom Dana srpskog jedinstva, slobode i nacionalne zastave.

Nastavljena je mitološka priča o najlepšoj zemlji, najlepšoj zastavi i „najstarijem narodu“. „Naš narod u svojoj kolektivnoj svesti pamti mnoge toponime još od drevne Vinče. Pamti naš narod mnoge gradove, mnoge divne krajolike, mnoge zavete. I svi, baš svi naši ljudi danas slave veliki praznik“. Ključna reč jedinstvo proteže se kroz mnoge varijacije u govoru prilikom

obeležavanja ovog praznika, od toga da se „Srbi ujedinjuju pod najlepšim crveno-plavo-belim barjakom na svetu“, pa sve do toga da „taj barjak je lep, tačno onoliko koliko je viteške i nevine krvi proliveno u odbrani slobode naroda koji ga je oslikao i odabrao za svoj.“

Kao i u svim sličnim prilikama, i ovaj put nezaobilazno je bilo pominjanje Kosova i Metohije. Ovog puta naročito zbog toga što su sa severa Kosova, gde živi preko 95% Srba, prestale da deluju i postoje institucije države Srbije, a nisu izgrađene ni bilo kakve institucije lokalnih Srba. Uprkos stalnoj patriotskoj retorici o Kosovu kao „srcu Srbije“, u praksi, na terenu i u razgovorima sa predstavnicima EU i SAD Aleksandar Vučić je radio sve suprotno – pripremao je uslove za stvaranje i faktičko prihvatanje nezavisnosti Kosova.

I ovom prilikom lamentirao je nad sudbinom kosovskih Srba koji su građani drugog reda i koji „zbog srpske trobojke ne žive u uslovima na koje su Evropljani i neki drugi navikli“. I ovom prilikom on krivicu svaljuje na EU, ne prihvatajući bilo kakvu odgovornost.³⁹ Vučić je praznik najpre čestitao upravo Srbima na Kosovu i Metohiji: „Zaslužili su, najviše su pretrpeli i znam da će još mnogo toga morati da pretrpe. Ali uvek će imati svoju Srbiju, svoju državu i nas koji ćemo biti uz njih“, poručio je Vučić na prijemu učenika i nastavnika osnovnih škola i predsednika opština Republike Srpske i Crne Gore. On je rekao da je Srbija kuća i sve dece koja su danas došla u Beograd iz Republike Srpske i Crne Gore i da je njihov dolazak podsetnik da, ma gde bili, mi smo uvek braća i sestre i da je naš jezik, istorija i tradicija nešto što moramo da negujemo i čuvamo: „Vi ste budućnost tog zaveta. Na vama je da ga nosite dalje, da budete ponosni na svoje poreklo i korene i da nikada ne zaboravite da ste deo nečeg mnogo većeg i šireg. Hvala vam što ste ovde, što nosite naše znamenje i našu istoriju u svojim srcima“, rekao je Vučić tom prilikom.

³⁹ „Govorimo i o uslovima na koje su ti isti Evropljani pečatima i potpisima garantovali, a nisu ispunili. Naše sestre i braća na Kosovu i Metohiji danas se raduju zajedno sa nama“. Portal RTS, (2024), *Vučić: jedinstvo najveća snaga srpskog naroda*, <https://www.rts.rs/lat/vesti/politika/5531946/vucic-prijem-dan-srpskog-jedinstva.html>, pristup: 15. septembar 2024.

Deficit legitimiteta, dakle, nadoknađuje se „uzvišenim“ priredbama i patriotskim manifestacijama, slavljenjem prošlosti i pozivom na homogenizaciju. Predsednik poručuje da bi ovaj dan trebalo da nam služi kao podsetnik da naša snaga leži u jedinstvu i da ćemo, kao što su naši preci u prošlosti, mi u budućnosti koračati uzdignute glave.

Ni ovoga puta nije moglo bez varijacije na temu *nebeskog naroda*: „Nama je Božja promisao dodelila ulogu najmnogoljudnijeg naroda u okruženju, svesni svoje uloge u vremenu i prostoru i znajući koliko smo mali u odnosu na druge velike narode i mi smo gradeći državno jedinstvo u nasleđstvo ostavili prebogatu kulturnu baštinu“. Srbija, međutim, mora, i to više nego drugi, da se posveti izgradnji čvrstog narodnog jedinstva“, rekao je Vučić, podsećajući na nešto što može mobilisati ljude na nacionalnoj osnovi – „niko kao Srbi, nije plaćao cenu svoje nesloge, koja ih je uvodila u borbe jedne protiv drugih“.

Sve u svemu, bio je ovo školski primer pokušaja nacionalne mobilizacije i pribavljanja nedostajuće političke podrške.

Deklaracija o zaštiti nacionalnih interesa i političkih prava i zajedničkoj budućnosti srpskog naroda

Već je rečeno da su populisti skloni da nedostatke demokratskog legitimiteta nadoknađuju u direktnoj komunikaciji sa narodom i da „narodnu volju“ stavljaju iznad demokratskih vrednosti, procedura i etabliranih sadržaja. *Deklaracija o zaštiti nacionalnih interesa i političkih prava i zajedničkoj budućnosti srpskog naroda* od 2024. godine jedan je od takvih populističkih pokušaja nadoknađivanja nedostajućeg legitimiteta. Naime, posle još jednih osporavanih izbora od decembra 2023. godine, što zbog samih izbornih uslova, što zbog niza dokumentovanih nepravilnosti na samim izborima, parlamentarna većina i iz nje proistekla Vlada suočile su se sa vrlo izraženim deficitom legitimiteta. Ovoga puta toliko velikim da nije bilo dovoljno da ga nadoknadi ni sam Aleksandar Vučić transferom svoje popularnosti na njih. Otuda potreba za homogenizacijom, poziv da se okupe

svi „kojima je Srbija na srcu“. Otuda i podgrevanje priče o „opasnim drugima“, spoljnim i unutrašnjim neprijateljima (Lutovac & Marković, 2017: 87–102).

Čak i kada se čini da su neki potezi nosilaca vlasti nelogični, suvišni, nepotrebni, trebalo bi ih staviti upravo u kontekst potrage za legitimitetom, odobravanjem, podrškom. Nekada su ti potezi usmereni ka tome da se pokaže posvećenost u zastupanju nacionalnih interesa, a nekada da se promeni negativno uverenje javnog mnjenja da se nacionalni interesi ne brane u dovoljnoj meri ili da se čak radi suprotno nacionalnim interesima.

U svakom od pomenutih slučajeva u pitanju je potraga za prihvatanjem, odobravanjem, podrškom – potraga za legitimitetom. U taj kontekst bi trebalo staviti i „Deklaraciju o zaštiti nacionalnih interesa i političkih prava i zajedničkoj budućnosti srpskog naroda“ koja je usvojena na *Svesrpskom saboru* 8. 6. 2024. godine u Beogradu, a potom i u parlamentu Republike Srpske, pa i u Narodnoj skupštini Republike Srbije.

Deklaraciju su potpisali predsednik Srbije i predsednik Republike Srpske, predsednici, potpredsednici i članovi Vlade Republike Srbije i Vlade Republike Srpske, predsednici, potpredsednici i narodni poslanici Narodne skupštine Republike Srbije i Narodne skupštine Republike Srpske, „uz blagoslov, molitveno i saborno učešće Njegove svetosti patrijarha srpskog gospodina Porfirija i arhijereja i sveštenstva Srpske pravoslavne crkve i srpski narod“.

S obzirom da je *Deklaracija* pokazni primer pokušaja nacionalne homogenizacije zarad očuvanja podrške u kriznim trenucima vladanja, važno je da se ona detaljno analizira u kontekstu istraživanja legitimnosti.

Na samom početku *Deklaracije* se kaže „Polazeći od ujedinjenog nacionalnog interesa srpskog naroda“ i otvara se ključno pitanje ko je i kako utvrdio ujedinjeni nacionalni interes? Tu se otvara i još jedno pitanje koje mu prethodi: ko bi trebalo da ga utvrđuje, ako se on tiče samo srpskog naroda, a ne i svih građana Srbije? Ustav definiše Srbiju kao državu „srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive“. Donošenje deklaracije koja se odnosi samo na pripadnike srpskog naroda u Srbiji,

ali i na pripadnike srpskog naroda u drugim državama, nije samo proceduralno pitanje, iako jeste i proceduralno, to je i pitanje poštovanja Ustava, pitanje međunacionalnih odnosa u Srbiji i međudržavnih odnosa sa onim državama koje su obuhvaćene deklaracijom.

Usklađenost Deklaracije sa međunarodnim dokumentima i načelima

Da bi se otklonile negativne reakcije međunarodne javnosti, naročito suseda, u *Deklaraciji* se poziva na međunarodne dokumente i načela:

Poštujući Univerzalnu deklaraciju Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Deklaraciju o načelima međunarodnog prava o prijateljskim odnosima i saradnji između država u skladu sa Poveljom Ujedinjenih nacija, Helsinški završni akt, Bečku deklaraciju i Program akcije, te Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda,

Poštujući načela zabrane upotrebe sile, mirnog rešavanja sporova i načela ispunjavanja preuzetih međunarodnih obaveza u dobroj veri i poštujući pravila opšteg međunarodnog prava.

Međutim, prenebregava se notorna činjenica da, poštujući sopstveni Ustav, ujedno poštujemo i sve ove međunarodne dokumente i načela, jer nas na to obavezuje najviši pravni akt koji ih je apsorbovao i učinio delom našeg ustavno-pravnog sistema. Stoga je bilo jasno da je u pitanju namera da se predupredi negativna reakcija međunarodne javnosti na *Deklaraciju*.

Motivi za donošenje Deklaracije

Briga za Srbe u drugim državama nije sporna, ona je garantovana i međunarodnim dokumentima, ali to je već utvrđeno i definisano i garantovano državnim dokumentima i

ustanovama, pa se postavlja pitanje svrhe ove *Deklaracije*. Čini se da nije bilo druge motivacije do pribavljanja dodatne podrške za unutarpolitičke odnose. Bilo je potrebno doneti ovu *Deklaraciju* kako bi se amortizovale kritike na račun kosovske politike režima, kako bi se skrenula pažnja sa dodatnog enormnog zaduživanja i sa pada kupovne moći građana i socijalnih problema sa kojima se građani suočavaju.

Takođe bi trebalo imati na umu da je *Deklaracija* došla pred parlament Srbije u trenutku kada se podigla velika prašina u vezi sa projektom eksploatacije litijuma. Naime, kao što je već napomenuto, režim Aleksandra Vučića je povukao ideju o tome na pritisak javnosti, da bi po završetku još jednih spornih izbora ipak ponovo pokrenuo taj projekat i izazvao burne reakcije građana. *Deklaracija* je trebalo da anestetizira javno mnjenje jednom metanacionalnom temom čija je poruka bila okupljanje i stavljanje u drugi plan teme koja deli građane. Međutim, nije se uspeklo u tome, jer je opozicija u parlamentu mimo dnevnog reda pričala gotovo isključivo o eksploataciji litijuma i rizicima i opasnostima koje taj projekat nosi po životnu sredinu.

Čini se da u ovim činjenicama leži odgovor na pitanje zašto se *Deklaracijom* utvrđuje ujedinjeni nacionalni interes baš u tom trenutku. U situaciji kada Srbija nije bila bezbednosno ugrožena, niti pod nekom ozbiljnom pretnjom, samo ovakvim i sličnim objašnjenjima se moglo dopreti do skrivenih motiva za donošenje *Deklaracije*. Potreba za podrškom u trenucima velikih političkih i socijalnih izazova je izuzetno vidljiva.

Kosovo i Metohija u Deklaraciji

Poštujući pravo Republike Srbije na zaštitu ustavnog poretka i prava na teritorijalni integritet i suverenitet u skladu sa međunarodnim pravom i Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija br. 1244,

Polazeći od Ustava Republike Srbije, koji u preambuli naglašava državnu tradiciju srpskog naroda i koji Kosovo i Metohiju definiše kao neodvojivi deo Republike Srbije.

Ovaj deo *Deklaracije* je u neskladu sa delovanjem u praksi i svim prihvaćenim sporazumima sa Prištinom uz posredovanje EU. Očigledno je da ova deklaracija, između ostalog, služi i tome da se prikriju te činjenice.

Republika Srpska u Deklaraciji

Veliki deo *Deklaracije* se odnosi na Republiku Srpsku, odnosno na veze koju Srbi u Srbiji neguju i trebalo bi da neguju sa Srbima u Republici Srpskoj. Tu se vidi pokušaj balansiranja između poštovanja međunarodnog prava i *Dejtonskog sporazuma* i posebnih veza Srba „s obe strane Drine“. Naglašava se opredeljenost Srbije i Republike Srpske za članstvo u EU, ali i vojna neutralnost, čime se balansira i u odnosu prema Rusiji. Istovremeno se izriče namera da bi upravo Srbi iz Srbije i Republike Srpske trebalo da budu okosnica srpskog okupljanja u sadašnjem trenutku, kao i u budućnosti.

Deklaracija se poziva na „istorijsku ulogu srpskog naroda koji je slobodu donosio svim balkanskim narodima žrtvujući sopstveni narod“, što nediplomatski naglašava posebnu važnost srpskog naroda u regionu.

Polazeći od Ustava Republike Srpske, kojim se u preambuli izražava opredeljenost Republike Srpske za potpuno poštovanje i dosledno primenjivanje Opšteg okvirnog sporazuma za mir u BiH, kojim se nedvosmisleno prihvata, potvrđuje i garantuje ustavno-pravni položaj Republike Srpske, kao jednog od dva entiteta koji čine BiH,

Polazeći od opredeljenosti Republike Srpske i Republike Srbije za potpuno poštovanje i dosledno primenjivanje Opšteg okvirnog sporazuma za mir u BiH, kojim su Republika Srbija i Republika Srpska prihvatile i garantovale opstanak Republike Srpske i njen ustavnopravni položaj kao jednog od dva entiteta – članice sastavnice BiH,

Potvrđujući opredeljenje Republike Srbije i Republike Srpske za članstvom u EU, kao i očuvanje vojne neutralnosti u odnosu na postojeće vojne saveze,

Imajući u vidu Sporazum o uspostavljanju specijalnih paralelnih odnosa između Republike Srpske i Republike Srbije od 26. septembra 2006. godine koji je zaključen u skladu sa članom 3. tačka 2a Ustava BiH,

Uzevši u obzir trajnu opredeljenost za očuvanje mira, političke i ekonomske stabilnosti, samostalnosti u odlučivanju, integriteta Republike Srbije i integriteta Republike Srpske u skladu sa Dejtonskim mirovnim sporazumom, kao i vrednosti utkanih u temelje našeg slobodarskog društva,

Svesni geopolitičke nestabilnosti u svetu i regionu i izazova za srpski narod,

Imajući u vidu da se danas celokupna međunarodna politika nalazi u dinamici velikih promena,

Pozivajući se na univerzalno pravo na negovanje prijateljskih odnosa i naglašavajući pravo na okupljanje, sabiranje i saborno delovanje srpskog naroda i svih građana Republike Srbije i Republike Srpske,

Poštujući prava svih naroda na okupljanje i negovanje tradicije, običaja i kulture,

Pozivajući se na istorijsku ulogu srpskog naroda koji je slobodu donosio svim balkanskim narodima žrtvujući sopstveni narod i naglašavajući istorijsko višemilenijumsko bitisanje srpskog naroda na prostorima Republike Srbije, Republike Srpske i drugim geografskim oblastima,

Negujući antifašističke i antinacističke vrednosti i napominjući da je srpski narod uvek bio na pravoj strani istorije,

Svesni odgovornosti Republike Srbije, koja je potpisnik i zaštitnik Opšteg okvirnog sporazuma za mir u BiH, da permanentno nadgleda procese u BiH u cilju zaštite prava Republike Srpske i konstitutivnog srpskog naroda,

Svesni odgovornosti Republike Srbije i Republike Srpske, kao teritorija koje su naseljene većinskim srpskim stanovništvom, da budu okosnica srpskog okupljanja u sadašnjem trenutku i u budućnosti, posebno naglašavajući brigu o sunarodnicima koji žive u drugim državama regiona,

Podsećajući se na Sporazum od 29. avgusta 1995. godine kojim je Republika Srpska ovlasila Saveznu Republiku Jugoslaviju

(čiji međunarodnopravni identitet nastavlja Republika Srbija) da u njeno ime i za njen račun potpiše mirovni sporazum u Dejtonu, SAD i Parizu, Francuska,

Naglašavajući zajedničku istoriju srpskog naroda i podsećajući na viševjekovnu srpsku državnost na Balkanu,

Posebno se sećajući važnih istorijskih događaja,

Svesrpski Sabor srpskog naroda,

Republike Srbije i Republike Srpske

u dobroj veri, u cilju očuvanja mira, stabilnosti, nacionalnog, kulturnog i verskog identiteta, kao i u cilju intenziviranja i produživanja saradnje i međusobne zaštite, usvaja sledeće:

Zaključke, stavove i ciljeve

1. Svesrpski sabor čine predstavnici Srba izabrani u zakonodavne i izvršne organe vlasti, članovi akademija nauka i umetnosti, članovi Sabora Srpske pravoslavne crkve i drugi predstavnici srpskog naroda pozvani od strane organizatora Svesrpskog sabora.

Odmah na početku Deklaracije otvaraju se neka važna pitanja. Ko je odlučio kakav će biti sastav Svesrpskog sabora? Ko je odlučio da ih čine baš oni? Jer onaj koji je odlučio o sastavu Svesrpskog sabora odlučio je i o Nacionalnom savetu srpskog naroda.

2. Svesrpski sabor konstituše Nacionalni savet srpskog naroda, koji je zadužen za koordinaciju, praćenje i izvršavanje akata Svesrpskog sabora, kao i sopstvenih akata.

3. Nacionalni savet srpskog naroda čine: Predsednik Republike Srbije, Predsednik Republike Srpske, Predsednik Narodne skupštine Republike Srbije, Predsednik Narodne skupštine Republike Srpske, Predsednik Vlade Republike Srbije, Predsednik Vlade Republike Srpske, Ministar spoljnih poslova Republike Srbije, Predsednik Akademije nauka i umetnosti Republike Srbije i Predsednik Akademije nauka i umjetnosti Republike Srpske, predstavnik Senata Republike Srpske i predsednik Matice srpske.

Svesrpski sabor konsenzusom u sastav Nacionalnog saveća srpskog naroda imenuje i predstavnike srpskog naroda iz Crne Gore, Federacije BiH, Severne Makedonije, Hrvatske, Slovenije, predstavnike srpskog naroda iz Evrope, Afrike, Azije, Severne i Južne Amerike, Australije, te istaknute naučnike, umetnike, preduzetnike, sportiste i nacionalne radnike.

4. *Svesrpski sabor konstatuje da srpski narod predstavlja jedinstvenu celinu. Srpski narod je kroz istoriju imao više država sa različitim nazivima, te polaže pravo da baštini svoju bogatu tradiciju.*

Ovde nedostaje definicija jedinstvene celine. Verovatno se misli na identitetsku jedinstvenu celinu, ali to nije eksplicitno izrečeno, te može izazvati nedoumice i averzije kod drugih naroda u regionu ili dati inspiraciju drugima da donose slične deklaracije.

5. *Svesrpski sabor utvrđuje da je naziv naroda jedan i da ga je nemoguće menjati. Odbacuju se razni nametani prefiksi koji su dodavani ispred imenice „Srbi“. Pripadnici srpskog naroda imaju pravo da se nazivaju Srbima, ma gde trenutno žive.*

6. *Svesrpski sabor konstatuje neophodnost srpskog nacionalnog okupljanja, te odlučuje da je potrebno redovno održavati Svesrpski sabor, i to svake dve godine na kojem bi se razmatrala najvažnija nacionalna pitanja ujedinjeno uz učešće predstavnika Republike Srbije i Republike Srpske, kao i drugih predstavnika srpskog naroda iz regiona i sveta.*

7. *Svesrpski sabor očekuje punu realizaciju procesa nacionalnog pomirenja i prevazilaženja istorijskih podela unutar srpskog naroda.*

8. *Svesrpski sabor preporučuje institucijama Republike Srbije i Republike Srpske da deluju jedinstveno i koordinisano i da ulože napore kako bi se zaustavila asimilacija Srba u državama regiona, ali i širom sveta. Republika Srbija i Republika Srpska treba da održe vezu sa pripadnicima srpskog naroda razvijanjem ličnih, kulturnih, naučnih, sportskih i svih drugih vrsta veza i odnosa.*

9. *Svesrpski sabor, poštujući sve veroispovesti i podržavajući slobodu veroispovesti i prepoznajući nezamenjiv značaj pripadnika srpskog naroda drugih veroispovesti, posebnu zahvalnost odaje Srpskoj pravoslavnoj crkvi koja pod svojim okriljem ujedinjuje najveći deo srpskog naroda. Srpska pravoslavna crkva je sačuvala srpski narod u najtežim vremenima i u biološkom, ali i u kulturnom i obrazovnom smislu.*

Ova tačka *Deklaracije* ima poseban značaj za proučavanje nacionalnog diskursa, jer po prvi put u dokumentu ovakvog

značaja u novijoj političkoj istoriji govori o pripadnicima srpske nacionalnosti drugih veroispovesti. Ovo je jedna vrsta reakcije na pridike iz nekih nacionalnih krugova da je vezivanje nacionalnosti za veroispovest u značajnoj meri umanjilo brojnost pripadnika srpskog naroda u regionu (pre svega među muslimanima u Sandžaku i Bosni i Hercegovini, a potom i među katolicima na primorju Crne Gore i Hrvatske. Naravno, potom sledi isticanje posebne uloge Srpske pravoslavne crkve za nacionalni identitet srpskog naroda. Ta posebna uloga narušava načelo sekularnosti – odvojenosti crkve i države i poziva SPC da se uključi u proces obrazovanja.

10. *Svesrpski sabor prepoznaje Srpsku pravoslavnu crkvu kao jednog od stubova nacionalnog, kulturnog i duhovnog identiteta srpskog naroda, te poziva na bližu saradnju crkvenih i državnih organa u ključnim pitanjima kao što je očuvanje tradicionalnih hrišćanskih vrednosti, očuvanje svetinje braka i porodice. Svesrpski sabor podržava i ulogu Srpske pravoslavne crkve u obrazovanju mladih posredstvom pedagoško-obrazovnih delatnosti.*

Još jedan stub identiteta i u ovoj *Deklaraciji*, Kosovo i Metohija, navodi se kao neotuđivi deo Srbije, iako je prethodno potpisan Briselski sporazum, a potom i prihvaćen Ohridski sporazum, koji Kosovo tretiraju kao državu od koje se traži autonomija za Srbe.

11. *Svesrpski sabor konstatuje da je Kosovo i Metohija neotuđivi deo Republike Srbije, jedna od odrednica nacionalnog identiteta Srba, predstavlja temelj duhovnosti srpskog naroda i ugaoni kamen srpskog zavetnog i svetosavskog puta. Svesrpski sabor insistira na korišćenju punog naziva južne srpske pokrajine – Kosovo i Metohija, što albanski secesionisti izbegavaju.*

12. *Svesrpski sabor podržava napore Republike Srbije u očuvanju teritorijalnog integriteta i suvereniteta, garantovanih međunarodnim pravom i Rezolucijom 1244 i drugim rezolucijama Saveća bezbednosti Ujedinjenih nacija, kao i pravo i dužnost Republike Srbije da se posveti opstanku srpskog naroda na Kosovu i Metohiji. Svesrpski sabor traži i smatra da svim raspoloživim pravnim, političkim, ekonomskim i drugim sredstvima moraju biti zaštićeni Srbi na Kosovu i Metohiji, kao i svi drugi Republici Srbiji lojalni građani,*

manastiri, crkve, srednjovekovna utvrđenja, privatna imovina, groblja i drugi ugroženi objekti.

Obe ove tačke su u neskladu sa onim što je Aleksandar Vučić kao glavni pregovarač učinio od kako je došao na vlast. Prisustva Srbije nema više ni na severu Kosova, gde je ogromna većina srpskog stanovništva, svi prerogativi države Srbije su nestali u tom procesu. Podela odgovornosti je nešto što je potrebno i Vučiću i njegovom režimu kako bi sklonio stigmatu izdaje nacionalnih interesa i tome ova deklaracija, između ostalog, i služi. Poruka *Deklaracije* je: svi se borimo za Kosovo u Srbiji, ali ako se desi da se Kosovo i formalno osamostali, to će biti zajednički neuspeh.

13. *Svesrpski sabor osuđuje namerno stvaranje nepodnošljivih uslova za život Srba i progon koji nad njima sprovode Privremene institucije samouprave u Prištini. Ta kontinuirana, dobro isplanirana i sveobuhvatna represija albanskih secesionista prema srpskom stanovništvu na Kosovu i Metohiji je tokom proteklih godina rezultirala ubrzanim odlaskom Srba iz Pokrajine, kao i drastičnim pogoršanjem položaja onog dela srpskog naroda koji je, uprkos brutalnom etnički motivisanom teroru, ostao da živi na svojim ognjištima. Svesrpski sabor očekuje od Republike Srbije da nastavi da štiti prava i živote svojih građana na Kosovu i Metohiji, koristeći sve mehanizme zaštite predviđene unutrašnjim i međunarodnim pravom.*

Srbi napuštaju Kosovo zbog nepodnošljivih uslova, a ne zbog politike Beograda koja ih je dovela do toga. To je još jedna anestetizirajuća poruka koja se emituje *Deklaracijom*.

14. *Svesrpski sabor insistira na izvršenju Rezolucije Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1244 u svim njenim aspektima.*

Svesrpski sabor smatra da je sprovođenje Briselskog sporazuma, formiranje Zajednice srpskih opština i stalni dijalog jedini održivi put za rešavanje problema.

I ova tačka je kontradiktorna: *Rezolucija 1244* ne dovodi u pitanje teritorijalni integritet Srbije, a insistiranje na ZSO je posredno priznanje nezavisnog Kosova, jer od koga se traži autonomija? Od nezavisne države. ZSO je verifikacija dosadašnje kosovske politike.

15. *Svesrpski sabor izražava pijetet prema svim žrtvama stradalim tokom rata u Bosni i Hercegovini, kao i svim žrtvama postradalim u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije.*

16. *Svesrpski sabor ne podržava Rezoluciju o Srebrenici za koju su glasale 84 države u Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija, dok je 109 država bilo protiv, uzdržano ili nije glasalo. Pomenutom Rezolucijom izvršen je pokušaj kolektivnog okrivljavanja celog srpskog naroda, koji je neprihvatljiv i ne može biti sproveden u delo.*

U Rezoluciji UN upravo piše suprotno – da nema kolektivne krivice za Srbe. Rezolucija je izglasana, a svako zbrajanje onih koji su glasali protiv sa onima koji su bili uzdržani i onima koji nisu glasali metodološki je i politički neprimereno. I ovo je jedna od tačaka za unutrašnju upotrebu koja je najočiglednije namenjena popunjavanju legitimitetskog deficita.

17. *Svesrpski sabor pozdravlja napore rukovodstva Republike Srbije i Republike Srpske da doprinesu rasvetljavanju istorijskih činjenica u vezi sa događajima devedesetih godina, a posebno kada je reč o događajima u Srebrenici i okolini od 1992. do 1995. godine.*

Rasvetljavanje istorijskih činjenica u vezi sa događajima iz devedesetih u suštini je pokušaj revizije tih događaja i redefinisavanja sopstvene negativne uloge u događajima 90-ih.

Odnos prema BiH i Republici Srpskoj

18. *Svesrpski sabor konstatuje da je Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini – Dejtonski mirovni sporazum trajno i bitno narušen uprkos težnjama Republike Srpske i srpskog konstitutivnog naroda, koji su se borili za očuvanje dejtonskog ustavnog okvira u BiH, te poziva sve međunarodne aktere da se vrate poštovanju slova Dejtonskog mirovnog sporazuma.*

19. *Svesrpski sabor konstatuje da bi Republika Srbija, u skladu sa statusom potpisnika Dejtonskog mirovnog sporazuma i u skladu sa ovlašćenjima koje je dobila od strane Republike Srpske Sporazumom od 29. avgusta 1995. godine, trebalo da internacionalizuje problem urušavanja Dejtonskog mirovnog sporazuma sa zahtevom da se isti primenjuje u obliku u kojem je i potpisan od strane svih.*

20. *Svesrpski sabor naglašava da je Republika Srpska jedinstven i nedeljiv ustavnopravni subjekt, koji samostalno obavlja svoje ustavotvorne, zakonodavne, izvršne i sudske funkcije u skladu sa Ustavom BiH – Aneksom IV Dejtonskog mirovnog sporazuma i čija teritorija ne može biti otuđena mimo Ustava i zakona Republike Srpske.*

21. *Svesrpski sabor ističe da Bosna i Hercegovina nije jedna, niti jedinstvena izborna jedinica za izbor zajedničkih organa. Svesrpski sabor naglašava da Bosnu i Hercegovinu isključivo predstavlja tročlano Predsedništvo na bazi konsenzusa, a ne pojedinci uzurpirajući nadležnosti funkcija koje obavljaju.*

22. *Svesrpski sabor prihvata i podržava pravni poredak uspostavljen Dejtonskim mirovnim sporazumom, a koji predviđa mehanizme zaštite entiteta i konstitutivnih naroda primenom instituta entitetskog glasanja u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine na nivou BiH, instituta zaštite vitalnih nacionalnih interesa u Domu naroda Parlamentarne skupštine na nivou BiH i instituta zaštite vitalnog entitetskog interesa u Predsedništvu BiH.*

23. *Svesrpski sabor konstatuje da je Republika Srpska zadovoljna visokim stepenom autonomije definisanim Dejtonskim mirovnim sporazumom, stoga insistiramo na suštinskom i formalnom sprovođenju Dejtonskog mirovnog sporazuma, kao međunarodnog ugovora koji se ne može jednostrano ili putem intervencionizma menjati. Svesrpski sabor smatra da Republika Srpska može u meri u kojoj oceni kao celishodno da aktivira sve nadležnosti koje su prema Dejtonskom mirovnom sporazumu predviđene kao nadležnosti entiteta.*

24. *Svesrpski sabor osuđuje svako nepoštovanje i kršenje Dejtonskog mirovnog sporazuma i demokratskih procedura u BiH, nametanje zakona, preglašavanje konstitutivnih naroda, prenos nadležnosti sa entitetskog nivoa na centralni nivo, kršenje ljudskih prava i sloboda, te garantovanih prava srpskog konstitutivnog naroda na slobodno i samostalno odlučivanje i delovanje unutar dejtonske Bosne i Hercegovine.*

25. *Svesrpski sabor smatra neprimerenim postavljanje visokog predstavnika u BiH suprotno Aneksu X Dejtonskog mirovnog sporazuma, kojim je propisano da je za imenovanje visokog*

predstavnik potrebna saglasnost strana ugovornica, kao i odgovarajuća rezolucija Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija.

Tačke 18–25 bave se zaštitom položaja Republike Srpske unutar BiH. Ovim tačkama iskazuje se spremnost i odlučnost da se brane prava Srba stečena *Dejtonskim sporazumom* i da se ukaže na to da Srbi nisu za reviziju *Dejtonskog sporazuma* koja bi smanjivala nadležnosti Republike Srpske.

26. *Svesrpski sabor konstatuje da srpski narod, Republika Srbija i Republika Srpska treba da ujedinjeno očuvaju istorijska prijeljstva sa dokazanim prijateljima, ali i da grade nova savezništva.*

27. *Svesrpski sabor smatra da Republika Srbija i Republika Srpska, u skladu sa Dejtonskim mirovnim sporazumom, uzimajući u obzir geopolitički položaj, ekonomske odnose i političke procese, integraciju prema Evropskoj uniji posmatraju kao strateški cilj, koji treba da se realizuje kroz partnerski politički i ekonomski okvir uz puno uvažavanje nacionalnih interesa.*

28. *Svesrpski sabor podržava politiku vojne neutralnosti Republike Srbije u odnosu na sve postojeće vojne saveze, a sa takvim političkim opredeljenjem potpuno je saglasna Republika Srpska, koja će se boriti za očuvanje vojne neutralnosti u Bosni i Hercegovini. Svesrpski sabor podržava saradnju bezbednosnog sistema Republike Srbije i Republike Srpske u smislu zakonodavstva, razmene informacija, zajedničkih obuka i vežbi, a u cilju postizanja i očuvanja mira i stabilnosti.*

Tačke 26–28 ukazuju na spoljnopolitičku orijentaciju koju bi Srbi podržali: integracija u EU jeste strateški cilj, ali se kaže da taj cilj ne isključuje saradnju sa drugima, odnosno gradnju novih savezništava. To se prvenstveno odnosi na Rusiju i Kinu, iako se one ne navode eksplicitno. Takođe, vojna neutralnost u situaciji zaoštavanja odnosa EU sa Rusijom relativizuje strateško opredeljenje ka integraciji u EU.

Identitetske tačke u užem smislu

29. *Svesrpski sabor pozdravlja odluku Republike Srbije i Republike Srpske da ujedinjeno obeležavaju 15. septembar kao Dan*

srpskog jedinstva, slobode i nacionalne zastave u sećanje na proboj Solunskog fronta u Prvom svetskom ratu. Svesrpski sabor smatra da je Sretenje 15. februar Dan državnosti Republike Srbije i Dan državnosti Republike Srpske koji treba ujedinjeno i zajednički proslavljati. Svesrpski sabor očekuje da Republika Srpska nastavi da obeležava 9. januar kao Dan nastanka Republike Srpske i krsnu slavu.

Deklaracija je poslužila, takođe, da se bezbolno i bez velike pompe prihvati nalog Ustavnog suda BiH da se 9. januar ne slavi, kao do tada, kao Dan Republike Srpske, nego da se zajednički sa Srbijom proslavlja Dan državnosti 15. februar. Dugo je rukovodstvo Republike Srpske odbijalo da se povinuje odluci Ustavnog suda BiH da se ne proslavlja 9. januar, kako bi se kroz ovu deklaraciju našao izlaz koji bi trebalo da omogući lakše prihvatanje te odluke među građanima Republike Srpske.

30. Svesrpski sabor potvrđuje da je himna „Bože pravde“ svesrpska himna, a da je dvoglavi orao Nemanjića nacionalni svesrpski grb.

31. Svesrpski sabor naglašava ujedinjujući značaj srpskog jezika i ćirilčkog pisma kao stubova srpske kulture i nauke, ali i nacionalnog identiteta. Svesrpski sabor, u cilju očuvanja i negovanja srpske kulture i srpskog nacionalnog identiteta potvrđuje: prava na upotrebu srpskog jezika (oba izgovora – ekavskog i ijekavskog, te iste srpske standardizacije) i ćirilice kao njegovog matičnog pisma; prava na izražavanje, izučavanje i razvoj srpske kulture; prava na izučavanje nacionalne istorije i negovanje herojske, pravdoljubive i slobodarske tradicije srpskog naroda; prava na izučavanje nacionalne geografije; prava na očuvanje i zaštitu kulturno-istorijskog nasleđa srpskog naroda na njegovom kulturnom prostoru; prava na izučavanje običaja, folklora, književnosti, umetnosti i komunikacione kulture srpskog naroda; prava na informisanje na srpskom jeziku; prava na upotrebu srpskih nacionalnih simbola i njihovo isticanje na javnim mestima; prava na obeležavanje srpskih nacionalnih praznika i drugih prava koja utiču ili bi mogla uticati na očuvanje i negovanje srpske kulture i srpskog nacionalnog identiteta, ne odričući se srpskih latiničnih spomenika kulture.

32. Svesrpski sabor predlaže mere u cilju očuvanja i negovanja srpske kulture i srpskog nacionalnog identiteta: organizovanje

i sprovođenje jedinstvenih, posebno standardizovanih programa učenja srpskog jezika, ćiriličkog pisma, srpske književnosti, kulture i istorije; podrška osnivanju, izgradnji, obnovi i održavanju predškolskih, školskih, srednjoškolskih ustanova i ustanova kulture, kao i osnivanju ili obnovi izučavanja srbistike na visokoškolskim ustanovama, u saradnji sa domicilnim državama; podrška radu kulturno-umetničkih društava; podrška radu pisanih i elektronskih medija na srpskom jeziku; pomoć u održavanju postojećih i osnivanju novih odeljenja i škola u okviru Srpske pravoslavne crkve, gde bi se uz već postojeću versku nastavu, sprovodio jedinstveni posebno standardizovan program učenja srpskog jezika, ćiriličkog pisma, srpske kulture i istorije; stipendiranje nadarenih učenika i studenata; organizovanje omladinskih, đачkih i studentskih kampova, kao i sezonskih škola i različitih kulturnih manifestacija; i druge mere koje doprinose očuvanju nacionalnog, kulturnog, jezičkog i duhovnog identiteta i sprečavanju asimilacije srpskog naroda.

33. *Svesrpski sabor traži od Republike Srbije i Republike Srpske da ujedinjeno neguju istorijsko pamćenje i čuvaju uspomenu na srpske žrtve pale za slobodu u svim ratovima. Posebno je važno ujedinjeno i jedinstveno obeležavati i sećati se žrtava palih u Prvom svetskom ratu, žrtava genocida koji je izvršen nad Srbima u Drugom svetskom ratu i žrtava u ratovima devedesetih godina prošlog veka.*

Suočavanje s prošlošću je propušteno da se eksplicitno navede kao posebna, veoma važna poruka svim Srbima. Bila bi to katarzična odredba ove deklaracije, ali, s obzirom na njenu prirodu i svrhu, bilo je nerealno očekivati tako nešto. Nasuprot tome i u skladu sa prirodom i svrhom ovog dokumenta, pažnja je usmerena na selektivno istorijsko pamćenje.

34. *Svesrpski sabor preporučuje dodatno internacionalizovanje teme stradanja Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Potrebno je svetu predstaviti enormno stradanje i genocid koji je izvršen nad Srbima u sistemu logora NDH, sa posebnim naglaskom na stradanje dece u posebnim i u svetu jedinstvenim logorima smrti za decu Jastrebarsko, Sisak, Đakovo i Stara Gradiška. Logori i masovna stratišta i gubilišta Jasenovac, Donja Gradina, Sajmište, Banjica, Sremska Mitrovica, Kragujevac, Gospić, Jadovno, Pag, Jablanac, Mlaka,*

Slana, Zenica, Sarajevo, Vlasenica, Višegrad, Paklenica, Prebilovci, nebrojene jame u hercegovačkom i dinarskom kršu, kozaračka i druga srpska sela širom današnje Republike Srpske, Republike Srbije, Federacije BiH i Hrvatske bila su samo neka od mesta u kojima su vršeni svirepi zločini i masovna ubistva srpskog naroda.

35. *Svesrpski sabor pozdravlja ujedinjenu nameru Republike Srbije i Republike Srpske da zajednički izgrade monumentalna spomen zdanja posvećena očuvanju istine o stradanju Srba u Drugom svetskom ratu u Donjoj Gradini, Republika Srpska i Beogradu, Republika Srbija. Dva monumentalna spomen kompleksa u Donjoj Gradini i Beogradu treba da svedoče o veličini žrtve slobodarskog srpskog naroda podnesene u borbi protiv fašizma, nacizma i ustaštva. Svesrpski sabor smatra da pomenuti spomen kompleksi treba da postanu mesta hodočašća i da se uvrste u plan đaćkih i studentskih ekskurzija škola i fakulteta Republike Srbije i Republike Srpske.*

36. *Svesrpski sabor preporučuje Republici Srbiji i Republici Srpskoj da kontinuirano i zajednički pomažu srpski narod u regionu i dijaspori. Svesrpski sabor smatra da srpski narod u Crnoj Gori mora biti uvažen u skladu sa vekovnim prisustvom u Crnoj Gori i sadašnjim značajnim učešćem u ukupnom broju stanovnika.*

Crna Gora je posebno pomenuta u *Deklaraciji* iz najmanje tri razloga: zbog značajnog udela Srba u stanovništvu Crne Gore i želje da se na ovaj način ohrabre da se ne odriču svog srpskog identiteta; zbog učešća jedne od prosrpskih političkih partija u vlasti koja je uz to veoma bliska predsedniku Srbije i smatra se političkom ekspozitурom Aleksandra Vučića u Crnoj Gori i, najzad, zbog velikog broja građana Srbije koji imaju poreklo, rodbinske veze ili imovinu u Crnoj Gori ili su jednostavno sentimentalno povezani sa Crnom Gorom.

37. *Svesrpski sabor preporučuje Republici Srbiji i Republici Srpskoj da zaštite kulturno nasleđe srpskog naroda koje je ugroženo izvan teritorija Republike Srbije i Republike Srpske. Svesrpski sabor preporučuje i nesebično pomaganje srpskih manastira i crkava u Dalmaciji, Lici, Slavoniji i u drugim mestima, kao i u Federaciji BiH i Crnoj Gori. Svesrpski sabor zahteva od državnih organa srpskog naroda da posebno stimulišu naučno-istraživački rad i kulturno-umetničko stvaralaštvo po ovom pitanju.*

38. *Svesrpski sabor zahteva i dodatnu materijalnu i svaku drugu vrstu podrške Srbima povratnicima koji su se nakon ratnih dešavanja vratili na svoja ognjišta u Federaciju BiH. Srbi su i dalje vlasnici velikih zemljišnih prostranstava u Federaciji BiH, te se moraju ekonomski osnažiti kako bi sačuvali porodičnu imovinu.*

39. *Svesrpski sabor naglašava potrebu za formiranjem seta usaglašenih zakonskih rešenja i podsticajnih mera u cilju povećanja nataliteta, kako bi se obezbedio demografski rast. Svesrpski sabor očekuje od državnih organa Srbije i Srpske da osnuju Fond „Deca nam se rađala“, a u cilju formiranja i provođenja pronatalitetnih mera.*

40. *Svesrpski sabor ističe porodične i tradicionalne vrednosti kao temeljne vrednosti srpskog društva. Svesrpski sabor apeluje na Republiku Srbiju i Republiku Srpsku da u skladu sa državnim mehanizmima ujedinjeno i ključno utiču na očuvanje vrednosti i značaja porodice.*

41. *Svesrpski sabor preporučuje harmonizaciju nastavnih planova i programa u osnovnom, srednjem i visokom obrazovanju u Republici Srbiji i Republici Srpskoj. Svesrpski sabor podržava i uvođenje redovnih đачkih i studentskih ekskurzija i to na način da đaci i studenti iz Republike Srbije posećuju prirodne lepote i kulturno-istorijske spomenike u Republici Srpskoj, i obrnuto.*

Set identitetskih odredbi u užem smislu obuhvata mere za očuvanje prisutnosti Srba na teritorijama drugih država: od demografskih mera, preko očuvanja tradicionalnih vrednosti i harmonizacije nastavnih planova u sistemu obrazovanja, do ekonomskih podsticaja za povratak raseljenih na teritoriji BiH. Potom slede tačke 42–47 *Deklaracije* koje su posvećene dodatnom ekonomskom zbližavanju Srbije i Republike Srpske u svim sferama ekonomske saradnje.

42. *Svesrpski sabor preporučuje dodatno ekonomsko zbližavanje Republike Srbije i Republike Srpske i povećanje robne razmene, od čega će konačnu korist imati građani Republike Srbije i Republike Srpske.*

43. *Svesrpski sabor predlaže sačinjavanje usaglašenog plana poljoprivredne proizvodnje Republike Srbije i Republike Srpske.*

44. *Svesrpski sabor pozdravlja napore Republike Srbije koja je tokom proteklih godina finansirala veliki broj infrastrukturnih*

projekata u Republici Srpskoj i u opštinama Federacije BiH u kojima Srbi čine većinu ili značajan deo stanovništva.

45. *Svesrpski sabor podstiče Republiku Srbiju i Republiku Srpsku da dalje razvijaju zajednički ekonomski, kulturni, socijalni, sportski i duhovni prostor.*

46. *Svesrpski sabor preporučuje Republici Srbiji i Republici Srpskoj objedinjavanje ponuda, usluga, investicija i resursa u oblastima energetike, rudarstva, turizma, poljoprivrede, bankarstva, finansija i platnog sistema, zdravstva, obrazovanja, saobraćaja i veza i drugim oblastima od nacionalnog značaja radi zajedničkog nastupanja na domaćim i stranim tržištima.*

47. *Svesrpski sabor predlaže sačinjavanje zajedničkog i ujedinjenog plana infrastrukturnih projekata Republike Srbije i Republike Srpske kojim će se detaljno urediti i planirati potencijalno važni projekti. Svesrpski sabor pozdravlja zajedničke aktivnosti Republike Srbije i Republike Srpske na izgradnji autoputa Banjaluka – Beograd, na izgradnji gasovoda kroz Republiku Srpsku, na izgradnji aerodroma u Trebinju, kao i na izgradnji zajedničkih hidroelektrana.*

Naravno, ekonomska saradnja je vezana za širi region i smatramo je neophodnom za uspostavljanje bliskih ekonomskih veza sa svim zemljama i entitetima na Zapadnom Balkanu kroz Berlinski proces, Otvoreni Balkan i kroz proces evropskih integracija.

48. *Svesrpski sabor traži zajednički rad u cilju unapređenog koordinisanog nastupa, okupljanju i angažovanju srpske dijasporu u svetu. Zajednički rad na poboljšanju imidža, lobiranje i širenje istine o srpskom narodu širom sveta.*

49. *Svesrpski sabor smatra da državni organi srpskog naroda treba da ponude narodima u okruženju sporazum o istorijskom pomirenju, trajnom miru i razvoju.*

Deklaracija se završava tačkom posvećenoj dijaspori, Srbima širom sveta i ponudom narodima u okruženju za sporazum o istorijskom pomirenju, trajnom miru i razvoju, što, kada se stavi u kontekst pojedinih odredbi u kojima se insistira na internacionalizaciji istine o prošlosti i izostanku odredbi o suočavanju sa prošlošću, može izgledati kontradiktorno. Međutim, prvenstveni cilj Deklaracije i nije bio da ona bude do kraja dosledna i logički

usklađena, nego da proizvede konkretne političke efekte, pre svega za političke elite u Srbiji i Republici Srpskoj.

Kako je i najavljeno, *Deklaraciju* su usvojili najpre parlament Republike Srpske, a potom i parlament Srbije, kako bi se obezbedila njena puna primena. Kroz već iznesenu opštu ocenu i komentare pojedinih setova i pojedinačnih odredbi dat je i odgovor o prirodi i karakteru *Deklaracije*, svrsi i ciljevima koji se žele postići, no, ono što je važno dodati uz to jeste odgovor na pitanje: šta je zaista potrebno Srbiji na unutrašnjem i spoljno-političkom planu?

Šta Deklaracija pokušava da nadomesti?

*Ne trošite vreme da jurite leptire,
uredite svoj baštu i oni će sami doći.*

Mario Quintana

Deklaracija je naizgled pokušaj da se homogenizuje nacija i ona to u pojavnom smislu i jeste, ali suština je u potrazi za poljuljanom podrškom. Umesto ovakve ili bilo kakve deklaracije Srbiji je neophodno:

1. da se uspostavi vladavina prava, da Ustav i zakoni važe za sve,
2. da se poštuju ljudska prava i slobode, uključujući i slobodu medija,
3. da se poštuje podela vlasti, da sudstvo bude nezavisno, tužilaštvo samostalno, policija profesionalna, parlament najviše političko i zakonodavno telo, da kontroliše izvršnu vlast i raspravlja o najvažnijim društvenim pitanjima, da izvršna vlast bude stvarno izvršna vlast, a ne vlast iznad svih vlasti,
4. da izbori budu slobodni i poštteni,
5. da se uspostavi uređena država i nezavisne institucije,
6. da se uspostavi društvo elementarne socijalne pravde,
7. da politika dobrosusedstva bude na vrhu prioriteta spoljne politike.

Takva Srbija bi bila najbolji garant i zaštitnik prava njenih građana i državljana, njenih sunarodnika i svih onih koji baštine zajednički identitet. Upravo takva Srbija bi bila privlačna za život, ljudi ne bi emigrirali iz nje, u nju bi dolazili drugi – da investiraju, da rade, da uživaju u turističkoj ponudi.

Šta se krije iza Svesrpske deklaracije?

U potrazi za legitimitetom, za pribavljanjem odobravanja i podrške, vlast preko *Deklaracije* građanima nudi srednjovekovni rezon – država je sve, pojedinac je ništa! Upravo tako se mogu tumačiti Vučićeve reči: „Živimo za Srbiju. Bez Srbije smo samo bića koja dišu!“. U emotivnom zanosu, u potrazi za podrškom, Vučić izgovara reči na kojima bi mu zavideli mnogi totalitarci ili autokrate iz raznih epoha ljudske istorije.

Neko bi rekao da je to klasični primer „Teorije državnog razloga“ – Nikola Makijavelija i Frančeska Gvičardinija (tvorca kovance). „Državnim razlogom“ se legitimisalo državno nasilje i svaka vrsta zloupotrebe vlasti. Makijaveli je to opravdavao vrlo hladnim, jednostavnim rezonom: „ako vladara optužuju činjenice, opravdava ga rezultat“.

Sve, počevši od imovine, preko duša, do samih života, vredno je žrtve za takvu državu. „Viši državni interes“ često se koristi kao puko pravdanje nedemokratske prakse, pa i strahovlade. Kreiranje slike o neprijateljima i „opasnim drugima“ i pravdanje razlozima nacionalne bezbednosti deo su politika mnogih nedemokratskih režima i populističkih vlasti. Ovo je vekovima daleko od onoga što je demokratska država danas i od kriterijuma koji jedan poredak i jednu vlast čine legitimnom (procedura, zastupanje javnog interesa, vrednosti).

Deklaracija je imala kao jedan od ciljeva da posluži kao „čuvar rejtinga“ vođe. Na rejtingu vođe počiva cela konstrukcija režima. Ili, kako on to sam najbolje reče na jednoj konvenciji kolega-ma iz svoje stranke, da parafraziram: bez mene ste niko i ništa.

Dakle, radi se o legitimnosti zasnovanoj na rejtingu i popularnosti jednog čoveka, vođe.

U suštini, ova vlast nije legitimna ni po načinu na koji došla na vlast, ni po načinu na koji vrši vlast, niti po vrednostima koje bi trebalo da zastupa, a ne zastupa ih. Zato pokušava da nedostatak legitimiteta nadomesti održavanjem rejtinga vođe, to jeste kvazilegitimitet, ali on funkcioniše godinama zahvaljujući kontroli medija i uzurpaciji svih državnih institucija, marginalizaciji svake društvene institucije ili pojedinca koji se usudi da javno iznese kritiku.

Pri tome, vođa se ne libi da koristi sva legalna i nelegalna sredstva, sve institucije od sportskih do naučnih. Srpska pravoslavna crkva i vojska su decenijama institucije od najvećeg poverenja u javnom mnjenju Srbije. Vođa ih zato koristi kao transfuziju za osvežavanje i ojačavanje sopstvenog rejtinga – stalno se dodvoravajući i predstavljajući se kao zaštitnik i zastupnik njihovih interesa u društvu.

Tradicionalno, *poverenje u vojsku* je najveće među svim državnim institucijama: 61,3% ima poverenje, naspram 16,6% onih koji nemaju poverenje i to je i jedina državna institucija s natpolovičnim poverenjem građana prema istraživanju od pre 2017. i posle nje. Takav nalaz bi svakako trebalo povezati pre s tradicionalnim odnosom prema vojsci, nego s njenom današnjom ulogom i ugledom među građanima (Lutovac, 2017: 31).

Od društvenih institucija u širem smislu dugi niz godina Srpska pravoslavna crkva (SPC) imala je veoma visok rejting: nekad malo niži, nekad viši, a nekad izjednačen s rejtingom vojske Srbije. Taj rejting je, međutim, poslednjih godina u padu posle niza afera koje su u javnost „procurele“ iz policijskih izvora, pa se pretpostavlja da je aktuelna vladajuća struktura pokušala, budući da joj predstoje očekivani ustupci u odnosima sa Prištinom, da ograniči ugled crkve, a samim tim i njen uticaj u društvu. Ipak i dalje relativna većina građana ima poverenje u SPC (46,5%), dok tek nešto malo više od jedne četvrtine (26,5%) nema poverenje, i to je stabilan trend (Lutovac, 2017: 31). Postoji jasno izražena propagandna matrica vlasti prema SPC posle 2012. godine: kada manifestuju podršku vođi i režimu, sledi finansijska pomoć i odnos prema crkvi kao stubu srpskog identiteta, a kada se čuju kritički tonovi,

sledi disciplinovanje u vidu otvaranja afere unutar crkve i negativna medijska propaganda.

Što se sportista tiče, vođa ne propušta priliku da iskoristi njihovu popularnost za sopstvene potrebe. On ispraća fudbalere na Svetsko prvenstvo, on uručuje zastavu sportistima Srbije koji će učestvovati na Olimpijadi, on pravi prijem za one koji su osvojili medalje. On određuje premije za osvojene medalje, kao da ih daje iz sopstvenog fonda. Uručivanje zastave pred odlazak na Olimpijske igre u Parizu 2024. godine je bilo posebno upečatljivo. Bila je to ceremonija transfera popularnosti sa sportista na vođu i režim. To je u stvari bio medijski performans usmeren ka osveženju njegovog rejtinga i podrške.

Deklaracija je trebalo da prekrije još jednu veoma važnu temu – litijum. Eksperti raznih profila su naveli sa kojim se opasnostima i rizicima suočavaju građani ako se eksploatiše litijum u okviru projekta „Jadar“ (Stevanović, Šolaja & Radmilović, 2024), ali postoji i politički razlog koji uvećava sve te opasnosti i rizike: korumpirana i nekompetentna vlast koja ne radi u javnom interesu i nedostatak uređene funkcionalne države koja je sprečavala defekte i anomalije u društvu.

Kroz projekat „Jadar“ demonstrirana je još jednom politika svršenog čina. Danima se najavljivao društveni i stručni dijalog o litijumu, a onda je, pre početka bilo kakvog dijaloga, Ustavni sud doneo odluku (za koju se u medijima unapred znalo kakva će biti) koja je poslužila kao izgovor da se nastavi sa projektom i zatim se potpisuje memorandum o saradnji sa EU u vezi sa ovim pitanjem.

Najviši ekološki standard za eksploataciju litijuma sa neodgovornom vlašću i dostignutim nivoom tehnologije nije moguć. Od garancija postoji samo ona o kojoj je počela da govori vladajuća stranka i zato su građani postali uznemireni i zabrinuti, pa su otpočeli proteste kojima su tražili zabranu eksploatacije litijuma.

Populističko prebacivanje krivice na nekog drugog primenjeno je i u ovom slučaju jer je negativna reakcija javnosti očigledno bila iznad očekivanja vladajuće većine. Za sve što je loše ili sporno krivica se prebacuje najčešće na „bivšu vlast“ – ovog

puta zato što su doveli kompaniju da istraži rudne potencijale.⁴⁰ Međutim, u „vreme bivše vlasti“ Rio Tinto je dobio dozvolu za istraživanje, ali ne i za eksploataciju, jer, da je dobio za eksploataciju, ne bi sada ta kompanija tražila tu dozvolu od ove vlasti. No, kada su mediji sa nacionalnom pokrivenošću pod apsolutnom kontrolom, moguće je voditi kampanju u kojoj se ne morate oslanjati na činjenice, dovoljno je pokrenuti emocije.

Ključno pitanje koje se postavlja u vezi sa projektom litijuma jeste da li postoje opasnosti i rizici po životnu sredinu? Javna diskusija je pokazala da postoje. Na drugoj strani je vlast koja ne drži previše do procedura, kontrola i primene zakona i zato su ljudi izašli na ulice da protestuju i zato su vrlo ozbiljno okrunili legitimitet ove vlasti. Stoga se u javnosti postavlja pitanje zašto se i pored svega insistira na projektu? Dve su osnovne pretpostavke: da je u pitanju enormna korupcija ili da je u pitanju neprimerno dodvoravanje EU zbog sopstvenih interesa, a ne zbog javnih.

Sve u svemu, tema litijuma je narušila poverenje u režim i vođu i zato je *Svesrpska* deklaracija trebalo da pomeri fokus javnosti na nacionalne i identitetske teme. Međutim, očigledno je da taj manevar nije uspeo, a mnogo je razloga za to. Najpre, jer je ova vlast rekla posle ranijih protesta da se ovaj projekat neće sprovoditi, pa ga je posle izbora ponovo aktuelizovala, zatim, tu je negativno iskustvo drugih zemalja sa kompanijom koja bi trebalo da bude nosilac projekta, potom, tu su negativna iskustva sa drugim stranim kompanijama (u Boru ili Smederevu) i domaćim kompanijama koje su rušile životnu sredinu i učinile Srbiju jednom od najzagađenijih zemalja Evrope.

Druga važna tema koju je trebalo prekriti *Deklaracijom* jeste Kosovo. Posle napuštanja svih institucija i prerogativa države na severu Kosova, gde živi gotovo isključivo srpsko stanovništvo, došlo je do njihovog daljeg iseljavanja. Srbi su se tamo osetili napuštenima, a dogovor o prepuštanju severa Kosova na upravljanje Albancima osetio se kao duboko nepravedan.

⁴⁰ U vreme „bivše vlasti“ glavna medijska zvezda bila je Verica Barać, koja je bila na čelu Agencije za borbu protiv korupcije, a koja je kritikovala vlast. To je u vreme režima Aleksandra Vučića nezamislivo. Medijske zvezde „novog režima“ su oni koji brane vlast od svake kritike.

Otuda u *Deklaraciji* krupne reči o Kosovu koje su u potpunosti suprotnosti sa onim što je režim Aleksandra Vučića radio u praksi. Ovo je jedno od polja na kome svaka vlast, pa i ova, koja je došla na talasu nacionalističke retorike može da izgubi podršku. Odatle su stigle protivrečne izjave i radnje u vezi sa Kosovom. Dok na jednoj strani Vučić najavljuje da je Srbija spremna na kompromis u vezi sa Kosovom, on na delu pokazuje da je spreman na mnogo više od kompromisa – spreman je na sve zarad očuvanja vlasti. To se nikako ne uklapa sa stavovima iznetim u *Deklaraciji*, ali uz pomoć kontrolisanih medija vlast uspeva da manevriše kroz uzburkano javno mnjenje.

I, najzad, još nekoliko tema je trebalo skloniti van pažnje javnosti: veliko zaduživanje, emigracija, socijalna i demografska pitanja. *Deklaraciju* je trebalo usvajati u vreme kada se vlast zadužila za više od 2 i po milijarde evra, što je ukupno više nego sve vlade zajedno u prethodna dva veka. Dug Srbije se približio iznosu od 40 milijardi evra. I to je trebalo staviti van pažnje javnosti, baš kao i porast cena i usluga i pad kupovne moći građana.

Izrazitu nejednakost u društvu takođe je bilo potrebno skloniti iz javnosti „da ne bude oči“ onima koji jedva sastavljaju kraj sa krajem, kako se to kolokvijalno kaže u svakodnevnom govoru. Skoro milion penzionera (995.887 penzionera – 60% od ukupnog broja), prema Biltenu PIO fonda, imalo je u vreme donošenja *Deklaracije* prosečnu mesečnu penziju od 28.000 din (240 evra) i njihova kupovna moć opada. Istovremeno oko 400 hiljada dece nema sva tri obroka niti sredstva za higijenu. Kao kontrast tome Forbs je objavio da u Srbiji ima 48 milijardera i 33.000 milionera (u dolarima). *Deklaracijom* je trebalo skloniti u drugi plan i ove socijalne činjenice, kao i činjenicu da je zbog zakona koji je protiv javnog interesa, a koji predviđa ukidanje naknade za konverziju pokrenut postupak za konverziju prava korišćenja zemljišta u površini oko 3.330.000 m² u pravo svojine sa dosadašnjeg vlasnika Republike Srbije u korist privatnog vlasnika – Zid'in Kuper iz Kine.

Jedan od krucijalnih problema sa kojima se Srbija suočava je strmoglavi demografski pad. Naime, Srbija ima milion ljudi manje za 10 godina vladavine SNS-a, što zbog negativnog priraštaja,

što zbog napuštanja zemlje velikog broja ljudi. Prema podacima Nacionalne službe za zapošljavanje u 2023. godini je izdato 50.000 radnih dozvola, ali nema podataka koliko je još radnika otišlo iz zemlje zbog toga što mnogo radnika odlazi iz Srbije preko privatnih agencija.

U kontekstu borbe za podršku građana ima mnogo neprijatnih političkih, ekonomskih i socijalnih pitanja, a među njima je i pitanje koje građani postavljaju sve glasnije: da li bi trebalo da pristanemo na to da nam se masovno krše radnička prava kako bismo imali visoku zaposlenost ili možemo da tu visoku zaposlenost ostvarimo i kao jedna normalna evropska država? Sve su to pitanja o kojima se ne vodi javna debata, kojima mediji pod kontrolom režima ne poklanjaju gotovo nikakvu pažnju ili se o neprijatnim temama govori isključivo iz pozitivne perspektive.

Na osnovu iznetog može se reći da je borba za podršku i legitimnost ove vlasti usmerena na očuvanje rejtinga vođe i stvaranje privida o velikim socijalno-ekonomskim uspesima, o svetloj budućnosti i tu nema nikakvih moralnih, ideoloških ili programskih preperka: Evropskoj uniji priča se proevropska bajka, Rusiji antizapadna priča, Ukrajini se prodaje municija, s Kinezima se gradi „gvozdeno prijateljstvo“, Amerikanci se predstavljaju kao glavni partneri, a u režimskim medijima se vodi antiamerička kampanja. Pokazalo se da je vlast spremna na sve da pribavi kvazilegitimnost, ne birajući sredstva ni ideologiju, ne mareći mnogo za prirodu političkog poretka i društvene zajednice.

LEGITIMNOST U LIBERALNOJ I NELIBERALNOJ DEMOKRATIJI

Pojam savremene uređene demokratije koristi se obično kao sinonim za liberalnu demokratiju nastalu spajanjem liberalne i demokratske tradicije koje počivaju na različitim vrednostima i koje, u međusobnoj borbi i komplementarnosti, pokreću političku evoluciju savremenih društava (Macpherson, 1977). Liberalna tradicija (politička dimenzija liberalne ideologije), uprošćeno rečeno, potencira važnost individualnih prava i sloboda, a demokratska narodnu suverenost i jednakost građana. Demokratska

tradicija baštini ideju da bi vlast trebalo da počiva na volji naroda koji neposredno ili putem svojih predstavnika odlučuje o važnim društvenim i državnim pitanjima. Na drugoj strani, liberalna tradicija baštini ideju zaštite od arbitrarne upotrebe vlasti, makar ona počivala na većinskoj volji naroda. Između ostalog, pod uticajem tih ideja, demokratsko načelo većine dopunjeno je načelom poštovanja onih koji ostaju u manjini putem zaštite osnovnih prava i sloboda pojedinaca. Poželjne posledice takve interakcije jesu *liberalizacija demokratije* i *demokratizacija liberalizma* i nalaženje ravnoteže između njih, ravnoteže koja dovodi do najpoželjnijeg mogućeg političkog poretka – liberalne demokratije. Međutim, ravnotežu nije lako postići, te su u stvarnosti mnogo češće nestabilne demokratije i tu je otvoren prostor za pojavu populizma i raznih oblika autoritarne vlasti. U tu borbu za prevlast ili ravnotežu ovih vrednosti smešta se i legitimnost.

Kakva će biti priroda legitimitetske formule, zavisice od prirode političkog poretka. U razvijenim liberalnim demokratijama u kojima postoje funkcionalne institucije, vladavina prava i demokratska politička kultura, takva će biti i osnova legitimnosti: zasnovana na demokratskoj podršci i poretku i vlasti dostojnima poverenja.

Pitanje ravnoteže liberalnog i demokratskog već dugo je jedno od najvažnijih pitanja političke teorije i prakse, pitanje na koje nije nađen opšteprihvatljiv odgovor. Neki autori smatraju da nije problem u napetosti između liberalizma i demokratije, nego u manjku demokratije, u potrebi da se poboljša demokratski proces, da se učini demokratskijim (Dal, 1999). Veliki broj aktera i podržavalaca populističkih pogleda na demokratiju upravo u ovome vidi polazište svog političkog delovanja. Mnogi od njih na toj platformi traže i dobijaju legitimnost – podršku za svoje delovanje. U zemljama razvijenog Zapada na delu je teorijska i praktična potraga za produbljivanjem demokratije, „demokratizovanjem demokratije“ na nivou, iznad i ispod nivoa države, koja podrazumeva istovremeno devoluciju moći, sve izraženiju transparentnost u političkom delovanju, sve veće prisustvo civilnog društva u političkoj sferi i snaženje građanske političke kulture (Gidens, 2005: 92). Na taj način menjaju se i osnove legitimnosti.

Neki autori su skloni da u tome vide pozitivnu stranu populizma, jer je on svojom kritikom i delovanjem mnoga od tih pitanja pokrenuo ili problematizovao (Lutovac, 2020).

U tom smislu jačanje populističkih stranaka i pokreta i radikalizaciju političkog procesa trebalo bi sagledati u perspektivi potrage za odgovorima na krizu demokratije i ekonomskog modela u Evropi. Tu se pre svega misli na krizu predstavljanja i traženje mogućnosti većeg uticaja birača na postizborne procese i na smanjivanje uticaja elita koje postizbornim dogovorima preoblikuju izbornu volju. Populisti upravo igraju na tu kartu – vraćanje „narodu“ poluga odlučivanja o važnim pitanjima. Populistička retorika, ali i politički stil, taktika pa i strategija, u tom smislu koristi se sve češće i kod *mainstream* političkih aktera.

Autori koji uzrok nestabilnosti liberalnih demokratija vide u dominaciji „demokratskog“ u odnosu na liberalno takve poretke nazivaju *neliberalnim demokratijama*, a odlikuje ih to što, i pored postojanja slobodnih i poštenih izbora, izabrana politička klasa nije sklona poštovanju ustavnih i zakonskih ograničenja svoje vladavine, nego je spremna da, zarad očuvanja svojih posebnih interesa, narušava javni interes i ljudska prava i slobode građana. Takva neliberalna demokratija veoma je čest defekt demokratije, ako se uopšte može nazvati demokratijom. Neki je autori svode na izbornu demokratiju (Diamond, 1999), a svođenje demokratije na izbore nije ništa drugo do kvazidemokratija, privid demokratije.

Kompetitivni autoritarizam (Levitsky & Way, 2010) je pojam kojim se ukazuje na devijacije demokratskih poredaka u kojima postoje demokratske institucije, ali u kojima su politički procesi takvi da stavljaju u povlašćen položaj nosioce vlasti. Oni manipulacijama državnim resursima i institucijama sebi omogućuju prednost u političkim sučeljavanjima, druge stavljaju u neravno pravan položaj, anulirajući time princip ravnopravnog učešća u izbornom nadmetanju. Izbori se održavaju redovno, ali je opozicija u podređenom položaju pošto je nejednak pristup finansijskim sredstvima zbog uticaja ili kontrole medija i nepostojanja nezavisnog pravosuđa. Sve to omogućava političkim elitama na vlasti ogromnu prednost, te je otuda ovakav kompetitivni

poredak svojevrsni hibridni poredak koji prirodno teži da potisne liberalne elemente demokratije, naročito tamo gde su institucije nejake i gde je nerazvijeno kritičko javno mnjenje. Ukoliko su ti defekti veoma izraženi i suštinski utiču na demokratske procese, takve „demokratije“, zapravo, ne bi ni mogle da se smatraju demokratskim političkim zajednicama, nego pre autoritarnim političkim zajednicama sa elementima demokratije.

Među defektne demokratije spadaju i *populističke demokratije* (Knopff, 1998: 683–705; Šalaj, 2012: 21–49; Šalaj, 2013: 129–152) koje žele da izbegnu ili ukinu ograničenja uspostavljenaa u demokratskom procesu zarad zaštite temeljnih prava i sloboda. U takvom modelu zajednice „narodna volja“ je merilo i izgovor za sve, a bilo kakvo ograničavanje te volje proglašava se udarom na demokratiju. Odbrana narodne volje u praksi se svodi na težnju za neograničenom vlašću, marginalizacijom političkih manjina i neutralizovanjem svih onih koji zahtevaju ograničavanje vlasti. Legitimnost je iznad legaliteta, narodna volja iznad zakona.

BEZ DEMOKRATSKE KONSOLIDACIJE NEMA DEMOKRATSKE LEGITIMNOSTI

Na osnovu političke prakse Srbija bi se, s obzirom na defekte demokratije koje ima, mogla svrstati i u kompetitivni autoritarizam ili neliberalnu ili populističku demokratiju. Drugim rečima, gotovo da sadrži sve pobrojane defekte, što je svrstava u politički poredak koji se ne bi mogao nazvati demokratskim – u najboljem slučaju poredak u transformaciji ka demokratskom poretku. Da bi postojala stvarna demokratija, nije dovoljno proklamovati da ste za demokratiju, nije dovoljno imati i formalne demokratske institucije. Neophodno je imati vladavinu prava, podelu vlasti, demokratsku političku kulturu, poštovanje procedura i demokratsku praksu.

Ako se kao prva faza demokratizacije utvrdi politička liberalizacija, odnosno vidno smanjenje represije i jačanje građanskih sloboda, onda se može reći da je Srbija postigla neke

vidljive rezultate, ali bi se teško mogla braniti teza da je sasvim prešla iz demokratske transformacije u fazu demokratske konsolidacije. U najboljem slučaju moglo bi se reći da je tek u početnoj fazi demokratske konsolidacije, jer se suočava sa otklanjanjem ustavnih nedoumica i protivurečnosti, kao i nedemokratskog ponašanja političke elite, što neki autori nazivaju tzv. negativnom konsolidacijom (Pridham, 2002: 953–973). Sledeći nivo konsolidacije koji se naziva pozitivnom konsolidacijom uključuje delotvornu institucionalizaciju, uspostavljanje stabilnih i održivih pravila i procedura, te promociju i širenje demokratskih vrednosti i jačanje demokratske političke kulture kroz aktivnije uključivanje građanskog društva. Gotovo ništa od pobrajanog nije razvijeno u političkoj praksi, stoga je još rano govoriti o pozitivnoj konsolidaciji.

Konsolidovane demokratske poretke nije moguće postići hibridnim demokratijama u kojima, pored nekih demokratskih institucija, postoje neformalni centri moći koji su izvan kontrole i van dometa državnih institucija, civilnog društva, medija i kritičke javnosti. Kako rekoše Linc i Stepan, da bi demokratija postala konsolidovana, najpre mora postati demokratija (Linc & Stepan, 1998). Ako se pođe od kriterijuma da moraju biti ispunjena najmanje tri uslova da bi se uopšte moglo govoriti o demokratskoj konsolidaciji – to znači, pored dovršene demokratske transformacije, još i uspostavljanje državnosti na celoj teritoriji i vlada koja upravlja demokratski, onda bi se za Srbiju moglo reći da još nije ni ušla u fazu demokratske stabilizacije. Ako se tome doda da su legitimizetske osnove fasadno demokratske, a suštinski nedemokratske, onda se može zaključiti da je pred Srbijom dug i trnovit put izgradnje uređene demokratske države i društva pravde.

ZAVRŠNE NAPOMENE

Legitimnost u najopštijem smislu danas podrazumeva da građani prihvataju društveni i politički poredak, odnosno politički sistem, i u okviru njega vlast koja se konstituiše po unapred poznatoj demokratskoj proceduri. Ukratko, legitimnost poretka, političkog sistema i vlasti počiva na podršci građana. Dakle, *legitimnost*, u najširem smislu, znači *priznavanje državne vlasti od strane građana, odnosno prihvatanje institucija sistema koje ispuanjavaju opšte interese državne zajednice*.

Posmatrano iz perspektive građana: politički sistem je legitiman, institucije su legitimne kada ostvaruju opšte interese zajednice kojoj pripadaju. *Legitimnost* je značajna zbog toga što transformiše moć u autoritet i tako *omogućava vladavinu nepri-silnim sredstvima, odnosno vladavinu uz pristanak građana*. Drugim rečima, institucije države koje su legitimne mogu u praksi obezbediti partnerstvo sa građanima.

Može se reći da od prošlog veka, od kada poreci koje nazivamo demokratskim postaju standardi za razvijene demokratske države, a uzori za one koje to žele postati, *vlast ima demokratsku legitimaciju* ako ima *dovoljnu podršku* građana, ako ima *proceduralni legitimitet* tako što se poštuju demokratske procedure i ako uvažava i poštuje opšteprihvaćeni sistem liberalnih *vrednosti* – vladavinu prava, građanske i političke slobode, jednakost, ljudska prava... Dakle, *u liberalno-demokratskim porecima vlast čini legitimnom narodna volja (volja građana), proceduralni legitimitet i poštovanje odgovarajućeg sistema vrednosti*.

Ako bi se u najkraćem dao odgovor na pitanje iz naslova ove knjige za aktuelnu situaciju u Srbiji: da li postoji legitimnost poretka i vlasti iz perspektive podrške građana – formalno da, suštinski ne. Odgovor je negativan i na pitanje da li su vlast i poredak u Srbiji dostojni podrške građana.

Opšte uzevši, ocena legitimnosti može se davati i na osnovu tri pomenute grupe parametara: sistema vrednosti na koje se neka vlast poziva, procedure, odnosno sredstava uz pomoć kojih se taj sistem vrednosti sprovodi u život i na osnovu ocene (procene) rezultata koji se postižu. Ako bismo ove grupe parametara razložili i primenili na konkretnom primeru Srbije, došli bismo do sledećih nalaza:

1. Vrednosti: Srbija se kroz najviši pravni akt i društveni ugovor, Ustav, u vrednosnom smislu pozicionira kao zemlja koja počiva na setu liberalno-demokratskih vrednosti – vladavine prava, zaštite ljudskih i manjinskih prava, garantovanje građanskih i političkih sloboda, tolerancije i zabrane bilo kojih oblika diskriminacije. U praksi se te vrednosti vide samo delimično.

2. Procedure i sredstva: podela vlasti koja podrazumeva i međusobnu kontrolu i ograničenje vlasti, nezavisno sudstvo, samostalno tužilaštvo, profesionalnu policiju, nezavisne institucije, civilno društvo, slobodne medije, slobodni i poštteni izbori na osnovu kojih se utvrđuje volja građana. U praksi toga nema.

3. Rezultati: vrednosti koje su zapisane i proklamovane u praksi se relativizuju uz pomoć nacionalizma, populizma i dominacijom vrednosti tradicionalističkih i harizmatičkih vlasti u Veberovskom smislu. Ono što je označeno kao sredstvo za sprovođenje ne funkcioniše gotovo ni u jednom segmentu, tako da se može reći da nema rezultata u strukturalnim pretpostavkama za ostvarivanje tih rezultata. Rezultati se ne mogu proveriti na slobodnim i poštenim izborima, jer ih nema u neophodnom obimu, ali se mogu proveriti u procesu evropskih integracija, gde su utvrđeni kriterijumi za proveru sprovođenja rezultata u praksi. Srbija je dugi niz godina bila u stagnaciji ili je sporo napredovala, a u mnogim oblastima, kao što su slobodni i poštteni izbori ili medijske slobode, na primer, čak i nazadovala.

Sve u svemu, Srbija je u političkom, institucionalnom i vrednosnom smislu nedovršena država pred kojom još uvek stoje iskušenja transformacije u razvijenu demokratsku državu. U tom kontekstu potrebno je i dalje istraživati fenomen legitimnosti poretka i vlasti.

LITERATURA

- Albertoni, E. A. (1987). *Mosca and the theory of elitism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Aristotel (1960). *Politika*. Beograd: Kultura.
- Aron, R. (1997). *Demokratija i totalitarizam*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stanojevića.
- Bezinović, I. (2003). Značajke i problemi teorija građanske neposlušnosti. *Diskrepancija*, Sveska IV, 7–8, 44–52, Zagreb.
- Blažević, R. (2010). *Legitimnost političkih poredaka*. Zagreb: Politička kultura.
- Bobio, N. (1995). *Liberalizam i demokratija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Boesi, E. (2001). *Rasprava o dobrovoljnom ropstvu*, drugo izdanje, (prevod Ivan Vejvoda). Beograd: Filip Višnjić.
- Britannica (2024). *Political System*. Preuzeto sa: <https://www.britannica.com/topic/political-system>
- Cohen, J. (1999). Reflections on Habermas on Democracy. *Ratio Juris*, 12(4), 386–416, Oxford: Blackwell Publishers.
- CRTA (2023). Protesti protiv nasilja. *Istraživanje javnog mnjenja i stavova učesnika protesta*. 5–8. Beograd.
- CRTA (2024). Stavovi građana Srbije o protestima i blokadama fakulteta. *Istraživanje javnog mnjenja posle protesta zbog pada nadstrešnice*. Beograd. Preuzeto sa: <https://crt.rs/oko-60-odsto-gradjana-srbije-podrzava-proteste-i-blokade/>
- CRTA (2025). Stavovi građana Srbije o protestima i blokadama fakulteta. *Istraživanje javnog mnjenja*. Beograd. Preuzeto sa: <https://crt.rs/wp-content/uploads/2025/02/Crta-Istrazivanje-javnog-mnjenja-februar-2025.pdf>
- Dal, R. (1999). *Demokratija i njeni kritičari*. Podgorica: CID.
- Diamond, L. (1999). *Developing Democracy: Towards Consolidation*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Dobrić, D. (2011). Prikaz: Robert Blažević, „Legitimnost političkih poredaka“. *Politička misao*, 48(1), 246. Zagreb.
- Dogan, M. (ed.) (1988). *Comparing Pluralist Democracies: Strains on Legitimacy*. London: Westview Press.
- Đinđić, Z. (2007). *Srbija – novi početak*. Beograd: Demokratska stranka, Fond „Dr Zoran Đinđić“, Istraživačko-izdavački centar.

- Easton, D. (1979). *A Systems Analysis of Political Life*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Ep o Gilgamešu (1978). Sarajevo: Veselin Masleša.
- Fanuko, N. (2010). Poredak, legitimnost i karizma – vrijede li još Weberovi pojmovi? *Polemos*, 13(2), 11–32.
- Ferrero, G. (1942). *The principles of power; the great political crises of history*. New York: G. P. Putnam's sons Internet Archive. Preuzeto sa: <https://archive.org/details/principlesofpowe0000ferr>
- Fridrih, K. (2005). *Konstitucionalna demokratija. Teorija i praksa u Evropi i Americi*. Podgorica: CID.
- Gidens, E. (2005). *Odbegli svet*. Beograd: Stubovi kulture.
- Goati, V. (2000). *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000*. Bar: Conteco.
- Graeber, D. (2013). *The Democracy Project: A History, a Crisis, a Movement*. New York: Spiegel and Grau.
- Gujaničić, D. (2013). Legitimitet u političkom životu Srbije. *Nacionalni interesi*, 16(1).
- Gustav R. (2006). *Filozofija prava*. Beograd: Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Habermas, J. (1989). Građanska neposlušnost – test za demokratsku pravnu državu. *Gledišta*, 10–12, 52–68.
- Habermas, J. (1973). *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (2022). *Theorie des kommunikativen Handelns*. II teil, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Hobs, T. (1960). *Levijatan*. Beograd: Kultura.
- Janev, I. (2021). *Istorija političkih teorija*. Beograd: AGM knjiga.
- Javno mnjenje Srbije (JMS) (2017). *Građani Srbije i populizam*. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Javno mnjenje Srbije (JMS) (2022). *Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)*. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje (CPIJM) JMS 2022/65.
- Jering, R. (1998). *Cilj u pravu*. Podgorica: CID.
- Joković Pantelić, M. & Bašić, G. (2023). *Demokratske promene u Srbiji – Stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Jovanović, M. (2011). Političke institucije i konsolidacija demokratije u Srbiji. *Srbija: Protivrečnosti političkog sistema, zbornik radova*, Beograd: Institut za političke studije.
- Kant, I. (2008). *Metafizika morala*. Beograd: Dereta.

- Karadžić, V. S. (1947). *Pismo knezu Milošu*. Beograd: Prosveta.
- Kelzen, H. (1951). *Opšta teorija prava i države*. Beograd.
- Kelzen, H. (2007). *Čista teorija prava*. Beograd: Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Knopff, R. (1998). Populism and the Politics of Rights: The Dual Attack on Representative Democracy. *Canadian Journal of Political Science*, 31(4), 683–705.
- Krastev, I. (2014). From Politics to Protest. *Journal of Democracy*, 25(4), 5–19.
- Kregar, J. (2011). Legitimnost prava. *Studia lexicographica*, god. 5, 1(8), 17–43.
- Kustura, M. (2002). *Zur Begründung der Legitimität und Ausübung von Macht in neueren Theorien der Zivilgesellschaft*, Osnabrück: Universität Osnabrück. https://osnadocs.ub.uni-osnabrueck.de/bitstream/urn:nbn:de:gbv:700-2003022012/2/E-Diss215_thesis.pdf
- Ladrech, R. (1994). Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France. *Journal of Common Market Studies*, 32(1), 69–88.
- Ladrech, R. (2010). *Europeanisation and National Politics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Levitsky, S. & Way, L. (2010). *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Linc, H. & Stepan, A. (1998). *Demokratska tranzicija i konsolidacija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lipset, S. M. (1969). *Politički čovek*. Beograd: Rad.
- Lok, Dž. (1978). Dve rasprave o vladi, knjiga 1–2, Beograd: Mladost.
- Luman, N. (2001). *Društveni sistemi*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Luhmann, N. (2021). *Legitimation durch Verfahren*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Lutovac, Z. & Bašić, G. (2017). Ljudska prava i „opasni drugi“ u percepciji građana. U: *Građani Srbije i populizam: javno mnjenje Srbije 2017*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Lutovac, Z. & Marković, K. (2017). „Opasni (neželjeni) drugi“ i populizam u Srbiji. U: *Populizam*, 87–102. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Lutovac, Z. (2014). Izgradnja političkog i ustavnog identiteta samostalne Srbije. U: M. Podunavac & B. Đorđević (ur.), *Ustavi u vremenu krize: postjugoslovenska perspektiva*, 395–406. Beograd: Udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka.
- Lutovac, Z. (2016). Evropska unija i ishodi demokratizacije u Srbiji. U: I. Vujačić & B. Vranić (ur.) *Urušavanje ili slom demokratije*, Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.

- Lutovac, Z. (2017). Odnos građana prema političkoj eliti i reprezentativnoj demokratiji. U: *Građani Srbije i populizam: javno mnjenje Srbije 2017*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Lutovac, Z. (2020). *Populism, Stabilitocracy and Multiculturalism*. Belgrade: Institute of Social Sciences.
- Lutovac, Z. (2021). Populizam u Srbiji. U: *Populistički duhovi vremena i izazovi demokratiji: studije o populizmima*, 209–229. Zagreb: Despot infinitus d.o.o.
- Lutovac, Z. (2023). Odnos građanki i građana prema vlasti i političkom sistemu u Srbiji. U: M. Joković Pantelić & G. Bašić (ur.) *Demokratske promene u Srbiji – Stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Macpherson, C. B. (1977). *The Life and Time of Liberal Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Makijaveli, N. (2015). *Vladalac*. Beograd: Ethos.
- Marinković, T. (2019). *Izvor legitimiteta zakonodavne izvršne i sudske vlasti*. <http://www.emins.org/izvor-legitimiteta-zakonodavne-izvršne-i-sudske-vlasti/>
- Mesić, M. (2001). Legitimnost građanske neposlušnosti. *Revija za sociologiju*, 1–2, 17–25, Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Miloš, Č. (2023). *Zarobljeni um*. Beograd: Laguna.
- Milošević, N. (1983). Socijalna psihologija staljinizma. U: *Osvajanje vlasti*. Beograd: Narodna knjiga.
- Mitrović, D. M. (1998). Legitimnost, zakonitost, izbornost; Vlast između sile i ispravnosti. (https://anali.rs/xml/199-/1998c/1998-1-3c/Anali_1998-1-3c-06.pdf)
- Mueller, J. W. (2018). Reviving Civil Disobedience, *Project Syndicate*, 21.12. Preuzeto sa: <https://www.project-syndicate.org/commentary/reviving-civil-disobedience-by-jan-werner-mueller-2018-12>, poslednji pristup 13. septembar 2024.
- Neumann, F. (1974). *Demokratska i autoritarna država*. Zagreb: Naprijed.
- Olsen, J. P. (2002). The Many Faces of Europeanisation. *Journal of Common Market Studies*, 40(5). Cardiff: Cardiff University, European Sources Online.
- Pavlović, S. (2016). Montenegro's 'stabilitocracy': The West's support of Đukanović is damaging the prospects of democratic change. LSE Europe Blog, december 23rd. Preuzeto sa: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2016/12/23/montenegros-stabilitocracy-how-the-wests-support-of-jukanovic-is-damaging-the-prospects-of-democratic-change/>
- Pavićević, V. (2009). Građanska neposlušnost u savremenoj političkoj teoriji. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 1–23. Beograd: Univerzitet u Beogradu.

- Pavlović, V. (2009). *Veberova koncepcija moći. Godišnjak Fakulteta političkih nauka*. br. 3, 9–26. Beograd: Univerzitet u Beogradu.
- Pavlović, V. (2011). *Teorije elita u političkoj sociologiji klasične i savremene koncepcije. Godišnjak Fakulteta političkih nauka*. br. 5, 9–48. Beograd: Univerzitet u Beogradu.
- Platon (1970). *Dijalozi – Kriton*. Beograd: Kultura.
- Platon (1971). *Zakoni*. Beograd: BIGZ.
- Podunavac, M. (1984). Legitimitet. *Gledišta*, 5–6, Beograd: maj–jun.
- Podunavac, M. (1993). Legitimitet, *Enciklopedija Političke kulture*, 593–606. Beograd: Savremena administracija.
- Podunavac, M. (2019). Konstrukt legitimiteta u političkoj misli Vojislava Stanovčića. U: I. Vujačić & D. Marković (ur.) *Vojislav Stanovčić – život posvećen idejama*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Podunavac, M, Keane, J. & Sparks Ch. (2008). *Politika i strah*. Zagreb: Politička kultura.
- Portal RTS (2024). Vučić: jedinstvo najveća snaga srpskog naroda, <https://www.rts.rs/lat/vesti/politika/5531946/vucic-prijem-dan-srpskog-jedinstva.html>, pristup: 15. septembar 2024.
- Pravna enciklopedija 1 (1985). Beograd: Savremena administracija.
- Predlog Sporazuma sa narodom (2019). Preuzeto sa: <https://www.danas.rs/vesti/politika/predstavnici-opozicije-usvojili-predlog-sporazuma-sa-narodom/>, pristup: 27. mart 2024.
- Pridham, G. (2002). EU Enlargement and Consolidating Democracy in Post-Communist States – Formality and Reality. *Journal of Common Market Studies*, (40)5, 953–973. Cardiff: Cardiff University, European Sorces Online.
- Primatarova, A. & Deimel, J. (2012). *Bridge over Troubled Waters?, The Role of the Internationals in Albania*, Sofia: Centre for Liberal Strategies. <https://www.yumpu.com/en/document/read/41598019/bridge-over-troubled-waters-the-role-of-the-internationals-in->
- Radaelli, C. & Exadaktylos, Th. (eds.) (2012). *Research Design in European Studies Establishing Causality in Europeanisation*. Houndsmill, Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Radbruh, G. (2006). *Filozofija prava*. Beograd: Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Rezolucija Evropskog parlamenta o izborima u Srbiji (2024). https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-9-2024-0106_EN.pdf
- Rols, Dž. (2001). *Prava naroda*. Beograd: Narodna knjiga – Alfa. <https://svetlogike.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/02/dzon-rols-prava-naroda.pdf>
- Rousseau, J. J. (1978). *Društveni ugovor*, knj. 1, poglavlje III. Zagreb: Školska knjiga.
- Ruso, Ž. Ž. (1993). *Društveni ugovor*. Beograd: Filip Višnjić.

- Schaefer, W. R. (2004). *Jürgen Habermas i deliberativna demokracija*. Tekst predavanja koje je 28. maja 2004. održano na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu.
- Slavujević, Z. & Mihailović, S. (1999). *Dva ogleda o legitimitetu – Javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka, Friedrich Ebert Stiftung.
- Smit, A. (1998). *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Stančić, V. & Gujaničić, D. (2014). Odnos legitimiteta i legaliteta: filozofski i pravni aspekt, *Srpska politička misao*, 45(3), 135–147.
- Stanovčić, V. (2006). *Moć i legitimnost*. Beograd: Službeni glasnik.
- Stanovčić, V. (2010). Demokracija, konstitucionalizam i vladavina prava. U: M. Podunavac (ur.) *Država i demokratija*, 107–165. Beograd: Službeni glasnik.
- Stanovčić, V. (2014). Vladavina prava i konstitucionalizam. U: I. Vujačić & B. Đorđević (ur.) *Ustavi u vremenu krize: postjugoslovenska perspektiva*, 119–136. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Stevanović, V., Šolaja B. & Radmilović, V. (2021). *Projekat Jadar – Šta je poznato*. Zbornik sa naučnog skupa Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU). Beograd: Službeni glasnik.
- Stevanović, B. (2005). Theoretical and Valuable Foundations of the Right to Civil Disobedience. *Facta Universitatis, The Scientific Journal*. Niš: University of Niš, 4(1), 1–10.
- Stojadinović, M. *Koncept građanske neposlušnosti kod Jirgena Habermasa*. https://www.academia.edu/3249477/Koncept_gra%C4%91anske_neposlu%C5%A1nosti_kod_Jirgena_Habermasa, poslednji pristup 11. septembar 2024.
- Šalaj, B. (2012). Suvremeni populizam. *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, 9, 21–49. Zagreb.
- Šalaj, B. (2013). Demokracija i populizam: Doktor Jekyll i gospodin Hyde. U: A. Milardović & N. Jožanc (eds.) *Demokracija i postdemokracija*, 129–152. Zagreb: Pan liber.
- Tadić, Lj. (1979). O pojmu legitimnosti državne vlasti. *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1. Zagreb.
- Tadić, Lj. (1996). *Filozofija prava*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Tasić, Đ. (1920). *Problem opravdanja države*, doktorska teza. Državna štamparija Kraljevine SHS, Beograd: Digitalna biblioteka. Pristup: 1. oktobar 2024. godine.
- Thomas, C. A. (2013). *The Concept of Legitimacy and International Law*. LSE Law, Society and Economy Working Papers 12/2013. London: London School of Economics and Political Science, Law Department. http://eprints.lse.ac.uk/51746/1/_libfile_repository_Content_Law,%20

- [society%20and%20economics%20working%20papers_2013_WPS2013-12_Thomas.pdf](#)
- Thomassen, L. (2007). Within the Limits of the Deliberative Reason Alone: Habermas, Civil Disobedience and Constitutional Democracy, *European Journal of Political Theory*, 6(2), 200–218. London: SAGE Publications.
- Todosijević, B. (2022). Metodološke karakteristike istraživanja sprovedenog povodom obeležavanja 65. godišnjice Instituta društvenih nauka. *Javno mnjenje Srbije 2022*, (JMS 2022/65). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Topić, L. (2001). Predgovor za knjigu Niklasa Lumana „Društveni sistemi“. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Ustavne pretpostavke za demokratsku Srbiju (1997). Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Veber, M. (1976). *Privreda i društvo*, tom 1, 169–170. Beograd: Prosveta.
- Vejvoda, I. (2001). Predgovor *Raspravi o dobrovoljnom ropstvu*: „La Boesi, sloboda i gospodarenje“, 5–15. Beograd: Filip Višnjić.
- Vukomanović, D. (2023). Ideološko-politički profil učesnika protesta u Srbiji 1990–2022. U: M. Joković Pantelić & G. Bašić (ur.) *Demokratske promene u Srbiji – Stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije*, 98–115. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vuković, Đ. (2019). *Društvo u sumraku – Ogledi iz političke kulture*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

321.01

ЛУТОВАЦ, Зоран, 1964–

Politička legitimnost : dobrovoljno prihvatanje vlasti i poretka i dostojnost vlasti i poretka da budu prihvaćeni / Zoran Lutovac. – Beograd : Institut društvenih nauka, 2025 (Beograd : RIC Grafičkog inženjerstva Tehnološko-metalurškog fakulteta). – 221 str. : graf. prikazi ; 22 cm. – (Edicija Monografije / [Institut društvenih nauka, Beograd])

Tiraž 150. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija: str. 215–221.

ISBN 978-86-7093-285-2

а) Легитимност (политичке науке)

COBISS.SR-ID 165774601